

სიერე გოგობიძე

**დიდაქტიკა
I-II საუკუნეებში**

გამომცემლობა
„ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“
ბათუმი – 2013

ნაშრომში შესწავლილია დიდაქტარის სოფლისა და ქვეყნის ისტორია ახ. წ. I-II საუკუნეებში. აქვეა მოცემული დიდაქტარის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა უძველესი დროიდან დღემდე.

ცალკე თავი ეძღვნება დიდაქტარის და, საერთოდ, ზემო აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის გარკვევას. გამოკვლეულია ტოპონიმ დიდაქტარისა და ანტიკური ხანის წყაროებში დადასტურებული ტერმინების – დიძერი, ძიდრიტი, ძადრის ურთიერთმიმართების საკითხი.

მონოგრაფიაში შესწავლილია ანდრია პირველწოდებულის მოღვაწეობა დიდაქტარაში და მასთან დაკავშირებული თქმულება-გადმოცემები და ნივთიერი მასალები. აქვე მიმოხილულია ახ. წ. III-IV სს-ში აჭარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი განძები, რაც ამ მხარის ქართლის სამეფოსთან მჭიდრო ეკონომიური, სოციალური და პოლიტიკური ურთიერთკავშირის დამადასტურებელია.

რედაქტორები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
ბიჭიკო ღიასამიძე
ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ნანა ხახუტაიშვილი

რეცენზენტები: ფილოლოგიის აკადემიური დოქტორი,
რამაზ ხალვაში
ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ოლეგ ჯიბაშვილი

რედაქტორისაგან

ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების აჭარის ისტორიის საკითხებზე გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომების მიუხედავად, ჯერაც განსხვავებული შეხედულებებია მისი ადმინისტრაციული საზღვრების, აქ დასახლებული ტომების და მათი განვითარების დონის, ქრისტიანობის გავრცელების გზების, ამ პერიოდში ამ „ქვეყნის“ სახელწოდების და სხვა საკითხების შესახებ.

მართალია, სახელწოდება „აჭარა“, როგორც ამ ტერიტორიის სახელი, გვიან, VII საუკუნიდან ჩანს, მაგრამ მკვლევარები მის ადრე არსებობას ვარაუდობენ. ამას ადასტურებს „ქართლის ცხოვრებაში“ გვიან შეტანილი, მაგრამ I საუკუნის მოვლენების ამსახველი ჩანართი, სადაც დასახელებულია „ქუეყანა დიდ-აჭარა“.

წარმოდგენილი ნაშრომი სწორედ „ქუეყანა დიდ-აჭარის“ ისტორიის შესწავლას ეძღვნება, რომელიც წარმოდგენილია, როგორც ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული, რომლის ცენტრი, ავტორის აზრით, უნდა ყოფილიყო ამ სახელის მატარებელი ახლანდელი სოფელი დიდაჭარა, რომელიც იმ საუკუნეებში თავისი სტრატეგიული მდებარეობით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა რეგიონში. ავტორის მტკიცებით, ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოხსენიებული „დიძერი“, „ძადრის“, „ძიდრიტ“ დიდაჭარას აღნიშნავს. წიგნის ავტორი ბერძნული, რომაული და ქართული წყაროების შეჯერება-ანალიზითა და სხვა ავტორებისაგან განსხვავებული ინტერპრეტაციით ორიგინალურ და საინტერესო დასკვნებს აკეთებს, რითაც მკითხ-

ველს აიძულებს ჩაებას მსჯელობასა და კამათში, მონაწილეობა მიიღოს ჭეშმარიტების ძიებაში.

წიგნში მკითხველი გაეცნობა სოფელ დიდაჭარის წარსულის ამსახველ ნივთიერ და წერილობით წყაროებს, აქ მცხოვრები ისტორიული გვარების წარმომადგენლობას, „ქუეყანა დიდ-აჭარის“ ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომების ცხოვრების წესს და სხვა საკითხებს.

განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ნაშრომში ქრისტიანობის გავრცელებას დიდაჭარაში და მიაჩნია, რომ აქ მცხოვრებ ტომთა შედარებით მაღალმა სოციალურ-ეკონომიკურმა დონემ ხელი შეუწყო ქრისტეს პირველმოციქულებს – სწრაფად მოექციათ აქაური მოსახლეობა და გაეგრძელებინათ ქრისტეს მოძღვრების ქადაგება საქართველოს სხვა მხარეებში.

წიგნში მკითხველი ნახავს საინტერესო ინფორმაციას აჭარისწყლის ხეობაში აღმოჩენილი განძების შესახებაც, რაც კიდევ უფრო განუმტკიცებს მათ რწმენას წარსულში ამ მხარის მაღალი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ.

საკითხების განხილვისას გამოყენებული ნივთიერი და წერილობითი წყაროების სიუხვე, მათი ანალიზისას ავტორისათვის დამახასიათებელი არაორდინალური მიდგომა, გაბედული დასკვნები და თვითდაჯერებულობა, გარწმუნებთ, პატივცემულო მკითხველო, თქვენთვისაც შემოქმედებით საქმიანობად აქცევს ამ წიგნის წაკითხვას, რადგან მონაწილე გახდებით იმ დასკვნების გაკეთებისა, რისთვისაც დაიწერა ეს წიგნი.

წყაროები და ისტორიოგრაფია

ახ. წ. I-II საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე დიდი ძვრები მოხდა. კოლხეთის სამეფო, რომელიც ამ პერიოდის წინ სეპტუხიებად იყო დაყოფილი, თანდათანობით ძალას იკრებს და ღაზთა სამეფოდ ყალიბდება. კიდევ უფრო ძლიერდება ძვ. წ. III საუკუნეში ჩამოყალიბებული ქართლის სამეფო, რომელსაც მომდევნო, ძვ. წ. II-I საუკუნეებში ერთგვარი ჩავარდნები ჰქონდა, ხოლო ახ. წ. I საუკუნიდან კვლავ ძლიერდება და იბრუნებს დაკარგულ ტერიტორიებს. შესაძლებელია, და ეს ჩანს კიდევ ნაწილობრივ წერილობით წყაროებში (პლინიუსი, არიანე, პტოლემეიოსი, „ფარნავაზიანი“) – გაძლიერებული ქართლის სამეფო ამავე პერიოდში იბრუნებს აჭარასაც. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, აჭარა სამცხესთან ერთად ისევ ქმნის ოძრხეს საერისთავოს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული შეხედულებების თანახმად, ოძრხეს საერისთავოს ტერიტორია, ე. ი. ამ შემთხვევაში აჭარისა, ზღვამდე არ გადიოდა. იბერიის შემადგენლობაში მხოლოდ აჭარისწყლის ხეობაა ჩაგრაუდები. ზოგიერთ წყაროთა პირდაპირი მითითება და მათი ანალიზი იძლევა საფუძველს, რომ აჭარის მიწა-წყალი არათუ ზღვას წედებოდა, არამედ უფრო ფართო ტერიტორიებსაც მოიცავდა.

ზოგიერთი მკვლევარი „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ დიდაჭარას მხოლოდ აჭარის ცენტრად, დასახლებულ პუნქტად მიიჩნევს. სინამდვილეში იქ „ქეყანა დიდაჭარა“ მოიაზრება. ჩვეულებრივ, ძველადმოსავლურ და ანტიკურ წყაროებში ხშირად ქეყანა და ცენტრი ერთი

და იგივე სახელითაა ცნობილი და აქაც ასეთ შემთხვევასთან უნდა გექონდეს საქმე. „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამის ტერმინთან შედარება და მათი ანალიზი სწორედ ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა.

ამ პერიოდის წყაროებში აჭარის ტერიტორიაზე ძიდრიტთა ტომი სახელდება, რომელზეც ადრინდელი, უეჭველია, ბიძერების მემკვიდრენი არიან. საინტერესოა მათი განსახლების არეალიც. ასევე საინტერესოა პლინიუსის მატეუმისა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის მადიას კავშირი ევსები კესარიელის მოხსენიებულ მენტესთან.

საყურადღებოა აჭარის ტერიტორიაზე მაშინდელი სახელებით მოხსენიებული მდინარეები. დავას იწვევს მდინარეების – აფსაროსისა და აკამფსისის ურთიერთმიმართება, რომელიც, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ჭოროხის შესართავის რაიონში ორი განტოტება უნდა ყოფილიყო. ჩვენი აზრით, პირველი მათგანი – უძველესი, ბერძნული, ხოლო მეორე შედარებით ახალი, რომაული სახელი უნდა ყოფილიყო.

ახ. წ. I-II საუკუნეების აჭარის ისტორიის შესწავლისათვის ძირითადია წერილობითი წყაროები: ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური და ქართული, რომელთა შორისაა, უცხოენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლებიც. ამ პერიოდის აჭარის წარსულის გაშუქებაში მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური ძეგლები ციხე-ქალაქების – გონიოსა და ციხისძირის სახით. აღსანიშნავია, აგრეთვე, ოქროსა და სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული ნაკეთობების განძები.

როგორც აღინიშნა, ახ. წ. I-III საუკუნეების აჭარის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან მასალებს წარმოადგენენ ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროები – სტრაბონი (ძვ. წ. 64 – ახ. წ. 24), პლინიუსი (23-79

წწ.), ფლავიუს არიანე (95-175 წწ.), კლავდიოს პტოლემეაოსი (90-178 წწ.), კასტორიუსი (ახ. წ. IV ს.), V ს. ბერძენი ანონიმი და სხვა.

სტრაბონი წარმოშობით პონტოელი ბერძენია, თავის სიცოცხლეში მან ბევრი იმოგზაურა, ვარაუდობენ, რომ ის ყოფილა კოლხიდაშიც. ცნობები კოლხეთისა და იბერიის შესახებ დაცული აქვს თავის „გეოგრაფიაში“, რომელიც ჩვენამდე 17 წიგნის სახითაა მოღწეული.

სტრაბონი ასახელებს ქართველ ტომს – ბიძერებს, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება, როგორც აჭარელთა წინაპარი.¹ მისი გადმოცემით, ისინი შკეიდისის მთის სექტორში მოსახლე მოსინიკების ახლოს ბინადრობენ.² მანამდე და მის შემდეგაც მოღვაწე ბერძენი და რომაელი ავტორები ამ ტომს დაახლოებით აჭარის ტერიტორიაზე მოუთითებენ.³ ამ ცნობის საფუძველზე ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს იმას, რომ ბიძერების ერთი ნაწილი ამ პერიოდისათვის გაჭრილია შკეიდისის მთის სექტორში.⁴ სტრაბონი ასახელებს აგრეთვე მდინარე ფასისს, რომელსაც სათავე არმენიაში აქვს. სხვა შემთხვევაში ამ მდინარის სათავე კავკასიის მთებში დევს.⁵

¹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002. გვ. 13, 155-156.

² Страбон. География, 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г. А. Стратановского, Лен., 1964, с. 515.

³ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 44, 81-82, 84; ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002.

⁴ Страбон. География, с. 515 შეადარეთ: Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 115; გ. ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985, გვ. 94.

⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, გვ. 141.

პირველ შემთხვევაში მოხსენიებულ ფასისში ჭოროხი იგულისხმება.⁶

პლინიუს უფროსი რომის იმპერიის მცირეაზიელი (კაპადოკიის გამგებელი) მოხელეა. მან თავისი მოწამებრივი სიკვდილის წინ დაგვიტოვა მნიშვნელოვანი მასალა თავის “ბუნების ისტორიაში” აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა, არსებულ ქალაქთა, მდინარეთა და სხვათა შესახებ. საყურადღებო ცნობას გვაწვდის იმის შესახებ, თუ რომელ სამეფოში (კოლხეთი, იბერია) შედიოდა აჭარის ტერიტორია.⁷

პლინიუსთან პირველად ვხვდებით ციხე-ქალაქ აფსაროსის დასახელებას, რომელსაც მკვლევრები სამართლიანად აიგივებენ გონიოს ტერიტორიაზე არსებულ ნაციხართან. პირველადაა მოხსენიებული ქალაქი მათიუმში, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი ბათუმთან აიგივებს. რომაელ ავტორთან არის აგრეთვე ერთადერთი მოხსენება აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომისა – ამპრეკტი (ამფიტაი). ამ უკანასკნელის სამხრეთით ჰენიოხები, ხოლო ჩრდილოეთის მიმართულებით ღაზებია დასახლებული.⁸ ამპრეკტი ზოგიერთ მკვლევართან გაიგივებულია ბიძერ-

⁶ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.) გვ. 94; მისივე, ევსები კესარიელის ცნობა ბათუმის შესახებ-ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა, II, თბ., 2012, გვ. 9.

⁷ პლინიუსი. ბუნების ისტორია, VI, 12.

⁸ ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, წ. XXXI, ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებით გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, თბ., 1973, გვ. 31; Ф. успенский. Старинная крепость на усте Чороха.- ИАН, 1917, №2, с. 164.

ძიდრიტთან და მინნეულია აჭარელის თუ აჭარეთის შერყენილ ფორმად.⁹

ფლავიუს არიანე – იმპერატორ ადრიანეს მოხელე იყო. მან 131 წელს იმპერატორის დაეალებით მოიარა შავი ზღვის სანაპირო ტრაპეზუნტიდან დიოსკურიამდე და დაგვიტოვა მნიშვნელოვანი მასალები აჭარის ტერიტორიის შესახებ თავის შრომაში „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“. იგი სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში მიმოიხილავს ციხე აფსაროსს. აქ მდგარა რომაული გარნიზონი (5 კოჰორტა), რომელსაც არიანემ ხელფასი დაურიგა. ყოფილა მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე, მტკიცე კედელი, თხრილი, ჯარისკაცებისათვის პურის მარაგი და საავადმყოფო. გვაწოდის სახელწოდების ეტიმოლოგიას.¹⁰

საინტერესო ცნობები აქვს არიანეს კოლხეთის მდინარეთა შესახებაც, რომელთა გარკვეული წილიც აჭარის ტერიტორიაზე მოდის. არაერთი მკვლევარი ცდილობდა ამ მდინარეთა გაიგივებას თანამედროვე მდინარეებთან: აკამფსისი ჭოროხია, შეცდომით მას ჭოროხის აღმოსავლეთის ტოტად მიიჩნევენ, ბათისი - ყოროლისწყალია, აკინასე – კინტრიში, ისისი – ნატანები და ა.შ.¹¹

არიანეს დროს აჭარის ზღვისპირეთში ძიდრიტები მოსახლეობენ, ხოლო მათ მეზობლად – ჰენიოხები, მახელონები და ლაზები. მისივე გადმოცემით, ძიდრიტები ფარ-

⁹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. ჭოროხი, 1996, №1, გვ. 120-130; მისივე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2006.

¹⁰ ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, წ. II, თარგმანი და გამოკვლევა ნ. კეკელიძისა, თბ., 1961, გვ. 35.

¹¹ იქვე, გვ. 36-37, 64 კომ. II, 68 კომ. 29.

სმანის ვასალები არიან.¹² ნ. ლომოურის აზრით, ფარსმანი იბერიის მეფეა.¹³ მაშასადამე, არიანეს ცნობის თანახმად, აჭარა ამ პერიოდში ქართლის სამეფოზე დაქვემდებარებული ჩანს.

კლავდიოს პტოლემეაიოსი – სახელგანთქმული ალექსანდრიელი მოღვაწე, მოგვიანებითაც (XVI საუკუნემდე) ითვლებოდა მეცნიერული ასტრონომიისა და გეოგრაფიის ფუძემდებლად. მან მეცნიერებაში შემოიტანა გეოგრაფიული კოორდინატების – გრძედისა და განედის დადგენა. მისი თხზულება “გეოგრაფიული სახელმძღვანელო” შედგება 8 წიგნისაგან. მიუხედავად მრავალი უზუსტობისა, მასში მაინც მოიპოვება ჩვენი კვლევისათვის საჭირო მასალები.

პტოლემეაიოსის ნაშრომის V წიგნში (თავი IX) მოცემულია კოლხეთის აღწერილობა: მისი საზღვრები, მოსახლე ტომთა სახელები და რამდენიმე პუნქტის (ქალაქის) სახელწოდება. აჭარის ტერიტორიაზე ასახელებს ქ. აფსაროსსა მდ. აფსაროსს, მის შენაკადებს – გლავკოსს და ლიკოსს. ამ უკანასკნელთა გაიგივება რომელიმე თანამედროვე მდინარეებთან აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, ისევე როგორც, პტოლემეაიოსის მიერ დასახელებული პუნქტების (მადია, ძადრისი) ლოკალიზაცია.¹⁴ პირველი მათგანი შესაძლებელია გაიგივდეს პლინიუსის მატეუმთან და

¹² ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1983, გვ. 158.

¹³ Н. Ю. Ломоури. Грузино-Римские взаимоотношения, часть I, Тб., 1981, с. 192.

¹⁴ ნ. ლომოური. კლავდიოს პტოლემეაიოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, (ცნობები საქართველოს შესახებ (ტექსტი თარგმანით, წინასიტყვაობა და განმარტებები), მსკი, ნაკვ. 32, თბ., 1995, გვ. 42, 45, 57 კომ. 18, 21.

თანამედროვე ბათუმთან,¹⁵ ხოლო ძაღრისის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა გაძნელებულია, თუმცა მის კავშირს სატომო სახელ ძიდრიტთან არ გამოირიცხავენ.¹⁶

რომაული საგზაო რუკის, ე.წ. “პექტინგერიის ტაბულას” ავტორია კასტორიუსი, ჩვენამდე IV-V საუკუნეების რედაქციით მოაღწია. მასში გადმოცემულია მაშინდელი მსოფლიოს სახმელეთო და საზღვაო საეაჭრო გზები.

ტაბულა პექტინგერიანას სეგმენტ X და XI-ში გადმოცემულია აჭარის ტერიტორიის სიახლოვეს გამავალი მაგისტრალური ხაზები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს პუნქტების (აფსარო, პორტუს ალტუსი, სებასტოპოლისი, აფასიდამი, ნიგრო) დასახელება, მათ შორის მანძილების მითითება,¹⁷ რომელიც საფუძველია არიანეს მიერ მოცემულ ამგვარ ცნობებზე შედარება-შეჯერებისა.

აჭარის ტერიტორიაზე ქრისტიანობის შემოსვლისა და გავრცელების შესახებ მოთხრობილია რამდენიმე რომაელ და ბიზანტიელ ავტორთან. ესენია: დოროთეოს ტვირელი (III ს.), სოფრონი (IV ს.), ეპიფანე კვიპრელი (IV ს.), პასქალური ქრონიკა (VII ს.), ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი (VIII ს.), ნიკიტა პაფლაგონიელი (IX ს.), ბასილ კეისარი (XI ს.) და სხვა. მათ თხზულებებში გადმოცემულია ქრისტეს პირველ მოციქულთა ქადაგება აჭარის ტერიტორიაზე. ისინი ასახელებენ: მდინარეებს - ფსარეს (ჭოროხი),

¹⁵ ს. გოგიტიძე. ბათუმი ძველ საისტორიო წყაროებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა; 1999, №6, გვ. 100-102; ს. გოგიტიძე, ე. კახიძე. ბათუმი ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში.- ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა, I, თბ., 2012, გვ. 5-12; ს. გოგიტიძე, აჭარის ისტორია, ჟურნ. ჭოროხი, 2012, №5, გვ. 66-71.

¹⁶ Н. Ю. Ломоури. Из исторической географии древней Колхиды. ВДИ, 1957, №4, с. 110.

¹⁷ ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს საეაჭრო გზების საკითხისათვის, იმშ, IV, ნაკვ. I, 1958, გვ. 99-118.

ფასიდს (რიონი), პუნქტებს - აფსარუნტს (გონიოს), სებასტოპოლს (ციხისძირს) და ა.შ.¹⁸

მასალები საისტორიო გეოგრაფიისათვის დაუცავთ ისეთ მწერლებს, როგორიც არიან კორნელიუს ტაციტუსი, დიონ კასიუსი, პლუტარქე, პროკოპი კესარიელი და სხვა.

ჩვენი კვლევისათვის საჭირო მასალები მოიპოვება “ქართლის ცხოვრებაშიც”. “მეფეთა ცხოვრების” მიხედვით შეიძლება დავაზუსტოთ ანტიკური ხანის აჭარის საზღვრები.¹⁹ ასევე ვახტანგ VI-ის “სწავლულ კაცებს” ჩაურთავთ “ქართლის ცხოვრებაში” ანდრიას მოღვაწეობის ცნობები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. იქ ნათქვამია: ანდრია “...შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების, და იწყო ქადაგებად სახარებისა”.²⁰

აჭარის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის საქმეში დიდ დახმარებას გვიწევენ ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომლებიც ნაპოვანია როგორც ჩვენი ქვეყნის, ისე ყოფილი რომის იმპერიის ფარგლებში, ადრიდანვე იჩინა თავი აფსაროსთან დაკავშირებულმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმაც. იტალიაში, ნოლას მახლობლად, აბელაში აღმოჩენილი წარწერა გვაუწყებს, რომ იმპერატორმა ტრაიანემ ვინმე პრეტორიუს კელერი დააჯილდოვა პართიის ომში (ახ. წ. 113-117 წწ.) მონაწილეობისათვის. იგი ერთ დროს ასრულებდა სანაპირო ჯარების მეთაურის მოვალეობას.²¹

¹⁸ ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 6-10; მისივე, ქრისტიანობის გაერცელება აჭარაში, ჟურნ. ჭოროხი, 1990, №4.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 24.

²⁰ იქვე, გვ. 39.

²¹ ა. კახიძე. ლ. ჩხაიძე. ეპიგრაფიკული ძეგლები აფსაროს-გონიოს შესახებ, ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინს-

მეორე ეპიგრაფიკული ძეგლი ნაპოვნია ეგვიპტეში, ფაიუმში, დაცულია ბერლინში. უძველესი მანუსკრიპტი დაწერილია აფსაროსში მცხოვრები რომაელი ვეტერანის მარციალის მიერ. ამ ძეგლის მიხედვით ჩანს, რომ კლავდიუსის II კოპორტა იდგა აფსაროსში.²²

ციხისძირში, ციხის ნანგრევების მიდამოებში, XX საუკუნის 20-იან წლებში აღმოჩნდა აგური ლათინური წარწერით. წარწერა 5 ასოსგან შედგება. მკვლევრები მას კითხულობენ როგორც Vexea, ან Vexfa და ათარიღებენ ახ. წ. II-III სს. წარწერას მიიჩნევენ ან საქარხნო მარკად, ანდა ლეგიონის სახელად.²³ საყურადღებოა აგრეთვე გონიოში II-III საუკუნეების ფენაში აღმოჩენილი რომაული დამღიანი აგური და კრამიტი.²⁴

ამრიგად, ბერძნულ-რომაულ წერილობით ძეგლებს, არქეოლოგიურ მასალებთან ერთად, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება აჭარის ახ. წ. I-II საუკუნეების ისტორიის სურათის აღსადგენად.

ტიტუტის 18 რესპ. სამეცნ. სესიის მოხს. თეზისები, ბათ., 1987, გვ. 63-64.

²² М. Спеидел. Древнейший манускрипт с территории СССР. – ВДИ, 1985, №4, с. 176-179.

²³ ნ. ხოშტარია. ციხისძირი, ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში, თბ., 1962, გვ. 29-30.

²⁴ ლ. ასლანიშვილი. სამშენებლო კერამიკა გონიო-აფსაროსიდან, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №4, გვ. 101-105.

სოფელ დიდაჭარის მოახლე ისტორიული ძეგლისათვის

სოფელი დიდაჭარა მდებარეობს აჭარისწყლის მარჯვენა შენაკადის – ღორჯომის წყლის მარჯვენა მხარეს. იგი შავი ზღვის სანაპირო ზოლიდან აჭარისწყლის ხეობის გაველით დაახლოებით 90 კილომეტრი მანძილითაა დაშორებული, ხოლო ზღვის დონიდან 1 კმ სიმაღლეზე მდებარეობს. დიდაჭარა ხულოს რაიონის სოფლებს შორის გამოირჩევა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის ვარგისი გეოგრაფიული მდებარეობით. ადრე დიდაჭარა ხევის (თემის) ტიპის დასახლება იყო. დიდაჭარა საერთო სახელწოდებაა დასახლებული პუნქტების, სოფლების – ხუციაშვილების, წულუკიძეების, შავაძეებისა და გობაძეების¹.

მაღალმთიან აჭარაში გამოვლენილია ქვის ხანის ძეგლები. 2002 წელს, ზღვის დონიდან 2100–2200 მეტრ სიმაღლეზე, არსიანის ქედის გაგაკებულ თხემზე, ადგილ ბულულას სერზე და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ დაფერდებაზე მიკვლეულ იქნა ძველი ქვის ხანის (პალეოლითის) ძეგლი, ანდეზიტ-ბაზალტისაგან გაკეთებული იარაღ-ანატაკეცები.² გვიანმეზოლითური-ადრენეოლითური ქვის ხანის მასალები გამოვლინდა: ბეშუმბი, ყვერულა, ვაშლოვანი, ხიხაძირი, თიკანაური, მაწყვალთა, ფუშრუკაული, წაბლანა, ნაჩადრალი. ეს ძეგლები ერთფენიანი და ღია ტიპისაა, განლაგებული გორაკ-ბორ-

¹ ა. ინაიშვილი. დიდაჭარის განძი და კოლხური ნივთიერი კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, სდსპ, V, თბ., 1975, გვ. 24.

² გ. გრიგოლია. პირველყოფილი ადამიანის უძველესი ნაკვალევი აჭარაში, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ. 5–10.

ცვებსა და ტერასებზე. ყველა ძეგლზე კულტურული ფენა დარღვეულია და ხშირ შემთხვევაში გადარეცხილია. რაც შეეხება არქეოლოგიურ მასალებს, ისინი ზედაპირზეა განფენილი. მკვლევართა გადმოცემით, თვალში საცემია ამ შემთხვევაში ლოკალური ვარიანტი, რაც განპირობებული უნდა იყოს ამ მაღალმთიანი რეგიონის მდებარეობითა და მეურნეობის თავისებური ხასიათით.³

მკვლევართა გადმოცემით, აჭარის მაღალმთიანეთში, ისევე, როგორც მის ზღვისპირეთში, დღემდე არაა დაფიქსირებული არც ერთი გამოქვაბული ან მსგავსი რაიმე, რომელიც ადრეული დასახლების კვალს შეიცავდეს. ჩვენ მიერ ამ მხარეში, კარაპეტის მთებში, მაწყვალთა-კარაპეტის საზაფხულო სადგომებს ზემოთ მიკვლეულ იქნა გამოქვაბული, იგი კლდეშია ნაკვეთი და დაახლოებით 9 მეტრი სიგრძისაა. ასევე, ადგილობრივთა გადმოცემით, დიდი გამოქვაბული არსებობს სოფ. ოლადაურიდან 16 კმ მანძილის დაშორებით.⁴

ყურადღებას იქცევს სოფელ დიდაჭარაში, ყიშლა ველათში შემთხვევით აღმოჩენილი კაუის ისრისპირი, რომელიც ჩამოყალიბებულია თხელ ლამელისებურ ანატაკეცებზე. ისრისპირი ფოთლისებური მოყვანილობისაა, აქვს სწორი

³ ს. გოგიტიძე. შემთხვევით აღმოჩენილი ქვის ხანის მასალები აჭარის-წყლის ხეობიდან, სდსმ, VIII, თბ., 1979, გვ. 19-29; მისივე, კინტრიშის ხეობის ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 2008, გვ. 5-6, 31; შ. მამულაძე. სხალთისწყლის ხეობაში 1977-1978 წლებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები, სდსმ, X, თბ., 1981, გვ. 102-104.

⁴ ს. გოგიტიძე. ძიებანი მაწყვალთის ტერიტორიაზე, გაზ. აჭარა, 2000.9 დეკემბერი, გვ. 6; ო. ცინარიძე. კილდიქვაბის საიდუმლო, გაზ. აჭარა, 2002, 12 თებერვალი, გვ. 8.

ფრთები, ოდნავ გამოწეული ყუნწი და ბასრი გვერდები. იგი ენეოლით—ადრებრინჯაოს ხანითაა დათარიღებული.⁵

ბრინჯაოს ხანის კულტურა საქართველოში ადგილობრივი ენეოლითის წიაღში აღმოცენდა. იგი იწყება ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით და ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისამდე გრძელდება. აჭარაში მეტწილად გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებია გამოვლენილი, მათი უმრავლესობა შემთხვევითაა აღმოჩენილი. უახლოესი აღმოჩენებით დასტურდება, რომ კოლხური კულტურის ზოგიერთი იარაღ—კომპონენტი (მაგალითად, ბრინჯაოს ყუაქვერიანი ცული) ამ ხეობის საწარმოო კერიდანაა გამოსული.⁶ სხვა სახეობის კოლხური ცულები აღმოჩნდა ღორჯომში ადგილ ნაომარში, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის მესამედით თარიღდება. მახუნცეთის განძი XVIII-XVI საუკუნეებით უნდა განისაზღვროს. მომდევნო ეპოქას განეკუთვნება სოფელ დიდაჭარის განძი, რომელიც 1964 წელს აღმოჩნდა. განძი მოთავსებული იყო თიხის მოზრდილ ჭურჭელში, მასში შედიოდა 20 კოლხური ცული. ისინი თარიღდებიან ძვ.წ. XIV საუკუნით.⁷ მომდევნო პერიოდის მსგავსი ცულებია მიგნებული სოფლებში—თაგოში, სიხალიძეებში, ტაკიძეებში, ხიხაძირში, ფუშრუკაულსა და სხვაგან.⁸ ბრინჯაოს ხანაში აჭარის ტერიტორია

⁵ ა. კახიძე, შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 13.

⁶ ა. კახიძე, შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 1993, გვ. 5-6.

⁷ შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათ., 2000, გვ. 8-9.

⁸ შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 1993; ი. სიხარულიძე, აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათ., 1962; ა. კახიძე, შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის...

კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში შედიოდა. არქეოლოგების აზრით, კოლხური ცულის ერთ-ერთი სახეობა (ყუაკვერიანი ცულის) გენეზისი აჭარისწყლის ხეობას უნდა უკავშირდებოდეს.

საქართველოში უძველესი დროიდან მიღებული ყოფილა ქვეყნის ორად დანაწილება, ბარად და მთად. რიგი გარემოებების გამო (უფრო ეკონომიური თვალსაზრისით), მთა და ბარი ერთ ეკონომიურ ქვეყნად ყალიბდება.⁹ დიდაჭარა ზემო აჭარის უძველესი ცენტრი უნდა ყოფილიყო, გვიან საუკუნეებში კი – ხულო. დ. მუსხელიშვილის გამოკვლევით, დღევანდელი აჭარა, ფაქტიურად, ორი მსხვილი ისტორიული ქვეყნისაგან შედგება: შიდამთიანი რაიონისაგან და ზღვისპირა დაბლობისაგან. ამ ორ ქვეყანას (მთასა და ბარს) შორის უძველესი დროიდან უნდა დამყარებულიყო მჭიდრო ეკონომიკური ურთიერთობა.¹⁰ ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ დაბლობი, ანუ ზღვისპირა ზოლის აჭარად წოდება ძველისძველი მოვლენაა. გვაქვს ტოპონიმი დიდაჭარა, ოდესღაც არსებობდა „ქვეყანა დიდაჭარა“, რომელიც აჭარისწყლის ხეობას მოიცავდა. ცხადია, ეს გულისხმობდა მცირე აჭარის არსებობასაც. ეს უკანასკნელი სწორედ დღევანდელი ბარის აჭარის უძველესი სახელწოდება იყო. რაც შეეხება სახელწოდება ქობულეთს, იგი შედარებით გვიანდელია. ამრიგად, აჭარა დღევანდელ ფარგლებში გარკვეული პერიოდიდან ერთიან

მათივე. ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი კერა, ბათ., 2002.

⁹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980, გვ. 204.

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი. აჭარის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, ხელნაბეჭდი, 1997, გვ. 7-10, 14.

რეგიონად უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ამისათვის ისტორიულად არსებობდა ყველა წინაპირობა.¹¹

დ.მუსხელიშვილის გამოკვლევით დიდაჭარა ახ.წ. I საუკუნეში კი არა, არამედ უფრო ძველადაც აჭარის ცენტრი იყო, XI საუკუნიდან ხიხანი ანუ ხიხათა ციხე-სიმაგრე გვევლინება აჭარის ცენტრად.¹² ასეთ შეხედულებას იზიარებენ სხვებიც.¹³ შესაძლებელია, უძველეს პერიოდში, როცა დაარსდა ხევების ინსტიტუტი, დიდაჭარამ ჯერ ღორჯომის ხეობა, შემდეგ კი მიმდებარე ხევებიც დაიმორჩილა, ბოლოს ზემო აჭარის ცენტრიც გახდა. აჭარის ხევებს შორის ბრძოლა იმით დასრულდა, რომ დიდაჭარა ზღვის სანაპირო ზოლშიც გაბატონდა. ეს მოვლენა ძვ.წ. VI საუკუნის უწინარეს დასრულებულად უნდა ჩაითვალოს, რადგან სწორედ ამ დროიდან ჩანს ბერძნულ წერილობით ძეგლებში დიძერები/(=დიჭერები//დი(და) ჭარები.¹⁴ შემდეგ ეპოქაში ისინი განაგრძობდნენ არსებობას ბიძერების, ვიზარების, ძიდრიტების და ამპრევტების სახით, ხოლო საკუთრივ დასახლებული პუნქტი დიდაჭარა – ბერძნული გაფორმებით დძარის//დიძარის//ძადრის ფორმით.¹⁴

ზ. ჭიჭინაძე დიდაჭარის სტრატეგიულ მდებარეობაზე ამახვილებს ყურადღებას. მისი ცნობით, გზა ღორჯომის ხე-

¹¹ იქვე, გვ. 21, 22 (შენ. 68).

¹² დ. მუსხელიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 53, 63.

¹³ ბ. ღიასამიძე. დიდაჭარა–ადრეფეოდალური ხანის შიდამთიანი აჭარის მთავარი რელიგიურ-ადმინისტრაციული ცენტრი, დიდაჭარობა, ხულო-დიდაჭარა, 2009, გვ. 207.

¹⁴ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 63–64, 155–156; მისივე, სოფელი მარადიდი, ბათ., 2006, გვ. 20 (თანაავტორი ო. დიდმანიძე).

¹⁴ გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2006; მისივე, ბიძერების ტომის საკითხი, უკრ. ჭოროხი, 1996, №1, გვ. 120–130.

ობიდან გაივლის სოფელ ირემაძეებს და შედის დიდაჭარაში, შემდეგ ბათუმისა და ახალციხის შემაერთებელ დიდ გზატკეცილს უერთდება. ერთი მხრით მას ღორჯომისწყალი ჩამოუდის, რომელიც სოფელ მგელაძის და დიდაჭარის საზღვარს შეადგენს; მეორე მხრივ – უნხოსწყალი, სამხრეთით – აჭარისწყალი. ჩრდილოთ მაღალი მთა წარმოდგომია, რომლის კალთაზეა გაშენებული სოფელი; მას ვაკე მდებარეობა აქვს და მუდამ მზე დანათის. დიდაჭარა ყველაზე მდიდარი სოფელია.¹⁵ ამ მხარეში დიდაჭარა და დიაკონიძეები ყურძნის საუკეთესო ადგილია, ამას გვისაბუთებს აქ უდიდესი ზომის ჭურების არსებობა, როგორც ქრისტიანობის დროის ნაშთის, რომლებშიც დღეს მცხოვრები ხილეულს საზამთროდ ინახავენ. დიდაჭარა აკონტროლებდა აჭარიდან სამცხეში მიმავალ გზას.¹⁶ ეს გზა წარმოადგენდა სამეურნეო, სავაჭრო და სამხედრო გზას. აქ გაივლიდა საქარაენო გზა, რომელიც აჭარის ზღვისპირეთს (და არა მხოლოდ ზღვისპირეთს)¹⁷ აკავშირებდა ქართლისა და სომხეთის მთავარ ქალაქებთან, ასევე გურიისა და შავშეთის ოლქებთან. ეს გზა თითქოს ე.წ. რომაულ საგზაო რუკაზე (TP) უნდა იყოს დაფიქსირებული. ს. ერემიანის მიხედვით, ახალციხის რაიონიდან მდინარე ფოცხოვითა და ქვაბლიანით, გოდერძის გადასასვლელით გზა გადადიოდა აჭარაში და აქედან მდინარე ნოსტეს (იგი აიგივებდა აჭარისწყალთან) ხეობით მიდიოდა ზღვისპირა ზოლში.¹⁸ აქ უნდა შეინიშნოს, რომ სომეხი და აგრეთვე ქართველი მკვლევ-

¹⁵ ზ. ჭიჭინაძე. ფელეტონი აჭარა, გაზ. ივერია, 1899, 21 სექტემბერი.

¹⁶ იქვე, გაზ. ივერია, 1999, 22 სექტემბერი.

¹⁷ ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. 1, თბ., 1958, გვ. 104; ს. ჯანაშია. შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 37.

¹⁸ С.Т. Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху сосанидов.- ВДИ, 1939, №1, с.97.

რები ცდებიან, როცა ნოსტეს მიიჩნევენ აჭარისწყლად ან აჭარის აღმოსავლეთ საზღვრად. სინამდვილეში ნოსტე იყო სამცხე-ჯავახეთის, ანუ ოპრხისა და წუნდის საერისთავოების გამყოფი ზონა. ეს მდინარე, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს ოსტის/ოტის წყალი, რომელიც ამჟამად ყოფს სამცხესა და ჯავახეთს. ტაბულა პევეტინგერიანის რუკის შედგენა დაუწყიათ ახ.წ. I- II საუკუნეებში, საბოლოო რედაქცია ეკუთვნის კასტორიუსს, რომელმაც 330 წელს რუკა შეადგინა.¹⁹ აღნიშნული სამარშრუტო გზები უძველეს ეპოქებშიც უნდა ყოფილიყო მოქმედებაში, რადგან ძვ.წ. II საუკუნეში მოსახლეობის გარკვეული ნაკადი აჭარის მაღალმთიანი რაიონებიდან (შესაძლებელია, ქართლიდანაც) მოედინება აჭარის ზღვისპირა ზოლისაკენ, რამაც შედეგად ძიდრიტების (დძირიტების, დიდაჭარლების) აქ გამოჩენა გამოიწვია, რაც ფლავიუს არიანესთანაა დაფიქსირებული (ცნობა 131 წლისაა), და, რომელნიც ქართლის მეფეს ფარსმან ქველს ემორჩილებოდნენ და მის ქვეშევრდომებად ითვლებოდნენ.²⁰ ეს ყველაფერი გარკვეულწილად ჩანს, არიანეს უფროსი თანამედროვის პლინიუსის (23-79 წწ.) ჩვენებიდან. ამ უკანასკნელის გადმოცემით ახ. წ. 78 წლისათვის იბერია უკვე ხელმეორედ ახერხებს აჭარისწყლის ხეობით გაბატონდეს აჭარის ზღვისპირა ზოლში.²¹ იგივე გზა გაიარა იტალიელმა მოგზაურებმა და დიპლომატებმა ბარბარომ და კონტარინმა, რომლებიც 1474 წლის ახლო ხანებში ბათუმიდან გოდერძის გავლითა და

¹⁹ Н. Пигулевская. Византия на путях в Индию, М., 1951, с. 100.

²⁰ ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვიც გარშემო, თბ., 1961, გვ. 42-43; თეაუხნიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 158.

²¹ პლინიუსი. ბუნების ისტორია.-ტაკიტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, აღ. გამყრელიძის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 31.

ახალციხით, ჩავიდნენ სპარსეთში.²² ისინი ამბობდნენ, რომ გავიარეთ ახალციხის მთაერის გორგორას (ყუარყუარე) საბრძანებელი, ბატის (ბათუმის) მხარე, რომელიც ოსმალეთის საზღვარზეა და ხარკს იხდის.²³ ეკეინდენბაუმი და ე. შარდენი მოგვიანებით წერდნენ, რომ ხულოდან გოდერძის გასასვლელით, არსიანის მთებითა და ქობლიანის ხეობით შეიძლება ახალციხეში გადასვლა. ბათუმსა და ახალციხეს შორის 167 ვერსია.²⁴

სწორედ ზემოაღნიშნულმა გარემოებებმა (საქარავენო გზა, სტრატეგიული მდებარეობა, გზების შესაყართან მდებარეობა, მეზობელ ოლქებთან საგზაო კავშირმა და ა. შ.) დიდაჭარას მისცა განვითარებისა და წინსვლის დიდი და რთული გზა, რომელიც საბოლოოდ მთელი აჭარის ხეუბნის სრულ მორჩილებაში გამოიხატა.

ფარსმან I (35–66 წწ.), მითრიდატეს (66–120 წწ.) და ფარსმან II (120–165 წწ.) მოღვაწეობის პერიოდში ქვეყანა დიდაჭარა ზღვის სანაპირო ზოლში დამკვიდრდა ისევ, როგორც იყო ეს ფარნავაზ I (ძვ. წ. VI ს პირველი ნახ.) დროს.

ახ. წ. I საუკუნეში, კერძოდ, 38 წლიდან აჭარაში ქრისტიანობის გავრცელება იწყება, რასაც 326 წლის დასასრული-სათვის ქართლის სამეფოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რე-

²² ი. ბეჟირიშვილი. წიადსვლელები აჭარის წარსულში, ბათ., 2003, გვ. 158–159; ს. გოგიტიძე. ბარბარო და კონტარინი ბათუმისა და აჭარის შესახებ, ჟურნ. ჭოროხი, 2013, №1, გვ. 99–101.

²³ მოამბე, 1894, XI, ტფ., 1894, გვ. 58; Барбаро и Контарин о России, перевод Скржинской, Лен., 1971, с. 240, ком. 43.

²⁴ Е. Вейденбаум. Путеводитель по Кавказу, Тиф., 1888, с. 366; ე. შარდენი. მოგზაურობა საქართველოში, თბ., 1935, გვ. 50.

ლიგიად გამოცხადება მოჰყვა მეფე მირიანის (307–361 წწ.) დროს.²⁵

368 წლიდან ქართლის სამეფოს სამხრეთ–დასავლეთი ნაწილი (სამცხე, კლარჯეთი, აჭარა) ბიზანტიური ორიენტაციის მქონე მეფის – საურმაგის მფლობელობაში ექცევა.²⁶ მხოლოდ 464 წლის დასასრულში ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალმა შეძლო ქართული მიწა–წყლის ბიზანტიელე-ბისაგან განთავისუფლება. ხერთვისთან გამარჯვების წყალობით ქართლის მეფემ მიიღო „ხევნი რომელნი მოსდგმა-ნან ღადოთა“;²⁷ რა თქმა უნდა აქ აჭარა მთლიანად თუ არა ზღვისპირა ზოლი მაინც მოიაზრება. ვახტანგ მეფის გარ-დაცვალების შემდეგ ქართლის სამეფოს ისევ გამოეყო და-სავლეთი ქართლი და ვახტანგის ბერძენი ცოლის, ელენეს შვილებს დაექვემდებარა. ისინი იწოდებოდნენ ერისთავთა მთავრად და თითქოს ემორჩილებოდნენ ქართლის მეფეს (ამ შემთხვევაში, ვახტანგის უფროს შვილს – დანის).²⁸ ეს ყოვე-ლივე კარგად ჩანს ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიე-ლის მონათხრობში. მისი ცნობით, რიზედან ლაზთა საზღ-ვრებამდე და ციხე–ქალაქ პეტრამდე (გურიანთა, ნატანების ხაზი) ერთი თვითმყოფადი ხალხის ტერიტორიაა.²⁹ ეს იგივე

²⁵ ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997; მისივე, პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის მირიანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ქრონოლოგია, ჟურნ. ჭოროხი, 1991, 2, გვ. 73–79.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 136–137; ს. გოგიტიძე. ფარნაეზი და არიან–ქართლის ლოკალიზაცია, ბათ., 2011, გვ. 31.

²⁷ ს. გოგიტიძე. ძიებანი ვახტანგ გორგასალისდროინდელი ქართლის ისტორიიდან, ბათ., 1998, გვ. 60–65; მისივე, აჭარა V საუკუნეში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1998, №7, გვ. 98–108.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, I, 204–205.

²⁹ ს. გოგიტიძე. ძიებანი... გვ. 59; პეტრას ლოკალიზაციასთან დაკავში-რებით დაფინანსების მოძიების შემთხვევაში მალე გამოქვეყნდება მო-ნოგრაფია.

ქართული წყაროების წუნდის, ოძრხის (სამცხე, აჭარა) და კლარჯეთის საერისთაოებია.

VII საუკუნის პირველი ნახევრის სომეხი სწავლულის ანანია შირაკაცის „გეოგრაფიაში“ ქართლის პროვინციათა შორის დასახელებულია აჭარაც. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სომხური გეოგრაფია უფრო ძველ წყაროებს იყენებს, და, მკვლევართა აზრით, იგი შეიცავს IV-V საუკუნეებზე ადრინდელ ცნობებს. აქ აჭარა ისეთივე რანგში გამოდის, როგორც სამცხე, კლარჯეთი, შავშეთი, ჯავახეთი და სხვები.³⁰

აჭარა რომ ზღვამდე ვრცელდებოდა მოგვიანო პერიოდშიც, ადასტურებს ბიზანტიის კეისრის კონსტანტინე პორფიროგენეტის (912-959 წწ.) ერთი ცნობა, რომლის მიხედვით „აჭარისწყლის გასწვრივი ქვეყანა, რომელიც რომანიის (ბიზანტიის – ს.გ.) მოსაზღვრე იყო კოლორისთან.“³¹ დაბა კოლორისში, ჩვენი აზრით, უნდა იგულისხმებოდეს გონი-აფსარუნტის ციხე-სიმაგრე (შეადარეთ ყოროლი//ყორე=ქვის ყორე, კედელი), ან მდ. ყოროლისწყლის ხეობაში არსებულ სოფელ ყოროლისთავის ქვემოთ დასახლებული პუნქტი ყოროლი (ამჟამად ძნელია გარკვევა იმისა, თუ კონკრეტულად რომელ ადგილს ეწოდებოდა ყოროლი). ამ ცნობიდან გამომდინარე, უეჭველია, რომ აჭარის ზღვისპირა ზოლი, ისევე, როგორც ადრე, კონსტანტინე პორფიროგენეტის პერიოდშიც – IX-X საუკუნეებში, აჭარის შემადგენლობაში მოიაზრება. ამავე წყაროს მიხედვით, იბერიის „კუროპარატს თავისადმი დაქვემდებარებული ჰყავს ოთხი სხვა სამთავრო: ვერიასახის

³⁰ Армянская география VII в. К.Патканова, СПб., 1877, с. 39.

³¹ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგია, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ. 276.

ერისთავს, იბერიაში; კარნატაის ერისთავს, იბერიაში; ყველის ერისთავს, იბერიაში; აჭარის ერისთავს, იბერიაში“.³²

X- XI საუკუნეებში ზემო აჭარის ხიხანის (ხიხაძირ-თხილვანას) მმართველები, აბუსერისძეები არა მხოლოდ აჭარას, არამედ სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, არტანუჯს, ლიგანს, იმერხევს,³³ შესაძლებელია, ჯავახეთს, ან მის დასავლეთ ნაწილს მაინც, ფლობენ. ამ დროის აჭარაში იგება ეკლესია-მონასტრები, ციხე-სიმაგრეები, ციხე-კოშკები, გზები და საგზაო ნაგებობანი (ხიდები) და სხვა. ყოველივე ამას დაერთო 1065–1067 წლებიდან თურქ-სელჯუკთა დიდი შემოსევები საქართველოსა და მის რეგიონ აჭარაში. იმ ოლქებს შორის, რომლებიც მათი ძარცვა-გლეჯის არეალში მოხვდნენ, დასახელებულია აჭარაც.³⁴ შესაძლებელია ქალაქის ტიპის დასახლება აჭარაც (აჭარისწყლის სათავესთან) ამ დროს განადგურდა. მომდევნო პერიოდში (XIII ს. პირველი ნახევარი) მოღვაწეობდა ერისთავთ-ერისთავი, მწერალი, ისტორიკოსი, ასტრონომი ტბელ აბუსერისძე, რომლის კალამს რამდენიმე თხზულება მიეწერება.³⁵ „ქართლის ცხოვრება“ და თხილვანის ეკლესიის წარწერები, აგრეთვე თავად ტბელის ნამუშევრები იხსენიებენ X-XIII საუკუნეებში მცხოვრებ აჭარის ერისთავთ-ერისთავებისა და მათი ოჯახების წევრების

³² იქვე, გვ. 291.

³³ ს. გოგიტიძე. სოფელი მარადიდი, ბათ., 2006, უდ. 22; ვ. იაშვილი. აჭარა VII-XVI საუკუნეებში, აჭარის ასსრ სახ. მეზეუმის შრომები, IV, ბათ., 1960, გვ. 30.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318-319.

³⁵ აბუსერისძე ტბელი. თხზულებანი, ბათ., 1998; რ. ხალვაში. უძველესი სოფელი მთიან აჭარაში, გაზ. კოლექტიური შრომა, 1974, 20 ივნისი.

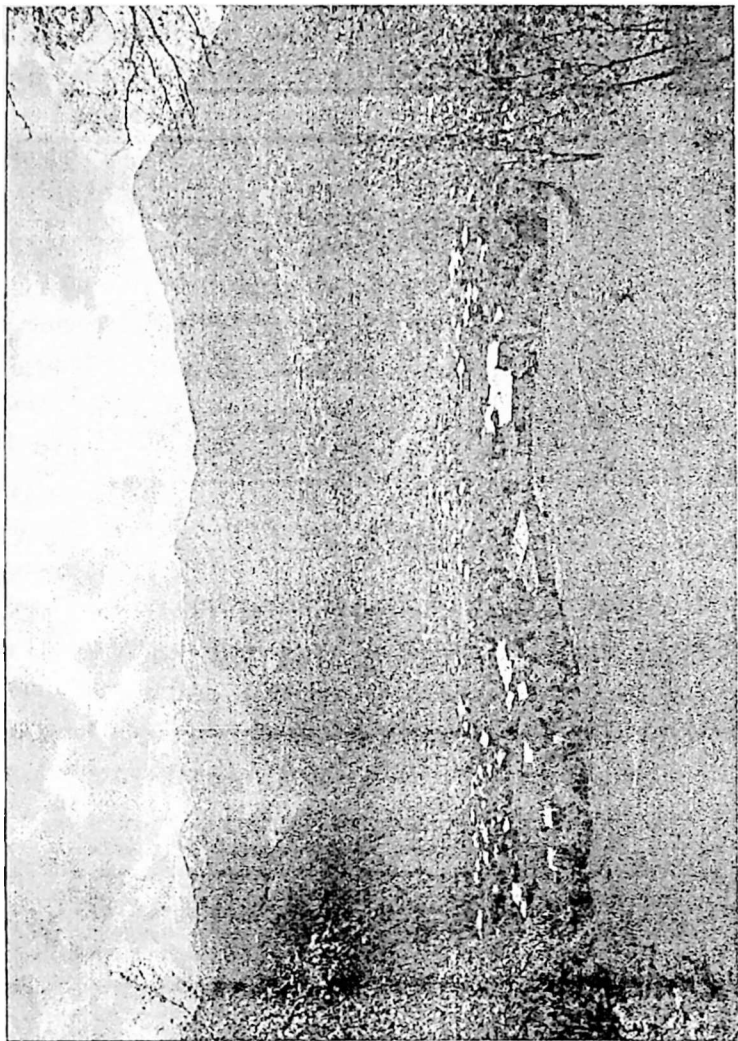
რამდენიმე თაობას.³⁶ წყაროებიდან ჩანს, რომ XIV საუკუნის შუა ხანებში გაერთიანებული საქართველოს ამირსპასალარის თანამდებობა ეკავა აბუსერისძეთა შთამომავალს. ამ პერიოდს განეკუთვნება სხალთის დიდი და მცირე, თხილვანი-სა და სხვა ეკლესიების მშენებლობა. ამავე პერიოდში, ჩანს აგებული ერისთავთ-ერისთავების სატახტო ადგილზე, არსიანის მთებში კლდოვან მთა-ბორცვზე ხიხანის ციხე, სადაც განთავსებული იყო მათი საგვარეულო (?) ეკლესია და სხვა თავდასაცავი ნაგებობები.³⁷

XIII ს. 70-იან წლებში აჭარა დადიანების დუმნიდან, რომელიც მონგოლ-თათართა მიერ შეკოწიწებულ სამთავროს ტიპის ქვეყანას წარმოადგენდა, გადავიდა სამცხე-საათაბაგოს ხელში. ასეთი ვითარება ჩანს მომდევნო პერიოდშიც. 1474 წლის ახლო ხანებში აჭარაში ნამყოფი იტალიელი დიპლომატების ამბროზიო კონტარინისა და იოსიფა ბარბაროს ცნობების მიხედვით, აჭარა ერთიანია, სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაში. მათ მიერ მოცემული ცნობების ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ ვატი (ბათუმი) და კალტიხეა (ქაჯთა ციხე ან ქობულეთი) აჭარაში შედის.³⁸ ასეთივე ვითარებაა XVI საუკუნის დასაწყისშიც. ერთხანს აჭარის ნაწილს გურიაც ფლობდა, მაგრამ მალე იგი თურქ-ოსმალებმა დაიპყრეს.

³⁶ ლ. მუსხელიშვილი. აბუსერისძე ტბელი, თბ., 1941; ტბელ აბუსერისძე. ცხოვრება ქეთხუროისა ბასილისა, ი. სიხარულიძის გამოცემა, ბათ., 1981; ი. სიხარულიძე. ტბელ აბუსერისძე, თბ., 1963. გვ. 7-12.

³⁷ ხ. ახელაძიანი. ხიხანის ციხისა და ეკლესიის ისტორიისათვის.-ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათ., 1955, გვ. 29-84.

³⁸ ს. გოგიტიძე. XV საუკუნის იტალიელი მწერლები ბათუმის შესახებ.-ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა, ბათ., 2013; მისივე, ბარბარო და კონტარინი აჭარის შესახებ, ჟურნ. ჭოროხი, 2013, №1.

სოფელ დიდაქარის საერთო ხედი

XVI საუკუნეში თურქების მიერ ჩვენი მხარის დაპყრობის შემდეგ სულ მალე სხვა მიმართულებით წავიდა აჭარის პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ცხოვრება. დამპყრობლების მთავარი მიზანი ჩვენი ქართული ოლქების მიტაცება და აქაური მოსახლეობის გამაჰმადიანება იყო. ისლამის გავრცელების მიზნით თურქებმა მიმართეს როგორც პოლიტიკურ, ისე ეკონომიურ ზემოქმედებას. ათასობით ადამიანებს ხოცავდნენ, კილავდნენ ხეებზე, თავს კვეთდნენ, მდინარეებში ყრიდნენ, შვილების თვალწინ მშობლებს ხოცავდნენ და პირიქით, ქალებს ძუძუებსა და თმებს აჭრიდნენ, სობადნენ მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლებს, წვაავდნენ წიგნებს და სხვა მრავალი.³⁹ მათი კანონით, მიწის მიღების უფლება პქონდა მხოლოდ მუსლიმანს. ადგილობრივი მოსახლეობა ვერ შეეგუა დამპყრობლებს და იძულებული გახდა გადახვეწილიყო საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. ამავე პერიოდში დაეცა სოფლის მეურნეობა, განადგურდა მეურნეობის ისეთი დარგები, როგორიცაა მევენახეობა და მეცხოველეობა. შეიცვალა დემოგრაფიული სიტუაცია, შემცირდა განსახლების არეალები, მთლიანად განადგურდა და მოისპო სოფლები.⁴⁰ თურქთა აჭარაში ბატონობის დამყარების დასაწყისში იმდენად განადგურდა ჩვენი სოფლები, რომ 1566–1576 წლებში დიდაჭარაში მხოლოდ 6 კომლი დარჩა. იმ ფონზე, როცა მისი მეზობელი 17 სოფელი მთლიანად დაიცავდა მოსახლეობისაგან, 6 ოჯახის არსებობა არც ისე ცუდი უნდა ყოფილიყო. ამ პერიოდის ზემო აჭარის უმრავლეს სოფელში 3–4–5–6–7 კომლია მხოლოდ შემორჩენილი. იმდროინ-

³⁹ ხ. ახვლედიანი. სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან სამხრეთ საქართველოში, ბათ., 1956, გვ. 38; მისივე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ბათ., 1978, გვ. 58.

⁴⁰ მ. ფუტყარაძე. აჭარის მთიანეთის სამეურნეო ათვისების ისტორიულ-გეოგრაფიული წანამძღვრები.-ჭოროხი, 1991, №4, გვ. 80-82.

დელი დიდაჭარელთა სახელ-გვარებით თუ ვიმსჯელებთ, მოსახლეობა ისევე ძველი რწმენის ქრისტიანობის მიმდევარი ა. იმდროინდელ დიდაჭარელთა სახელები იყო: იასე, არაქელი, დავითი, გოგია, მამაცა, ქარია, პაპუნა, ენუქი და სხვა.⁴¹

დიდაჭარის თანამედროვე ტოპონიმთა ანალიზიდან ირკვევა, რომ ძველ დროს აქ მოსახლეობდნენ ისეთი გვარის წარმომადგენლები, როგორიცაა: კანტაური, ზანაური, ქობაური, ჭვანტაური, ზანტაური, ჭანაყაური და სხვები. ბევრი მათგანი თურქ მოძალადეებთან ბრძოლის დროს მოისპო, ბევრმა მათგანმა კი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში გააგრძელა თავისი არსებობა. მათი ამჟამინდელი შესატყვისობებია კანტიძე, ზანაძე, ქობაძე (გობაძე), ჭვანთაძე, ზანთარაძე, ჭანუყვა (ჭანუყვაძე) და ა.შ.

თურქების მიერ დაწესებულ გადასახადთა შორის ერთ-ერთი ძირითადი იყო ისფენჯი. ამ გადასახადს ახდევინებდნენ არამუსლიმან მოსახლეობას 25 ახნის ოდენობით. ასევე მნიშვნელოვანი იყო თაფუს გადასახადი. იგი საუკეთესო მიწიდან გაიღებდა 50 ახნის ოდენობით, საშუალო მიწიდან 30-40, ხოლო უვარგისიდან – 10-20 ახნა. მოსახლეზე გაწერილი იყო აგრეთვე მურახხასიეს გადასახადი, თითოეულ კაცზე 2-2 ახნა, რომელსაც ახდევინებდნენ ადგილობრივი გამაჰმადიანებული ფეოდალების სასარგებლოდ. თურქულ გადასახადებს შორის დაწესებული იყო ბადჰავისა და საქორწინო გადასახადი. საქორწინო გადასახადს იხდიდა ის პირი, ვინც ქორწინდებოდა: იგი მას იხდიდა პირველი ღამის უფლების გამოსყიდვის სახით. ქრისტიანებს ორჯერ მეტს ახდევინებდნენ, ვიდრე მუსლიმანებს. ოსმალეთის საგადასახადო სისტემაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ჯიზიეს გა-

⁴¹ აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, გამოსცეს ზ. შაში-კაძემ და მ. მახარაძემ, თბ., 2011, გვ. 14-19, 70.

დასახადს, რომელსაც ქრისტიანი მოსახლეობა იხდიდა სა-
კუთარი ოჯახის, ქონების და სარწმუნოების უსაფრთხოები-
სათვის. გარდა ამისა თურქეთის სახელმწიფოს სასარგებ-
ლოდ აჭარაში დაწესებული იყო მთელი რიგი გადასახადები:
წვრილფეხა საქონელზე, იალაღებსა და ყიშღაღებზე (ყა-
რეხზე), ბაღებზე, ვენახებზე, ბოსტანზე, მარცვლეულ კულ-
ტურებზე. თაფლზე, თივაზე, სელზე, წისქვილზე, საკომლო,
გზების, ხიდების და სხვა მრავალი.⁴²

დიდაჭარელთა გადასახადი იყო შემდეგი: თუღრა 15
ათასი ასნა. ისფენჯი 6 კაცი, 150, ხორბალი 600 ქილა (ღირე-
ბულება 6000), ქერი 800 ქილა (ღირებულება 6400), ფეტვი 50
ქილა (ღირ. 400), კაკალი 5 ქილა (ღირ. 100), გამოსაღები
ხილზე 150, ბოსტანზე 100, იონჯასა და თივაზე 180, კანაფზე
120, გამოსაღები თაფუსა და ღეშთიბანზე, 300, ფუტკარზე 90,
მურახხასიე 12, ღორზე 88, იალაღზე 100, ცხეარზე 200, შირა
მანი 50 (ღირებულება 300), წისქვილი ერთი თვალი 6 თვით-
30, ბაღჰავა და საქორწინო გამოსაღები—280.⁴³

მოგვიანებით ზემო აჭარას დამატებით შეაწერეს სხვა-
დასხვა გადასახადი: თაჰშირი—მიწის შემოსავლის ერთი მეა-
თედი, სალიანი—ადმინისტრაციის ხარჯების დასაფარავად,
რუსუმათი—ყველა სახის პირუტყვის შესანახად, საღერბო და
სხვა.⁴⁴

⁴² აჭარის ლივის ერცელი და მოკლე დავთრები, გვ. 22-51; გურჯის-
ტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, თარგმანი ს. ჯიქიასი, II, თბ., 1941,
გვ. 1; ხახელედანი. ნარკვევები აჭარის ისტორიიდან, ბათ., 1944, გვ.
35.

⁴³ აჭარის ლივის ერცელი... გვ. 52, 70.

⁴⁴ ხახელედანი. ნარკვევები აჭარის ისტორიიდან, გვ. 35; აბ. სურგუ-
ლაძე. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიიდან აჭარაში, ბათ.,
1978, გვ. 16.

მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალებმა შეძლეს მუსლიმანური რელიგიის გავრცელება აჭარაში, თავის მიზანს მაინც მიადწიეს—მოსახლეობის გათურქება ვერ შეძლეს. აჭარის მოსახლეობა ქედს არ იხრიდა და ბრძოლას განაგრძობდა დამპყრობთა წინააღმდეგ. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში აჭარაში ხშირად ხდებოდა შეიარაღებული აჯანყება.⁴⁵ 1844 წლის მღელვარების დროს მარტო ღორჯომის თემიდან 1500 კაცი გამოსულა.⁴⁶

გ. ყაზბეგის მონაცემებით, 1874 წელს დიდაჭარაში 120 კომლი იყო.⁴⁷ აღ. ფრენკელის ცნობით, 1878 წლისათვის ამავე სოფელში ოჯახთა სიმრავლე 89 ერთეულზე ჩამოსულა, 159 სულის ოდენობით.⁴⁸ ამავე დროს, აქ ჰყოლიათ 30 ხარი, 60 ძროხა, 5 კამენი, 3 ცხენი, 119 ცხვარი, რაც მესაქონლეობის დაქვეითებაზე მიუთითებს.

ნ. შაეროვის მონაცემებით, დიდაჭარაში 1907 წლისათვის ოჯახთა რაოდენობა ერთიორად შემცირებულა. მათი რაოდენობა შეადგენდა 43 კომლს 134 ოჯახით, ხოლო მეზობელ სოფლებში კიდევ უფრო შემცირებულა, მაგალითად, დიაკონიძეებში—5, კალოთაში—10 და ა.შ.⁴⁹ 1920 წლისათვის

⁴⁵ შ. მეგრელიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1963, გვ. 8.

⁴⁶ აბ. სურგულაძე. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიიდან აჭარაში, ბათ., 1978, გვ. 27.

⁴⁷ გ. ყაზბეგი. სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათ., 1995, გვ. 36, 87.

⁴⁸ აღ. ფრენკელი. ნარკვევები ჩურუქ-სუ-სა და ბათუმზე, გამოცემა რ. სურმანიძისა, თარგმანი ა.ხ. ახელედიანისა, თბ., 2012, გვ. 208.

⁴⁹ Н.Шавров. Краткое описание маршрутов от Батума до Бенапы и до Орджоха, от Артвина до Ардануча.-ЗКОИРГО, XXVI, вып. 2, Тиф., 1907, с. 13.

დიდაჭარაში ბინადრობდა 91 კომლი 714 სულით, ხოლო 1988 წელს ამავე სოფელში ბინადრობდა 1689 ადამიანი.⁵⁰

დიდაჭარის მოსახლეობის რიგებიდან გამოსულა არაერთი სამშობლოს სიყვარულით გამსჭვალული ქრისტიანული სარწმუნოებისადმი თავდადებული პიროვნებები.

1795 წელს კრწანისის ბრძოლაში დიდაჭარელ ჭაბუკს მამუდ გოდერძიშვილს აქაურ ვაჟკაცებთან ერთად თავი უსახელებია (ალ. მგელაძე, თ. წულუკიძე). მას თავადი მამაბედიც უხსნია სიკედილისაგან და მისი სახელი ერეკლე მეფესთანაც მისულა⁵¹. დიდაჭარიდან იყო XVII საუკუნეში მოღვაწე მარკოზ აჭარელი, მღვდელმონაზონი და გადამწერი. თურქების და მუსლიმანური რელიგიისაგან დევნილმა, თავი შეაფარა ქრისტიან ეპარქიას.⁵²

დიდაჭარის მცხოვრებთა – გობაძეთა, წულუკიძეთა, შავაძეთა და სხვათა გმირული წარსულისა და კეთილსინდისიერი მუშაობისა თუ მოღვაწეობის შესახებ არაერთხელაა აღნიშნული.⁵³

• • •

აჭარაში თემის არსებობა წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება. XIX საუკუნის 80-იანი წლებისათვის დიდაჭარის თემში შედიოდა სოფლები გობაძეები, შავაძეები და ხუ-

⁵⁰ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (აჭარა), IV, ბათ., 2012, გვ. 65, 172.

⁵¹ თ. წულუკიძე. დიდაჭარა-შორეული წარსულიდან ეიდრე საქართველოს სახელმწიფოებრიობის დაკარგვამდე (1801 წლამდე)-დიდაჭარა, 2008, გვ. 94.

⁵² რ. სურმანიძე. ვინ იყო მარკოზ აჭარელი?-სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, ბათ., 1978, გვ. 173-184; იბეკერიშვილი. ქრისტიანობა აჭარაში, თბ., 1991, გვ. 83.

⁵³ ი. ბეკერიშვილი. აჭარის ისტორია გეარსახელებში, ბათ., 1996, გვ. 78-79, 196-206; მისივე, ასი აჭარული გეარსახელი, ბათ., 1996, გვ. 188-191.

ციაშვილები, თემს ეკუთვნოდა სასნავე და ხეხილიანი საკარმიდამო მიწები 60 დესეტინა; საძოვრები—1,075 დესეტინა; წიწვოვანი ტყე — 884 დესეტინა; გზები, ბილიკები, კლდეები, დელეები და ტბები—98 დესეტინა. სულ—1,117 დესეტინა.⁵⁴ თემის არსებობას ადასტურებს გ. ყაზბეგიც. XIX საუკუნის 70-იან წლებში დიდაჭარის მომიჯნავე ღორჯომის თემის შესახებ ავტორი შენიშნავდა, რომ ღორჯომის „ერცყელი ტერიტორია უკავია ჯგუფ-ჯგუფად გაშენებულ სახლებს, მათ შორის მანძილი დაახლოებით ნახევარი ვერსი იქნება. აქ არაა სოფელი ამ სიტყვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობით, არამედ არის მხოლოდ თემი, რომელსაც ღორჯომს უწოდებენ“.⁵⁵

ადრე დიდაჭარის თითოეული სოფელი თემის უბანი იყო, რომლის შიგნით ერთი ჩამომავლობის ნათესავეები მოსახლეობდნენ. მათ ჰყავდათ საერთო წინაპარი და ნათესაობის გენეალოგიურ ხაზსაც მისგან გამოითვლიდნენ. ნათესაური ორგანიზაცია სტრუქტურულად იყოფოდა შედარებით შორეულ და ახლო ნათესაეებად, რომლის შექმნა დიდი ოჯახის დაშლის ტრადიციებს უკავშირდებოდა. ახლო ნათესაეებს გამრიგო, ხოლო შორეულს — ძველით გამრიგო ან გამრიგოს გამრიგო ეწოდებოდა. ძველით გამრიგოზე ფართო საზოგადოებრივი გაერთიანებაა გვარი, რომლის წევრები მოგვარეებად ითვლებოდნენ. მოგვარეებს შორის სისხლით ნათესაობასთან დაკავშირებული ვალდებულებები წაშლილი იყო და ნათესაობის დამაკავშირებელი ფუნქციები გვართან შედარებით მცირე სოციალური ორგანიზაციის სფეროში ექცეოდა. დიდაჭარაში ყველაზე მცირე სისხლით ნათესაური სოციალური ერთობაა კვამლი (კომლი), რომლის პარალელურად

⁵⁴ ა. ავალიანი, მიწისმფლობელობის ფორმები აჭარაში, ბათ., 1960, გვ. 122.

⁵⁵ გიორგი ყაზბეგი აჭარის შესახებ, ბათ., 1960, გვ. 84.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში თანაარსებობდა დიდი ოჯახები, ე.წ. ერთიანობის სახლი.⁵⁶ აჭარის სხედასხვა კუთხეში, ერთიანობის სახლის მსგავსი ტერმინებია ჯალაბი ოჯახი, ჯარისული ოჯახი, დიდი კეამლი. დიდი ოჯახის წევრები ერთობაში ცხოვრებას უწოდებენ მოძმეში ცხოვრებას, განუყოფელ სახლობას, საძმო სახლს და სხვ. ერთიანობის სახლის სეგმენტაციის საფუძველზე განაყარი ოჯახების ახალი ნათესაურ-სტრუქტურული ერთეულები ყალიბდებოდა, ხოლო ოჯახების ზრდა-გამჭიდროვებით დიდაჭარის თემის უბნები სოფლებად გარდაიქმნებოდა. თავის მხრივ, სოფლებად წარმოქმნილი დასახლებები ადგებოდნენ უბნებად დიფერენციაციის გზას. მაგალითად, სოფ. გობაძეები იყოფა ორ უბნად—ქვედა გობაძეებად და ზედა გობაძეებად.⁵⁷

აჭარის მთიანეთში უბნებისა და სოფლების გარკვეული ნაწილის გენეზისის საერთო-სასოფლო ან თემის გაენაწილებელი და თავისუფალი მიწის ფონდის, ე.წ. ჯუმალის ათვისების საფუძველზე მიმდინარეობდა. ამგვარ მიწებს აითვისებდნენ იმ სოფლის მეკომურები, რომელთა მფლობელობასაც ექვემდებარებოდა იგი. ამ სახითაა წარმოქმნილი ზემო აჭარაში სოფ. მერსხეთი, სოფ. ქურდული და სხვ. განვითარების ანალოგიური ხაზი ახასიათებდა ღორჯომსაც. ღორჯომის თემის დასახლებული პუნქტები საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე სოფლებად ყალიბდებიან. „ეს პროცესი განვითარების იმ საფეხურს უნდა შეესაბამებოდეს,

⁵⁶ ვლ. მგელაძე, შრომის ორგანიზაცია და მმართველობა აჭარელთა ოჯახში ძველად. — აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1967.

⁵⁷ დიდაჭარის თემის შესახებ ცნობები თითქმის სიტყვა-სიტყვით მოგვეყვას მცირე დამატებებით ნ.მგელაძის ნაშრომიდან: დიდაჭარის სოფლების წარმოშობის ისტორიიდან, ჟურნ. ჭოროხი, №6, 1984, გვ. 58-60; ლიტერატურა იქვეა მითითებული.

როდესაც ხევის უბანი სოფლად იქცა და კარებად დაყოფის გზას დაადგა. იგი მოსახლეობის რაოდენობრივი ზრდის პროპორციულად მიმდინარეობდა. თუ ადრე მინთაძეები ხევის უბანი იყო, ახლა ეს პუნქტი სოფლად ითვლება და შვიდ უბანს მოიცავს. ასეთივეა სოფ. ცეცხლაძეებიც, რომელიც ოთხ უბანს აერთიანებს და სხვა. ჯერ იწყებოდა ტყიანი ადგილის მოახსოება, ტყის გაჩეხვა და ტერიტორიის ბუნქნარბარდებისაგან გაწმენდა. ადგილს საყანედ და სათიბად აქცევდნენ. იგი თანდათანობით ყიშლად, საქონლის დროებით სადგომადაც გამოიყენებოდა, ხოლო 'სოფჯერ ყოველ ადგილას ოჯახი მკვიდრდებოდა საცხოვრებლად. ასე დამკვიდრებული ოჯახების მენტაციისა და ზრდა-შემჭიდროვებით წინდებოდა დასახლებული პუნქტები უბნის, შემდეგ კი სოფლის სახით. ამის შესატყვისი მასალების ფიქსაცია შესაძლებელი ხდებოდა მხოლოდ გვიან გაჩენილი უბნებისა და სოფლების გარშემო, რომელთა წარმოშობის შესახებ დღესაცაა გადმოცემები. რაც შეეხება დიდაჭარის სოფლებს, ძველთაგანვე დასახლებული პუნქტები იყო და მათი გენეზისის სოციალური და ეკონომიკური საფუძვლების ძიება გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. დიდაჭარის განძის, კოლხური ცულების ანალიზის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დიდაჭარა გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისში, „შესაძლოა მის შემოგარენთან ერთად (ღორჯომი), შედარებით მცირე რაოდენობის მოსახლეობით, თვითონ წარმოადგენდა დროებით („ყიშლას“ ტიპის) საზაფხულო საძოვარს“. ამ პერიოდისათვის უკვე წარმოდგენილი იყო სიმბიოზური მეურნეობა (მიწათმოქმედება-მესაქონლეობა). ცხადია, ამ პერიოდისათვის არ არსებობდა სოფელი თანამედროვე მნიშვნელობით, რომელიც მოგვიანებით ადრე არსებული დასახლებული ადგილების განვითარების შედეგად ჩამოყალიბდა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დიდაჭარის სოფლები ღორჯომის თე-

მის სოფლების ანალოგიური გზით უნდა წარმოქმნილიყო და განვითარებულიყო. საერთოდ, აჭარაში უმეტესი სამოსახლო ძველი საცხოვრისისა და ნასახლარების ადგილზე ხელმოწერდაა განენილი და ათვისებული. ასეთი ნასახლარები ნაქართლის სახელითაა ცნობილი.

დასახლებული პუნქტების, უბნებისა და სოფლების ფორმირების ისტორია გენეტიკურად უკავშირდება გვარის გენეზისს, მის სადაურობასა და მიგრაციის პროცესებს. სოფ. ხუციაშილებში ამჟამად არც ერთი ხუციაშიელი არ ცხოვრობს, მაგრამ დიდაჭარის დანარსენ სოფლებში დღესაც მოსახლეობს იმ საგვარეულოს წევრები, რომელთა გვარსახელი ოდესღაც მიუღია ამ პუნქტს. მაგალითად, სოფ. წულუკიძეებში დღესაც მოსახლეობს წულუკიძეების გვარი, სოფ. შავაძეებში—შავაძეების გვარი, სოფ. გობაძეებში—გობაძეთა გვარი. ანალოგიურია აჭარის სხვა რეგიონების ეთნოგრაფიული მონაცემებიც, სადაც დასახლების ეროვნულთა სახელწოდებანი უმრავლეს შემთხვევაში გვარსახელური წარმოშობისაა. ასეთი სოფლებია ირემაძეები, ტუნაძეები, წინწაღაშილები, სტეფანაშილები, ადაძეები, მინთაძეები (დორჯომი), ვანაძეები, მეკეიძეები, ხაზრანაძეები (აგარა) და სხვ. ეს გარემოება XIX საუკუნის 70-იან წლებში გ. ყაზბეგსაც შეუნიშნავს. მისი დაკვირვებით, აქაური დასახლებული პუნქტები „სახელს მცხოვრებთა გვარის მიხედვით ატარებენ“. ერთი კორესპონდენტის ცნობითაც, აქაურ „სოფლებს ის სახელი ჰქვია, რა გვარის კაცებიც სახლობენ“ მის შიგნით.

არსებული გადმოცემების მიხედვით, დიდაჭარის სოფლების – შავაძეების, გობაძეებისა და ხუციენტების წარმოშობა შარვაშიძეების გვარს (ამ გვარის წინაპრებს) უკავშირდება. ძველად შავაძეების სამი ძმა აფხაზეთიდან მოსიხლდევს გამოექცა და ბათუმის მიდამოებში დასახლებულა.

მტრებს მიუგნიათ მათი სამოსახლო და ძმები იძულებული გაჩნდნენ კვლავ გახიზნულიყვნენ. ერთი ძმა ახალციხეში გადასულა, მეორე ძმა, რომელსაც სახელად ალიქა რქმევია, ქედის მახლობლად დამკვიდრებულა და მისი ახალი სამოსახლოსათვის ალიქიენტები დაურქმევიათ. მესამე ძმა დიდაჭარაში ასულა, გვარი შეუცვლია და შავაძედ დაწერილა. შემდგომში მისი ზოგიერთი ჩამომავალი შარაშიძის გვარზე გადასულა. დიდაჭარაში ამოსულ ძმას თან ხლებია მოსამსახურე ქიტეა და ერთი ხუცესი. სოფ. გობაძეებში დღესაც მოსახლეობს გობაძეთა გვარის ქიტინთ მოდგმა. ადგილს, სადაც ხუცესი დასახლებულა, ხუციენტები უწოდეს.

გადმოცემის მეორე ვარიანტით, დიდაჭარის მკვიდრი წორაკიძეებისა და შავაძეების წინაპრები გაბო და ქიტო მეღვინეები ყოფილან. თქმულებით, პირველი ახლანდელ გობაძეებში, ხოლო მეორე ქიტიაშვილებში ცხოვრობდა. სოფელსა და დასახლებულ ადგილს ქიტოდან ეწოდა ქიტიაშვილები, ხოლო გაბოდან—გობაძეები.⁵⁸

ამჟამად სოფ. შავაძეებში მოსახლეობს შავაძეთა (ესენი თავიანთ გვარს შარაშიძესაც უწოდებენ) რამდენიმე მოდგმა: ეფენდიენტები (1 კომლი), ბეკირიენტ ჩამომავლობა (9 კომლი), ჯელეთიენტები (7 კომლი), პაწაშუანთები (13 კომლი), შუანთები 6 კომლი), ჭიჭიენტები, იგივე ჯოვრიენტები (9 კომლი), ლაკოლიენტები, იგივე ქუბეგალიშვილები (9 კომლი), ფითიენტები (13 კომლი), ზემოანთები (4 კომლი), გედუანთები (5 კომლი), ქუჩუასანიენთი, აღიშვილიენთი. შავაძეების გარდა, აქ დასახლებულია დემეტრაძეების ერთი კომლი, რომლის წინაპარი არდაგანიდანაა მოსული და ხოჯიენ-

⁵⁸ ელ. მგელაძე. ზემო აჭარის სოფელი ძველად, ბათ., 1973, გვ. 31.

თებად იწოდება. ყველა გვარი იყოფა ცალკე ნათესაურ ჯგუფებად, რომელთაც ერთი საერთო წინაპარი ჰყავს.⁵⁹

სოფ. გობაძეებში სახლობს მეღაძეთა გვარის კეკური-
ენტ ნამომავლობა (14 კომლი), გობაძეთა⁶⁰ ემრუღიენტ (სხვა-
ნაირად ემურიენთი) მოდგმა (2 კომლი), ნელეზიანთები (8
კომლი), რეჯებუსტიენთი (სხვანაირად რეჯებიენთი) (5 კომ-
ლი), ქიტიაშვილები (16 კომლი), ხემშიენტები (4 კომლი), აინ-
თიენთი (7 კომლი), არაბიენთი (4 კომლი) და სხვ. გობაძეე-
ბი იყოფა ორ უბნად: ქვედა და ზედა გობაძეებად. ქვედა
გობაძეებში ცხოვრობდნენ – აითიენთი და ემრუღაენთი,
ხოლო ზედა გობაძეებში – ქიტიენთი. ესენი წარმოადგენ-
დნენ ამ სოფელთა ყველაზე ძველ გვარებს. დანარჩენები
გვიან მოსულები არიან. ემურიენთი და რეჯებიენთი ერთი
განაყოფები არიან. ხიმშიაშვილები მოსული არიან გვიან,
აქ ჩაესიძენ და გვარიც მოიტანეს. აქ ჩასიძებულია აგ-
რეთაყე მეღაძე (კეკურიენთი).⁶¹ გობაძეებმა გვარი შეინარ-
ჩუნეს, ქიტიაშვილებმა ვერა.⁶²

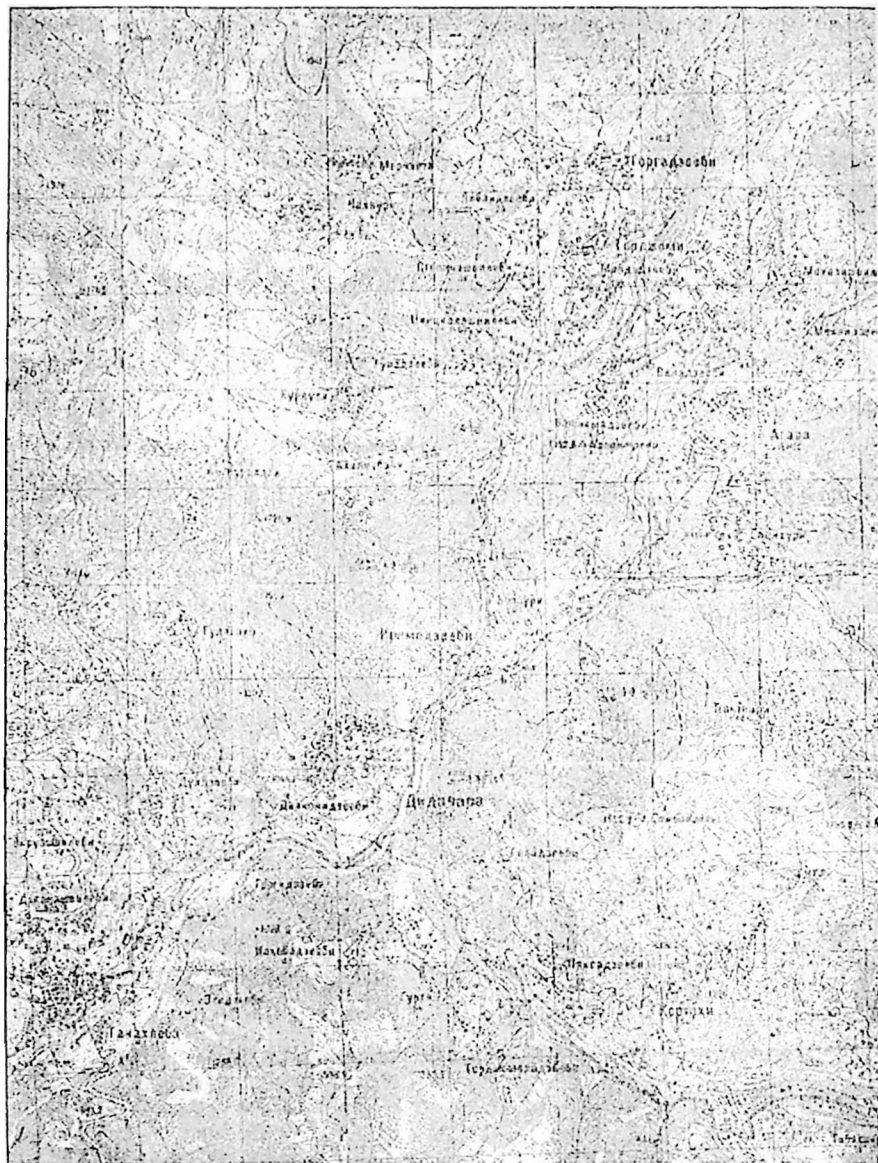
სოფ. ხუციაშვილები დასახლებულია შემდეგი გვარე-
ბით: ბოლქვაძეთა გვარის ჯალაბიენტები იგივე ნანუშიენტ
განწოება (16 კომლი), ყარახმედიენტები (1 კომლი), ფაჩიენ-
თები (4 კომლი). ხოზრევანიძეთა გვარის კეცტურიენტები შე-
ადგენს ცხრა კომლს, საწიმარიენტები – ოთხ კომლს, ყარ-
საშვილები – ერთ კომლს და სხვ.

⁵⁹ ელ. მგელაძე. ზემო აჭარის სოფელი ძველად, გვ. 31.

⁶⁰ გობაძეთა გვარის წარმომავლობისა და ამ გვარის საუკეთესო წარ-
მომადგენლების შესახებ იხილეთ: ი. ბეჭირიშვილი. აჭარის ისტორია
გვარსახელებში, ბათ., 1996, გვ. 78–79.

⁶¹ აღ. რობაქიძე. მასალები პატრონომიული ორგანიზაციის ისტორიი-
სათვის აჭარაში, სდსკუ, II, თბ., 1974, გვ. 28.

⁶² აღ. რობაქიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 27.

სოფ. წულუკიძეებში ქვედა წულუკიძეების დასახლებული პუნქტი მონოგენურია. მასში წულუკიძეების მხოლოდ ოცი ოჯახი მოსახლეობს. ისინი ადრე წორაკიძეებად იწოდებოდნენ, მაგრამ, გადმოცემის თანახმად, ისინი სულ ძველადაც წულუკიძეები ყოფილან და შემდგომში თავისი გვარის თავდაპირველი სახელწოდება დაუმკვიდრებიათ. მათ ახასიათებთ კომპაქტურობა და ტერიტორიული მთლიანობა, რომელიც ლოკალური ერთობით გამოიხატება. სოფ. წულუკიძეებში ქვედა წულუკიძეების შიგნით მოსახლე წულუკიძეების (წორაკიძეები) გვარის ოჯახების გარდა, მათ მახლობლად მოსახლეობს წულუკიძეების ნაფანიენტ ნათესაური ჯგუფი (11 კომლი), ჰალვაჯიენტები (7 კომლი) ნორაკიძეები, ჰალვაჯიენტები ამჟამად წულუკიძეებად ითვლებიან, ადრე კი ისინი ტარიელაძედ იწერებოდნენ, რომლის სახელწოდება ეპონიმ ტარიელაძან მომდინარეა. შემდეგ ერთ-ერთი მათი წინაპარი, სახელად ჰალვაჯი, ცალკე შტოს ჩადგომია სათავეში. სოფელ წულუკიძეებში ჩამოდის ღელე, ამ ღელის ზედა მხარეს ცხოვრობენ ჰალვაჯიენტები, ღელის ქვედა მხარეს—ნორაკიძეები, ხოლო მათ გვერდით, ღელის ზემოდინებისაკენ—ნაფანიენთი.⁶³

ესენი ყველა ცალ-ცალკე ჯგუფებად იყვნენ დასახლებული; ახლა ტერიტორიულად რამდენადმე შერეული არიან ერთმანეთში.

ამრიგად, დიდაჭარის, ისევე, როგორც აჭარის სხვა ხეობების სოფლების წარმოშობისა და განვითარებადი ხაზის დადგენისათვის არქეოლოგიურ მასალებთან და წერილობით ცნობებთან ერთად პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება მიწისმფლობელობის ფორმების, გვართა განსახლების, თქმულება-გადმოცემებისა და მოსახლეობის მიმოქცევის,

⁶³ ალ. რობაქიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

კერძოდ, მიგრაციათა პროცესების გარკვევას. მიგრაციები აჭარაში არა მარტო შიგასახეობო, არამედ უფრო ფართო ხასიათისაა იყო. აჭარაში მოსახლეობის მიმოქცევა გარკვეულ პერიოდებში სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ვითარებით იყო განპირობებული (სისხლის აღება, შიმშიანობა – მტრის თავდასხმების საშიშროება, უამიანობა და ეპიდემიები, ბატონყმური ურთიერთობა, როცა ყმა გაურბოდა ბატონს და სხვ.). ადგილობრივ მოსახლეობაში შეიმჩნევა გურიიდან და მესხეთიდან გადმოსახლებულთა დაფენება. ხდებოდა პირუკუ პროცესებიც. მიუხედავად მიგრაციათა სიჭარბისა, რომელიც სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა შინაარსის ატარებდა, დიდაჭარაში და საერთოდ აჭარის მთიანეთში დასახლებული პუნქტებისა და სოფლების ფორმირება წარმოებდა ადგილობრივი მოსახლეობის ხარჯზე, კერძოდ, ოჯახების ზრდა-გამჭიდროების საფუძველზე.

დიდაჯარა – კოლხეთისა და ქართლის ქვეყანა

კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიებად დაყოფა, როგორც ჩანს, ქრონოლოგიურად ძვ. წ. III საუკუნის დასასრულსა და II საუკუნის დასაწყისზე მოდის. ერთ დროს ერთიანი, ძლიერი სამეფო, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქართლის (იბერიის) ჩამოყალიბების შემდეგ თანდათან სუსტდება და ცალკეულ ოლქებად იწყებს დანაწევრებას. კოლხეთის ძლევამოსილ ხელისუფლებს საბოლოოდ მხოლოდ საკუთრივ კოლხებით დასახლებული პროვინცია – ეგრისი შემორჩათ, რაც გამოიხატა იმაში, რომ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში ეგრისი, როგორც სახელწოდება და ცალკე ოლქი, ახ. წ. I-II საუკუნეებიდან (პომპონიუს მელა, პლინიუსი, კლავდიოს პტოლემეაიოსი) ჩნდება. თუმცა, შესაძლებელია ისიც, რომ ძვ. წ. II-I საუკუნეების წყაროებიდან მომდინარე იყოს. “ქართლის ცხოვრება” საკუთრივ ეგრისს ასე შემოსაზღვრავს: „...ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელთა შინა არს ეგრისი და სუანეთი...“¹

ეგრისის მოსაზღვრე დანარჩენი ოლქები - პენიოხეთი, სანიგეთი, მარგუ, მანრალი (ამარანტი), თაკუერი (რაჭა-ლეჩხუმი), როგორც ჩანს, ძირითადად მაინც ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებში დამორჩილებულ ეთნიკურ ერთეულებს წარმოადგენდნენ. ზოგიერთი პროვინცია, შესაძლებელია, აქემენიდების მონობის თავიდან ასაცილებლად ნებაყოფლობით შევიდნენ კოლხეთის სამეფოში. ამ უკანასკნელთა რიგებში უფრო ძიდრიტებით (ადრინდელი ბიძერებით) და-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 24.

სახლებული აჭარა და მათ სამხრეთით მოსახლე ეკხირიულები და ბექირები უნდა ვიგულისხმოთ.

სტრაბონის ცნობით, სავარაუდოა, ალექსანდრე მაკედონელის მომდევნო ეპოქაში, კოლხეთი სკეპტუხიებად დაჰყვეს და მმართველობა ზომიერი ჰქონდათ. „ასეთია მათი ცხოვრება. განაგებენ ეგრეთ წოდებული სკეპტუხები, ხოლო თვით ესენი ტირანთა ან მეფეთა გამგებლობაში იმყოფებიან. ჰენიოხებს ოთხი ბაზილევსი (გვარის უფროსი – თ. ყ.) ჰყავდათ, როდესაც მითრიდატე ეპატორმა... მათ ქვეყანაზე გადაიარა“.²

მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ამ პერიოდში (მაგ. II-I სს.) სწორედ ასეთ ერთ-ერთ სკეპტუხიას კოლხეთის შემადგენლობაში წარმოადგენდა აჭარა მთლიანად.³

ს. ჯანაშიას გამოკვლევით, ტერმინ “სკეპტუხიაში” ტომის პოლიტიკური ორგანიზაციაა აღნიშნული. ისე გამოდის, რომ კოლხეთში ცალკე ტომთა ორგანიზაცია მთლიანად გამქრალი არ იყო, მაგრამ ეს ტომები უკვე ცენტრალურ ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ. ან, შესაძლოა, აქ პირდაპირ ადმინისტრაციული დაყოფა იგულისხმებოდა.⁴

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კოლხეთის სკეპტუხიები ეთნიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულები იყო. კოლხეთის სამეფო ხელისუფლების დასუსტებით მათ ისარგებლეს და შინაგანი განვითარების გზით შექმნეს პოლიტიკური ერთეულები. ნ. ლომოურის აზრით, ეთნიკურ ტერიტორიული ერთეულები

² თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 143, კომ. 2

³ დ. მუსხელიშვილი. აჭარის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, 1997, ხელნაბეჭდი, გვ. 46.

⁴ ს. ჯანაშია. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 146-147.

- სკეპტუხიები, ცენტრიდანული ტენდენციების მატარებლები იყვნენ. პონტოსა და რომის მიერ კოლხეთის დაპყრობის შემდეგ ეს ტენდენციები შეიზღუდა, მაგრამ ახ. წ. I საუკუნეში სიტუაცია შეიცვალა. ამ პერიოდისათვის რომის იმპერია მნიშვნელოვნად თმობს პოზიციებს ახლო აღმოსავლეთში. იგი იძულებულია იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან შექმნას მასზე ფორმალურად დამოკიდებული სამეფო-სამთავროები. ქართლის სამეფოს გააქტიურება და მისი სწრაფვა შავი ზღვისაკენ მას საფრთხეს უქმნიდა. ასეთ მდგომარეობაში ყოფილ სკეპტუხთა ცენტრიდანული ტენდენციები ისევ გაძლიერდა, ამას დაერთო რომის პოლიტიკის გამო უკმაყოფილება, რაც გამოიხატა ანიკენტის აჯანყებით. რომს ექმნება საფრთხე, მთლიანად დაკარგოს კოლხეთი და ტრაპეზუნტის მხარენი. ამიტომაც იგი იძულებულია ანგარიში გაუწიოს ადგილობრივ ეთნიკურ-ტერიტორიულ ერთეულების ხელმძღვანელთა მოთხოვნებს, რომ შეინარჩუნოს მათზე ფორმალური სუზერენობა.⁵ ამ მოსაზრების მიხედვით, კოლხეთში ძვ. წ. VI-I სს.-ში უნდა არსებულიყო ლაზთა, აფშილთა, აბაზგთა, სანიგთა და სხვა სკეპტუხიები. ისინი კი წერილობით წყაროებში არ მოიხსენებიან. ანტიკური ხანის ავტორები დასავლეთ საქართველოში ერთ ტომს იცნობენ. მაგრამ კოლხეთის სამეფოს მოსახლეობა VI-I სს.-ში ერთგვაროვანი ვერ იქნებოდა, რასაც მოწმობს ქართულენოვანი და სვანური ტომების მოსახლეობაც დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ პოლიტიკური დეცენტრალიზაციის, ე.ი. ეთნიკურ-ტერიტორიული ერთეულების არსებობისა და მათი სიძლიერის ფაქტი არ დასტურდება. სკეპტუხიებად დაყო-

⁵ Н. Ломоури. Восточное причерноморье и Рим в I в. н.э. - Историко-филологические разыскания, Тб., 1980, с. 112.

ფაში უფრო ადმინისტრაციული დეცენტრალიზაცია უნდა ვივარაუდოთ, ვიდრე პოლიტიკური.⁶

სტრაბონისა და სხვა ანტიკურ წყაროებში შემონახული მასალების ანალიზმა მ. ინაძე იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ “კოლხეთის სამეფოს ადმინისტრაციული დანაწილება ტერიტორიულ პრინციპზე კი არ მოხდა,” არამედ მას საფუძელად დაედო ქვეყანაში არსებული სატომო ორგანიზაციები. ეს სატომო ერთეულები, კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შესვლისა და ადმინისტრაციულ დანაყოფებად გადაქცევის შემდეგაც, ერთმანეთში არ გათქვეფილან და მეტ-ნაკლებად ინარჩუნებენ თავიანთ ეთნოტერიტორიულ მთლიანობას.⁷

კოლხეთის სამეფოს ფორმირებასთან ერთად, სრულდება სკეპტუხიათა ჩამოყალიბების პროცესიც. სკეპტუხიები წარმოადგენენ მის ადმინისტრაციულ დანაყოფებს, რომელთაც საფუძელად დაედო ტერიტორიული ერთეულები (ქვეყნები, ხეყები, ან ხეყთა გაერთიენებანი). კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ, ეს ეთნოტერიტორიული წარმონაქმნები საგამგეო ერთეულებად იქცევიან, ხოლო მათი ადგილობრივი ხელისუფლებანი, სატომო არისტოკრატიის წარმომადგენლნი, სამეფო მოხელის ფუნქციებსაც ისაკუთრებენ.⁸ ქვეყნის საგამგეო ერთეულებად დანაწილება სახელმწიფოს წარმოქმნის დამახასიათებელი ნიშანია და ეს ღონისძიება, ჩვეულებრივ, თან სდევს ხოლმე სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის შექმნას, ანდა მის განახლებას, მის განვითარებაში მომ-

⁶ მ. ინაძე. ფლავიუს არიანე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1953, საკ. დისერტაცია, ნაბეჭდი.

⁷ მ. ინაძე. კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის. - სმამ, ტ. XXVI, №6, 1961, 783-790.

⁸ იქვე, 788, მისივე, ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბ., გვ. 73.

ხდარ ტეხილს. ისტორიულ-გეოგრაფიული და არქეოლოგიური ფაქტები მოწმობენ, თვით ქართლშიც საერისთავოები ფარნავაზს თავისი ნება-სურვილის შესაბამისად კი არ დაუწესებია, არამედ თავის მოღვაწეობისას მას ამოსავლად აუღია ისტორიულად ჩამოყალიბებული ხეების, ძველი ტერიტორიული წარმონაქმნების სქემა.⁹

6. ბერძენიშვილის ვარაუდით, ქართლის ერისთავნი სკეპტუხოსები არ იყვნენ. ისინი არც ამ „ქვეყნების“ მკვიდრნი იყვნენ, ისინი მეფის ნებისმყოფელი მოხელენი იყვნენ, მეფისვე ნებით დანიშნული.¹⁰ მკვლევართა აზრით, სკეპტუხიები - ცალკეული ტომის ბელადები არიან.¹¹

როგორც ჩანს, ბიძერების სამოსახლო აჭარა, კოლხეთის სამეფოში წარმოადგენდა ისეთივე ერთეულს, როგორც იყო - ეგრისი, სვანეთი, არგვეთი, ამარანტები, თაკურნი, ჰენიოხეთი და ზოგიერთი სხვა. ამათ ყველას კოლხეთის მეფეზე დაქვემდებარებული ცალკეული პირები - სკეპტუხები (ტომთა ბელადები) მართავდნენ. რა თქმა უნდა, ეს წარმონაქმნები ადრე დამოუკიდებელ სატომო ტერიტორიებს, ანუ ქვეყნებს წარმოადგენდნენ. ისინი სკეპტუხიებისაგან იმით განსხვავდებოდნენ, რომ ეს უკანასკნელნი დამოკიდებული ან ნახევრადდამოკიდებული ხელისუფალნი იყვნენ. ფაქტიურად, ისინი იყვნენ არათუ დამოუკიდებელი მმართველები თავიანთ სატომო ორგანიზაციებში, არამედ მხედართმთავრებიც, მართლმსაჯულებიც საგარეო საქმეთა მწარმოებელნიც და მეზობელ ტომებთან საქმეების მომწესრიგებლებიც. საერისთავო ქვეყნებში რამდენიმე ხევი ერთიანდებოდა, რომლებსაც ხევისუ-

⁹ მ. ინაძე. ძველი კოლხეთის საზოგადოება, გვ. 197-198.

¹⁰ 6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 160-161.

¹¹ იქვე, გვ. 538.

ფალი თუ ხევისბერი განაგებდა. შესაძლებელია, ხევისუფალის სამმართველოში სახევისბერო მცირე ერთეულები (პატარა ხეხეები) ერთიანდებოდნენ.

როგორც ცნობილია, ძვ. წ. III ს. პირველ ნახევარში აჭარა ქართლის პროვინციად იქცა. ალბათ, უფრო სწორი იქნებოდა, გვეთქვა, რომ საერისთავოდ გაფორმდა. მაგრამ, იგი დამოუკიდებელ საერისთავოს ქართლის სამეფოში არ წარმოადგენდა. აჭარა მის მეზობლად მდებარე სამცხესთან ერთად გარკვეული ნიშნების გამო გააერთიანეს ერთ ერთეულში, რომელსაც “მეფეთა ცხოვრების” ავტორი ოძრხეს საერისთავოს ეძახის. სინამდვილეში, ოძრხის ერისთავი - ერისთავთერისთავს, ანუ ერისთავთა მთავარს წარმოადგენდა, რამდენადაც აქ გაერთიანებული იყო ორი ტომის (ჭარებისა და მესხების) ეთნოტერიტორიული წარმონაქმნები - სამცხე და აჭარა. ფარსმან I-ის დროიდან მოყოლებული, ახ. წ. პირველ საუკუნეში ძიდრიტებით დასახლებული აჭარა ცენტრით დიდაჭარა, წარმოადგენდა ქართლის სამეფოს ერთ-ერთ პროვინციას (ვასალურ ქვეყანას), რომელსაც ოძრხეს საერისთავოში ცალკე თავისი მმართველობითი სისტემა უნდა ჰქონოდა.

ქართლის სამეფო ფარნავაზს კი არ დაუნაწევრებია თავისი ნებით საერისთავო ქვეყნებად, არამედ ისინი საუკუნეთა განმავლობაში ვითარდებოდნენ. ძლიერი იზრდებოდა, მცირე, სუსტი ქრებოდა, საბოლოოდ მტკიცე ერთეულები - “ქვეყნები” ყალიბდებოდა, რომელთა გაერთიანებას ახერხებდა გარკვეული უპირატესობის მქონე ქვეყანა - “ტომთა კავშირი“, რომელიც ასეთ ერთეულებს სკეპტუხიების (ხელჯოხიანების) სახით გარს შემოიკრებდა. მაშასადამე, ეს საერისთავოები გადაიქცნენ ადმინისტრაციულ ერთეულებად, რაც ამ ქვეყნების განვითარების ახალი ეტაპი იყო. უძველესი ერისთავი - ეს იგივე ბასილეუსია,

“მამასახლისი“, სკეპტუხი, გაჩნდა მეფე, გაჩნდნენ ერისთავები.¹²

ამრიგად, ის ქვეყანა, რასაც ბერძნული წყაროები ბიძერებს, რომაული ძიდრიტებს, ხოლო ქართული აჭარას უწოდებენ ერთი და იგივე ქვეყანაა. ცალკეული გორების (გვარების) გაერთიანების (განაგებდა გვარის მეთაური – მამასახლისი, უხუცესი) შედეგად იქმნება მცირე სახელისუფლო ტერიტორიები,¹³ ხევი კი ბუნებრივად გამოყოფილი დამთავრებული მხარეა.¹⁴ მას განაგებდა ხევის ბერი ან ხევის უფალი. ბოლოს, როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანაში, აჭარისწყლის ხეობას აერთიანებს დიდაჭარის ხევი, რომელსაც მოხერხებული მდებარეობა ჰქონდა და ძლიერიც იყო სხვა ყველა დანარჩენ ხევებს შორის. ჯერ ამ ხევში თუ თემში შემოდის აჭარისწყლის ხეობის ცენტრალური ნაწილი, ცენტრით – შუახევი, შემდეგ ქვემო ხევი, ცენტრით ქუედა (ქედა), ბოლოს კი მაჭარხევი (მიჭიხიანი), ცენტრით – მაჭახელში. საბოლოოდ, ზემო და ზღვისპირა ზოლის - დაახლ. ვიწე-არქაბედან-სუფსამდე მცირე ხევების – ვიწე-ბიძერის, გონიო-აფსარუნტის, ერგეს, ბათუმის, ციხისძირ-სებასტოპოლისის, კობულეთ-ფიჭვნარის (კიკნოსი), გურიანთასა და სხვა ნაკრებების გაერთიანების შედეგად წარმოიშვა ერთიანი ხევი აჭარა, რომელიც ურარტული წყაროების ქვეყნების (შეშეთი, დიდინი, ბიანა, ულთუზა, ხუშალხი, კუარზანი, იგანიეხი, ერიახი, ზაბახა...) შესადარი უნდა ყოფილიყო. ძვ. წ. IV საუკუნის დასარულისათვის (იქნებ ადრეც) აჭარას, როგორც

¹² იქვე, გვ. 150.

¹³ ვ. ვაშაქიძე. ელინისტური ხანის ქართლის სამეფოს სოციალური ისტორიიდან. თბ., 1991, გვ. 109, 112, 131-132.

¹⁴ კ. ხარაძე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, ქვემო ქართლი, თბ., 1991, გვ. 11.

ერთიან სატომო ქვეყანას, რომელსაც ადგილობრივი ჭარები, ბერძნულად ბი-ძერ-ები ერქვათ, ხოლო მათ ქვეყანას აჭარა,¹⁵ თავისი სახე მიღებული აქვს. როგორც ჩანს, ის ასეთივე ფორმით ადრე კოლხეთშიც ერთიანდებოდა. ბერძნები ასეთ ქვეყანას სკეპტუხებს უწოდებდნენ. შესაძლებელია იმთავითვე მათ ქართულად ერისთავები ეწოდებოდათ, რადგანაც ისინი ერის (ლაშქრის) მეთაურებიც იყვნენ ამავე დროს.

ერთ-ერთ გადმოცემაში, რომელიც ზ. ჭიჭინაძეს ჩაუწერია, და რომელიც მოგვითხრობს დიდაჭარასა და მის მეზობელ სოფელს დიაკონიძეებს შორის გამწვავებული ურთიერთობის შესახებ, შესაძლებელია არეკლილი იყოს ღორჯომის ხეობაში ბრძოლა პირველობისათვის. ზემო აჭარის ორ მშვენიერ სოფელს შორის საზღვარს უჩხოს წყალი შეადგენს. გადმოცემით, ამათ ძველად თავთავისი მბრძანებელი - ბატონები სიკო და სოსიკო ჰყოლია. მათ შორის დიდი მტრობა და შური ყოფილა. ისინი ერთიმეორის დასაღუპავად ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რამაც სოფლებს დიდი ზიანი მოუტანა, განსაკუთრებით დიდაჭარლებს. რადგან დიდაჭარა ჭალების სარწყავი წყლით ღარიბი იყო (დღესაც ასეა), ამიტომ სიკოს განუზრახავს უჩხოს წყლის ტოტი დიდაჭარაზე გადმოეყვანა. მაგრამ მის მეტოქე სოსიკოს, რომელიც ამ წყლის ნაპირზე გაშენებულ ქალაქში მჯდარა, მათთვის არ დაუნებებია წყლის მიცემა. წყლის გადმოსაყვანი არხი კი უკვე გამზადებული ჰქონიათ, რომ სოსიკოს მუქარა შეუთვლია, არხიც ძალად გაუსწორებია. დიდაჭარლებს წყალი სათავეში გადმოუშვიათ, მაგრამ რაკილა კალაპოტი ქვემოთ გადასწორებული

¹⁵ ს. გოგიტიძე. აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ურნ., ჯოროხი, 1996, №1, გვ. 120-130; მისივე, აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002.

დახვდათ, მდინარე შემდგარა, მორევი დამდგარა და სოფელ გუდასახვევში ერთი მოზრდილი გორა აუტიეტიეობია. წყალს შემდეგ გასავალი ადგილი უპოვია და თან ის გორა გადმოუტანია და ერთი დიდი ხევი აუესია - გაუუაკებია. დიდაჭარლებს მდინარის გადმოყვანა ვერ მოუხერხებიათ. იმ ადგილას, რომელიც წამოსულ წყალს მოუშალებია, დღეს მშვენიერი სათიბი ჭალებია, ხოლო საიდანაც გორა წამოსულა, კვალი დღესაც ცხადად ატყვია. იმ ადგილას, სადაც თქმულებით დიაკონიძეების მბრძანებლის სოსიკოს საცხოვრებელი ქალაქი ყოფილა გაშენებული, მართლა ნაქალაქევი უნდა იყოს. ნანგრევები სახლების სისშირეზე მიუთითებენ, ამას გარდა, ათასნაირ რკინეულობის, თიხის და აგურის ნატეხებს იპოვით მიწაში. ერთი სიტყვით, შენიშნავს ზ. ჭიჭინაძე, ცხადია, რომ აქ ერთ დროს ქალაქი თუ არა დიდი სოფელი უნდა ყოფილიყო გაშენებული. ამას ადგილის მდებარეობაც ადასტურებს: სამ-ტიტი გზა არის და არემარეც ქარისაგან დაფარულია.¹⁶

ჩვენი აზრით, ამ მონათხრობში შესაძლებელია გადმოცემული იყოს ის ვითარება, რომელიც სუფევდა ღორჯომის ხეობის სოფლებს - დიდაჭარისა და დიაკონიძეების მებატონეებს (უფლებს) შორის ერთ დროს. თქმულებაში მოჩანს სოფ. დიაკონიძეების უპირატესობა დიდაჭარაზე. შემდეგ, როგორც ჩანს, ამ მხარის ძალაუფლება ამ უკანასკნელს აუღია დიაკონიძეების ტერიტორიაზე არსებული ქალაქიც გაუნადგურებიათ, რასაც ნაწილობრივ, არაპირდაპირი “ქართლის ცხოვრების” მონაცემებიც ადასტურებენ. ახ. წ. პირველ საუკუნეში დიდაჭარა არათუ ღორჯომის ხეობას, არამედ მთელ აჭარაზე მბრძანებ-

¹⁶ ზ. ჭიჭინაძე. ფელეტონი. აჭარა. - გაზ. „ივერია.“ 1899, 21 სექტემბერი.

ლობს. შესაძლოა, ოძრხის ერისთავის ხელქვეითი აჭარის გამგებელი მცირე ერისთავი სწორედ დიდაჭარაში იჯდა. და თუ ზემოთ მოყვანილი ლეგენდა ცოტათი მაინც სინამდვილეს შეეფერება, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მასში აჭარის ერთ-ერთ ხევში გაბატონების მცდელობაა გადმოცემული და იგი ქრონოლოგიურად ახ. წ. I საუკუნეზე უწინარეს და მაინც დაახლოებით ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარზე ან I ათასწლეულის პირველ ნახევარზე უნდა მოდიოდეს.

„ფარნავაზის ცხოვრების“ ავტორის გადმოცემით, ქართლის ცალკეული ერისთავების გვერდით ფარნავაზმა „განაჩინა სპასალარნი და ათასისთავნი, და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეუფო და საერისთავო.“¹⁷ ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ მოცემული ერისთავების ფუნქცია დიდად არ უნდა იყოს დაშორებული ახ. წ. I-II სს. ერისთავების მოვალეობისაგან. მისი თქმით, ერისთავს მეფე ნიშნავდა და „ამის მიერ მოურნეობა, სამართალი და ლაშქარი მის ქვეყნისანი მის ქვეშე იყუნენ, და იგინი მოკრებდნენ ხარკთა სამეფოთა.“¹⁸ მეფის სამეფო კარზე ხელისუფალნი იყვნენ სპასალარი ანუ სპასპეტი, და ამისნი ხელისანი იყუნენ სავაზიროთა თათბირთა პირველობა და ყოველთა ერისთავთა უხუცესობა; ესევე შეჰკრებდა ლაშქართა და ხარკსა სამეფოსა და ერისთავთა მიერ ყოველთა საბრძანებელთა. ვახუშტის გადმოცემით, მსაჯულთუხუცესს ემორჩილებოდნენ მსაჯულნი - ხვეის-ბერნი და ხვეის-თავნი.¹⁹

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24-25.

¹⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია, წ. I, სამცხე, ტფ., 1892, გვ. 5.

¹⁹ იქვე, გვ. ია.

ამრიგად, ახ. წ. პირველი საუკუნის 63 წლამდე აჭარა კოლხეთის ერთ-ერთ სკეპტუხიას შეადგენდა, ხოლო ამ პერიოდიდან მოყოლებული აჭარა თანდათან გადადის ქართლის მეფეების ხელში. ახ. წ. 78 წლისათვის თუ არა, მომდევნო ახლო ხანებში იგი ქართლის შემადგენლობაშია (131 წლისათვის მაინც). აჭარა სამცხესთან ერთად ქართლის ერთ-ერთ საერისთავოს (ოძრხის) განუყოფელი ნაწილია. ამ დროს ამ ქვეყანას ეწოდება დიდ-აჭარა, მისი ცენტრის მიხედვით. ბერძნული და რომაული წყაროები აჭარას ამავე პერიოდში სატომო სახელწოდებით - ბიძერები (ვიზარები, ძარები, ჭარები) ან ძიდრიტები (ძარიტები, ჭარელები) მოიხსენიებენ. ეს უკანასკნელნი აჭარის მკვიდრთა წინაპრები არიან.

დიდაჯარა ბერძნულ, რომაულ და ქართულ წყაროებში

დიდაჯარა, როგორც ქვეყანა და იმავე სახელის მქონე ქალაქი, ანუ ქვეყნის – დიდაჯარის წარმომშობი, დამოწმებულია ქართულ თხზულებაში – „ქართლის ცხოვრება“, ახ. წელთაღრიცხვის I საუკუნის 30–40–იანი წლების მოვლენებთან დაკავშირებით. ამ უკანასკნელში ვახტანგ VI–ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერ ქართლის მეფის ადერკის მეფობაში (56 წ. 1–57 წწ.)¹ დამატების სახითაა შეტანილი ქრისტეს პირველ მოციქულთა მიმოსვლის შესახებ საქართველოში, კერძოდ კოლხეთსა (ეგრისი) და იბერიაში (ქართლის სამეფო). „ქართლის ცხოვრებაში“ მოთხრობილია, რომ ანდრია პირველწოდებული მეგრელთა საცხოვრისის, ტრაპეზუნტის გავლის შემდეგ „შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჯარა ეწოდების, და იწყო ქადაგებად სახარებისა“.²

ზემოთ აღნიშნული ნაწყვეტი მიეკუთვნება ახ.წ. 38 წლის ახლო ხანებს. როცა იესო ქრისტე ჯვარს აცვეს (ახ. წ. 33 წ.), მისი რჩეული მოწაფენი ახალი მოძღვრების გავრცელების მიზნით გაფანტულან სხვადასხვა მხარეში. თუკი ამ მონათხრობში სიმართლეა ასახული, რაშიც ჩვენ ეჭვი არ გვეპარება,

¹ სინამდვილეში აღნიშნულ პერიოდში ქართლს განაგებდნენ მითრიდატი და შემდეგ მისი შვილი ფარსმან დიდი (ავაზი), რაზედაც მიუთითებენ რომაელი ავტორები კორნელიუს ტაციტუსი, დიონ კასიუსი და მცხეთაში ნაპოვნი 75 წლით დათარიღებული (ვესპასიანეს დროინდელი) წარწერა.

² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს.ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 39; ქართლის ცხოვრება, ტ. I, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის მიერ, ტფ., 1897, გვ. 54.

მაშინ ახ. წ-ად. I საუკუნეში უნდა არსებულიყო ქალაქი, ცენტრი, დედაქალაქი დიდ-აჭარა და იმავე სახელით ქართლის სამეფოს ქვეყანა. როგორც ცნობილია, დაახლოებით X საუკუნიდან, თუ უფრო ადრე არა აჭარას განაგებდნენ აბუსერისძეები და მაშინ აჭარის ცენტრი, ერისთავთერისთავების საჯდომი იყო ხიხანი, რომელიც განლაგებული იყო აჭარასამცხის გამყოფ არსიანის მთებში, სტრატეგიულ ადგილას კლდოვან ზეგანზე. აბუსერისძეებისა, ერთ დროს მოელი სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს (აჭარა, სამცხე, შავშეთი, კლარჯეთი არტანუჯის ციხით, ჯაეახეთის დასავლეთი ნაწილი მაინც) ერისთავთ-ერისთავებისა (ბერძნული წყაროებით მთავარი) და მათი ციხე-ქალაქის ხიხანის ისტორია ფრეგმენტების სახით ასე თუ ისე ჩანს წყაროებიდან.³ ხიხანის ციხის მნიშვნელობა ამ მხრივ არც მოგვიანებით, ხიმშიაშვილთა აჭარაში მმართველობის დროს თითქმის არ შეცვლილა. ამ პერიოდის წყაროებიდან, ჩანს, რომ აჭარის ცენტრმა ხულოში გადმოინაცვლა. მაშასადამე, ჩვენ გერჩება ქრისტიანობამდელი პერიოდი და ახლო ხანები, როცა საგულისხმოა დღევანდელი სოფლის დიდაჭარის, როგორც აჭარის უძველესი ცენტრის სტატუსის მქონე ქალაქის არსებობა ვივარაუდოთ. როგორც ჩანს, ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის წევრებს ჰქონდათ იმისი საფუძველი, ე.ი. ისეთი წერილობითი საბუთი, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, და, რომელშიც ეს ყველაფერი აღნიშნული იყო. ხელმოსაკიდი დოკუმენტის არარსებობის შემთხვევაში, რაღა მაინც დიდ-აჭარის დასახელება ამ ქვეყნის ძირითად ცენტრად და რატომ არა ეთქვათ ძველი წყაროებიდან ცნობილი ხიხანის ციხე ან

³ ხახელედიანი. ხიხანის ციხისა და ეკლესიის ისტორიისათვის. - ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათ., 1955, გვ. 29-84.

მისი მიდამოები, თხილვანა, ხიხაძირი და ა.შ. ან სულაც „სწავლულ კაცთა“ მოღვაწეობის პერიოდში მათთვის კარგად ცნობილი აჭარის ცენტრი სოფელი ხულო. ეფიქრობთ, რომ აღნიშნული სწავლულნი ამ შემთხვევაში რაღაც მნიშვნელოვან დოკუმენტით სარგებლობდნენ, რომელშიც სოფელი დიდ-აჭარა იმ დროისათვის წარმოდგენილი იყო როგორც აჭარის (დიდ-აჭარის) ცენტრი, სადაც ანდრია პირველწოდებულს უქადაგია ახალი მოძღვრება.⁴ სხვა მკვლევრებიც აღნიშნავენ, რომ ეს ჩანართი უნდა ეყრდნობოდეს რომელიღაც უფრო ძველ წყაროს.⁵ მოვლენის უარისმყოფელი რაიმე საბუთი ან წყარო არ არსებობს. პირიქით, რომაულ-ბიზანტიურ წყაროებში მოგვეპოვება მსგავსი ტიპის მასალები, რომლებშიც აღნიშნულია, რომ ანდრია ქადაგებდა კოლხეთსა და იბერიაში, სადაც მიედინებიან მდინარეები აფსაროსი და ფასისი, და, სადაც, მაშინ არსებულა დასახლებული პუნქტები – აფსაროსი (გონია), სებასტოპოლი (ციხისძირი), პისოსი (სურმენე) და ა.შ.⁶

ჩვენი ყურადღება ამ მიმართულებით მიიქცია ძვ.წ. 549–472 წლებში მოღვაწე ბერძენი მწერლის ჰეკატეოს მილეტელის თხზულების ერთმა ცნობამ. ჰეკატეოსი იყო თავისი დროის საზოგადო მოღვაწე, ისიც ცნობილია, რომ იგი ბევრს მოგზაურობდა. მიჩნეულია ისტორიკოსთა ერთგვარ რაციო-

⁴ ს.გოგიტიძე. ქრისტიანობის გავრცელება აჭარაში, გაზ. საბჭოთა აჭარა, 1990, 8 დეკემბერი; მისივე, ანდრია მოციქულის მოღვაწეობა აჭარაში, ჟურნ. ჭოროხი, 1990, №4, გვ. 70-80.

⁵ ნ.მგელაძე, მ.ქურდიანი. ანდრია პირველწოდებული და პირველი სამოციქულო ეკლესიის მშენებლობის ისტორია საქართველოში. – დიდაჭარობა, სამეცნიერო კონფერენცია, 2008, გვ.13.

⁶ ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 5-11; В.Василевский. Хождение Апостоля Андрея в стране мирмидонян.-труды II, вып. 1, СПб., 1909, 225-227.

ნალისტად და მის თხზულებაში უკვე შეიმჩნევა ისტორიული კრიტიკის ელემენტები. ჩვენამდე მოაღწია მისმა თხზულებამ – „დედამიწის აღწერა“, რომელიც ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი ძირითადად სტეფანე ბიზანტიელთან (VI ს.) და აპოლონიოს როდოსელის (ძვ.წ. III ს.) სქოლიასტთან. არც ისაა გამორიცხული, რომ მას თავისი ცხოვრების პერიოდზე ადრინდელი წყაროებიც გააჩნდა. პეკატეოსი კოლხურ ტომთა სიაში ასახელებს ეთნონიმს–დიძერი.⁷ მისივე გადმოცემით დიძერები – ხოიებს ემეზობლებიან აღმოსავლეთით.⁸ მკვლევართა მიერ დიძერების ტომი გაიგივებულია ანტიკურ ხანის წყაროებში მოხსენიებულ სატომო სახელთან – ბიძერი//ვიზარ–თან.⁹

ჩვენ გამოვთქვით ვარაუდი, რომ ვიზარი (ვიძარი)–ბიძერი (ბიზერი) უნდა იყოს აჭარის მკვიდრთა წინაპრები, და, შესაბამისად ტერმინ აჭარის წარმომშობი. ¹⁰ სატომო სახელში ვი–ზარ//ბი–ძერ უნდა გამოიყოს ზარ//ძერ ფუძე, რომელიც სახელწოდება აჭარაში შემონახული ჭარ ფუძის იდენტური უნდა იყოს^{10ა}. რაც შეეხება ძ//ზ–ს ჭ–სთან ურთიერთმიმართებას ესეც ადვილად ახსნადია. ბერძნულს ჭ ბგერა არ გააჩნდა

⁷ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 43-44.

⁸ В.В.Латышев. Известия древних –писателей о Скифии и Кавказе.-ВДИ, 1947, №1, с.301.

⁹ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს... გვ. 44; ს. გოგიტიძე. აჭარა ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №1, გვ. 61; მისივე, აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე... გვ. 21, 136.

¹⁰ ს.გოგიტიძე. აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. კოროხი, 1996, №1, გვ. 120-130.

^{10ა} ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიის დამახინჯების კიდევ ერთი ცდა, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №3, გვ. 149-150; მისივე, აჭარა ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №1, გვ. 61-62.

და მის გადმოსაცემად იყენებდა ამ შემთხვევაში ძ, ზ-ს (მაგალითად: დერ-ჭანი=დერზანი, დერძანი და ა.შ.). ვი” ბი პრეფიქსად უნდა მივიჩნიოთ, რომელიც მეგრულ ო-ს ან ქართულ უ-ს შეესატყვისებოდა.¹¹ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სახელწოდებები ბი-ძარ-ი და ა-ჭარ-ა ტერიტორიულად ერთმანეთს ფარავდნენ, თუმცა ამის შესახებ ქვემოთ.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დიდაჭარაში ადგილ თავანგელოზზე ამ ბოლო დროს განხორციელებული გათხრების შედეგად დადასტურდა ძვ. წ. V საუკუნის ნაგებობის ნაშთები. აქვე აღმოჩენილია კერამიკული მასალა – ქვევრების, დერგების, საოჯახო კერამიკის ფრაგმენტების სახით¹², რომელიც თანადროულია ტერმინ დიძარის (დიდაძარის) გამოჩენისა ბერძნულ წყაროებში. სწორედ ამავე პერიოდში (ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანები) აჭარისწყლის აუზის მოსახლეობა ეკონომიურად, სოციალურად და კულტურული განვითარების დონით კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ჩანს ასული¹³.

სწორედ ამ დროიდან, ძვ. წ. V საუკუნიდან აჭარისწყლის ხეობაში ჩნდება მნიშვნელოვანი დასახლებები: პაქსაძეებში, კვაშტაში, კოლოტაურში, თავად დიდაჭარასა და სხვაგან. აღნიშნულ სოფლებში არქეოლოგების მიერ მიკვლეულია ძვ. წ. V საუკუნის ნამოსახლარები¹⁴. რო-

¹¹ ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 125-130; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 63-64, 155-156, 186.

¹² ტებრალიძე. სოფელ დიდაჭარის ისტორიიდან. – დიდაჭარობა, 2008, გვ.36.

¹³ შ.მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების... გვ.177.

¹⁴ შ.მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათ., 2000, გვ.13; ა.კახიძე, შ.მამულაძე. კვაშტის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი. – სდს, XVII, თბ., 1988, გვ.47 და შემდგ.

გორც ჩანს, აღნიშნულ ნამოსახლარებს ქვეყნის დაცვითი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა დაკისრებული. სწორედ ამ პერიოდში, ძვ. წ. V საუკუნის I მეოთხედისათვის დასრულებულია კლასებისა და კლასობრივი საზოგადოების ფორმირების პროცესი¹⁵.

საქმე ისაა, რომ ჩვენ ტერმინ დიძერი//ვიზარის შესატყვისად მიგვაჩნია ნიკიტა შავროვის 1907 წლამდე აჭარაში მოგზაურობის დროს დადასტურებული პიდრონომის სახელწოდება დიძანი-სუ (სუ თურქულია, აღნიშნავს მდინარეს, წყალს). მისი გადმოცემით, მდინარე დიაკონისის შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მეოთხე ეერსუა მდინარე Гогор-Дидзани-су, რომელიც უერთდება მდ. აჭარას. განშტოების ფერდობზე, მოსწორებულ მწვერვალზე, რომელზეც განლაგებულია მაღალი მთის სოფელი დიდი-აჭარა.¹⁶

აქედან ჩანს, რომ მდინარე დიძანი იგივეა, რაც მდინარე დიდაჭარა (დიდაჭარისწყალი), რომელიც სოფელ დიდაჭარას გვერდით ჩამოუდის. მაშასადამე, XX საუკუნის დასაწყისამდე, როგორც ჩანს, შემორჩენილი ყოფილა ფორმა დიძანი//დიძარი, რომელიც მისი შერყენილი ან უცხოური ფორმა უნდა ყოფილიყო. ამ შემთხვევაში რუს მოგზაურ-მკვლევართათვის უცხო აფრიკატი ჭ უნდა გადმოეცა ბ-თი. საერთოდ ამ პერიოდის რუსი მოგზაურები ჭ-ს გადმოსცემდნენ дч, дж, ან ч-თი (მაგ. Адчария, Аджария, Ачара). ასე რომ დიძანში უნდა ვიგულისხმოთ დიჭანი//დიჭარი. მაშასადამე, დიძანი უნდა იყოს დიძერი და დი(და)ჭარის უძველესი, მაგრამ ამავე დროს

¹⁵ ა.კახიძე, შ.მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 1993, გვ.57-83; შ.მამულაძე, მ.ხალვაში. კოლოტაურის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ.28-31.

¹⁶ Н. Шавров. Краткое описание материалов от Батума до Бенапи и до Орджоха и от Артвина до Арданучи. – ЗКОИРГО, кн. XXVI, вып. 2, Тиф., 1907, с. 13.

შერყენილი ფორმა. შეადარეთ სოფლის სახელი დიდ-ჭარ-
ალ-ი, რომელიც ა ხმოვნის გარეშეა დაფიქსირებული. ამავე
დროს ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ქართულში და
საერთოდ უძველეს ქართველურში (მაგ. შუმერულში) დი გა-
მოხატავდა დიდს, ეს ასეა ამჟამადაც, მაგალითისათვის დი-
დედა (დიდი ბებია), დე (დედა); მეგრულში დადი – დიდედა
(ბებია), დია-დედა; ქართული გეოგრაფიული სახელები –
დიჯვარი (დიდი ჯვარი), დიგორი (დიდი გორი), დიობანი
(დიდი უბანი), დიყანა (დიდიყანა)¹⁷ და ა.შ.

შეიძლება ზოგიერთებმა ასეთი კონტრარგუმენტიც მოი-
ყვანოს: დიდაჭარა ხომ დასახლებული პუნქტის სახელია,
ხოლო დიძარი ეთნონიმის, და, თანაც უძველეს წერილობით
ძეგლებში პუნქტის სახელად დიძარი დასახლებული არაა.
მაგრამ, წარმოიდგინეთ, აქაც გვაქვს გამოსავალი. ძველი
ბერძენი გეოგრაფის, კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფი-
ულ სახელმძღვანელოში“ დამოწმებულია ტერმინ დიდაჭა-
რასთან, დიძანი-დიძარისთან ფონეტიკურად ახლოს მდგომი
ქალაქის სახელი – ძადრისი. კოლხეთის ქვეყნის შიგნით ნაჩ-
ვენებია დასახლებული პუნქტი ძადრისი.¹⁸ თუკი მივიჩნევთ,
რომ ტერმინში სი დაბოლოება ენისათვის დამახასიათებელი
ფორმანტია, მაშინ ადგილობრივი სახელის შერყენილ ფორ-
მად ძადრი უნდა ვივარაუდოთ. დიძერი – ბიძერისა და ძიდრი-
ტების ერთიანობას V ს. ბერძენმა ანონიმმა გაუსვა ხაზი. მი-
სი გადმოცემით, აფსარიდან არქაბემდე წინათ მოსახლეობ-
დნენ ბიძერები, ახლა ძიდრიტები.¹⁹ ამ ტომის ტერიტორიის

¹⁷ ი.სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ.134.

¹⁸ ნ. ლომოური. კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიული სახელ-
მძღვანელო“. – მსკი, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 46.

¹⁹ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს... გვ. 104, გვ. 105.

ამგვარი განსაზღვრება გამოწვეულია კოლხეთის ტერიტორიის სამხრეთისაკენ ჭოროხამდე გაგრცელების შესაბამისად,²⁰ ე.ი. დიოსკურიიდან (სოხუმი) აფსაროსამდე საზღვრების შემოფარგვლა პოლიტიკური სიტუაციის გამომხატველია. ხოლო კოლხეთის ფარგლებს გარეთ სამხრეთისაკენ მხოლოდ რჩება ბიძერ-ძიდრიტა დანარჩენი მიწა-წყალი (ჭოროხი-არქაბე), ვიწემდე ან ფორტუნამდე). ძადრისის ლოკალიზაცია არაეის მოუხდენია. მკვლევრებს მისი ადგილმდებარეობის დაახლოებითი განსაზღვრა (უჭირთ. ნ. ლომოურის მიხედვით, ძადრისის ლოკალიზაცია არ ხერხდება.²¹ იმოწმებს რა „Scytica et Caucasica“-ს მიუთითებს, რომ задрисუნდა გაიგივდეს ზიდრიტების სატომო სახელთან.²² მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ლომოურმა პტოლემეაიოსის გეოგრაფიული კოორდინატების გათვალისწინებით, ძადრისი სამხრეთ კოლხეთში იბერიის საზღვართან, ჭოროხის შეერთების ჩრდილო-აღმოსავლეთით მოათავსა, თითქმის იქ, სადაც თანამედროვე დიდაჭარა მდებარეობს, ოდნავ ჩრდილოეთით.²³

გ. ლორთქიფანიძის მიხედვით, სამხრეთ კოლხეთის ქალაქი თუ სოფელი ძადრისი ქვეყნის სამხრეთშია საძიებელი სურიმიდან 30 მინუტიანი სხვაობით, ზღვის პირიდან საგრძნობი დაშორებით. იგი სამხრეთის მიმართულებით საკმაოდ დაშორებულია ფაზისს; რადგან პტოლემეაიოსის მიხედ-

²⁰ იქვე, გვ. 105.

²¹ ნ. ლომოური. დასახ. ნაშრ., გვ. 57, შენ. 21.

²² Н.Ю. Ломоури. Из исторической географии древней Колхиды.-ВДИ, 1957, №4, с. 110.

²³ ნ. ლომოური. დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

ვით მას კაპადოკიის პონტო და დიდი არმენიის ნაწილი – 74°–44° 40' ქვეშ მდებარე წერტილამდე ესაზღვრება.²⁴

აღნიშნული ნაშრომის რუსი გამომცემელი ამ ქალაქს ასახელებს *заприда*-ს (ზადრიდა) ფორმით. იქვე, განმარტავს, რომ იგი მდებარეობს რიონის ზემო დინებაში და მაპერტზე დაყრდნობით აიგივებს სარაპანისთან (თან. შორაპანი).²⁵ პ. ინგოროყვას განმარტებით, ძიდრელნი სახელწოდება მომდინრეობს გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან. შეადარეთ კლავდიოს პტოლემეაიოსის მიერ მოხსენიებულ პუნქტის სახელს ძადრის. ბიწერნი ძველი სახელწოდებაა ძველი ცენტრის მიხედვით, ხოლო ძიდრელნი ახალი სახელწოდებაა ახალი ცენტრის მიხედვით ერთი და იგივე ხალხისა.²⁶

ჩვენი აზრით, უფრო მართებულია ქართველი მეცნიერების მიერ შემოთავაზებული ძადრისის ლოკალიზაცია, რომელიც დაახლოებით თანამედროვე და ისტორიული პუნქტის დიდაჭარის ანუ დი(და)ჭარის ადგილსაა საძიებელი. ასეთ თვალსაზრისს მხარს უჭერს არა მხოლოდ პტოლემეაიოსის გეოგრაფიული კოორდინატების გათვალისწინება, არამედ მისი ფონეტიკური სიახლოვე თანამედროვე აჭარის სოფელ დიდაჭარასთან და ამ უკანასკნელის ერთი საუკუნის წინ შემორჩენილი ტერმინი დიძანი.

ტერმინ ძადრისში, ჩვენი აზრით, ფუძისეული ასო დ(ი) უნდა იყოს დამახინჯების შედეგად გადაადგილებული ტერმინის შუაში. იგი უნდა აღდგეს როგორც დძარი (სი) ანუ უფრო სწორად დიძარი, რომელიც ასეთ შემთხვევაში დაუახ-

²⁴ გ. ლორთქიფანიძე. კოლხეთის ქალაქები პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოში“. – ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, II, თბ.-ბათ., 2000, გვ. 24-25.

²⁵ Клавдий Птоломей. Географическое руководство. – ВДИ, 1948, №2, с. 251.

²⁶ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 202, სქ.

ლოდება სახელწოდება დიდაჭარას ან დიჭარა//დიძარა-ს. იქნებ ასოთა შენაცვლება გამოიწვია დ-სა და ძ(ზ)-ს მონაცვლეობამ, რომელიც ძველი ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით მისაღებია (მაგალითისათვის შეადერეთ: გვერდო-გვერძო-გვერზო (სახერეს რაიონი),²⁷ დაბლავეთი-ძაბლავეთი-ზაბლავეთი (აჭარის სოფელი).²⁸ ამის მამტიკიცებელია რომელიც მწერლისა და სახელმწიფო მოხელის ფლავიუს არიანეს მიერ 131 წელს აჭარის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხის ძიდრიტებად მოხსენიება. ²⁹ მისი გადმოცემით, ძიდრიტები ფარსმან მეფის ვასალები არიან. ისინი მოსახლეობენ მახელონებისა და ჰენიოხების სამეფოს ჩრდილოეთით. მათ უკავიათ ზღვის სანაპირო ზოლი, მათ ჩრდილოეთით ლაზები ბინადრობენ. აღნიშნული პოლიტიკური და ეთნიკური სიტუაცია კარგადაა შეფასებული და შესწავლილი ნ. ლომოურის მიერ. მისი ცნობით, ფარსმანი – ესაა ქართლის სამეფოს მეფე ფარსმან II ქეელი,³⁰ რომელიც მოღვაწეობდა დაახლოებით 120–165 წლებში. ძიდრიტების ლოკალიზაციას ნ. ლომოურმა არაერთი საინტერესო გამოკვლევა მიუძღვნა. მისი აზრით, მათი საცხოვრისი თანამედროვე აჭარის ტერიტორიით უნდა განისაზღვროს.³¹

²⁷ ბ. ჯორბენაძე. დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ცვლილებები ქართულ ტოპონიმიკაში-ტოპონიმიკა, I, თბ., 1976, გვ. 6.

²⁸ ს.გოგიტიძე. კირნათის, კობალეთის, შუშანეთის, გვარას, მარადიდისა და ძაბლავეთის წარმომავლობა, გაზ. აჭარა, 2001, 19 იანვარი, გვ. 6.

²⁹ ნ. კეჭემაძე. ფლავიუს არიანეს მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თბ., 1961, გვ. 42.

³⁰ ნ. ლომოური. ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968, გვ. 9.

³¹ Н.Ю. Ломоури. Грузино-Римские взаимоотношения, Тб., 1981, с. 221.

შ.ვარშანიძე მათ საცხოვრისს მდ. სუფსამდე მოიაზრებდა,³² ხოლო ძმები გ. და გ. გურგენაძეები ნატანებსა და სუფსას შორის წყალგამყოფ ქედამდე.³³ დაახლოებით ასეთივე აზრისა ვართ ჩვენც, რომელთა ლოკალიზაციას და ეთნიკური კუთვნილების საკითხს სპეციალური მონოგრაფიაც მიუძღვენით.³⁴ დიდების ზენიტში მყოფი ლაზიკის სამეფოს სამხრეთი მიჯნები მხოლოდ და მხოლოდ მდ. ნატანების სამდინარო ხაზს გასდევდა, სადაც იყო პროკოპი კესარიელის მიერ მოხსენიებული ციხე-ქალაქი პეტრა, გურიანთა-ვაშნარის მიდამოებში. მდ. ნატანების ხაზის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალი ძიდრიტებს ეკუთვნოდათ. ამის ერთ-ერთი მოწმობა უნდა იყოს, აგრეთვე, ის გარემოება, რომ ფსევდოსკილაქს კარიანდელის აზიაში ბიდერების ტომის ტერიტორიაზე დასახელებული მდ. არიან.³⁵ შეიძლება გაიგივდეს ნატანების შენაკად არანო-სთან. იგი სათავეს იღებს ანასეულის მიდამოებში და უერთდება მდ. ნატანებს ლაითურის ჩრდილო-დასავლეთით.³⁶ როგორც ჩანს, არანო (არიონი) მდ. ნატანების თავდაპირველი, ანტიკური ხანის უწინარესი სახელწოდება იყო. მაშინ, როცა მდ. ნატანების ანტიკურ სახელად ისისი იქ-

³² შ.ვარშანიძე. აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე, ბათ., 1990, გვ. 28.

³³ გ. გურგენაძე, გ. გურგენაძე, ქალაქი პეტრა და ჯიხანჯურის ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა, თბ., 1994, გვ. 28.

³⁴ ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002; ბ.ბერძენიშვილი ძიდრიტების საცხოვრისს ბათომის ქვეყანაში მოიაზრებდა (საქართველოს ისტ. საკითხები, თბ., 1990, გვ. 492).

³⁵ Скилах Кариандский. Азия.-ВДИ, 1947, №3, с. 242; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 82.

³⁶ საბჭოთა კავშირის გენერალური შტაბის მიერ 1974 წელს შედგენილი საიდუმლო რუკა: ლაითური (მასშტაბი: 1 სმ-ში 500 მ).

ცა პუნქტის ისისის (ad isidem) სახელის მიხედვით, ხოლო მისი უძველესი სახელი უნდა შემორჩენოდა მხოლოდ ნატანების ერთ-ერთი შენაკადის სახელწოდებად. ძიდრიტები იმავე პერიოდში VI საუკუნის 30–40–იან წლებში შედიოდნენ ერთი „თვითმყოფადი ხალხის“ ტერიტორიის ფარგლებში, რომელიც წარმოადგენდა ოძრხეს საერისთავოს დასავლეთ ნაწილს აჭარას, და რომელთა მიჯნები შავი ზღვის სანაპირო ზოლში იდო. ეს ქვეყანა იგივე დასავლეთი (სამხრეთ–დასავლეთი) ქართლი მოიცავდა ოძრხის, წუნდისა და კლარჯეთის საერისთავოებს, მას განაგებდნენ ვახტანგ გორგასლის ბერძენი ცოლის შვილები, რომლებიც ერისთავთა მთავრად იწოდებოდნენ და ბიზანტიური ორიენტაციისანი იყვნენ. ამ ქვეყნის არსებობას სათავე დაუდეს ქართლის მეფეებმა საურმაგმა და ასპაგურმა (ვარაზ–ბაქარმა) 368 წელს. ვახტანგ გორგასალმა 464–465 წლებში ბიზანტიელთა ლაშქრის აჭარის სოფელ ხერთვისთან განადგურების შემდეგ, საზავო პირობების თანახმად მიიღო „ყოველი კლარჯეთი“ და ხენი, რომელნი მოსდგმანან ღადოთა“³⁶. მაგრამ მისი გარდაცვალების (502 წ. დასასრული) შემდეგ, იგივე ქვეყანა ანუ სამი საერისთავო თავისი ცოლის ელენეს შვილებს უანდერძა, რამაც ასახვა ჰპოვა პროკოპი კესარიელის შრომებში.³⁷

აღსანიშნავია, რომ ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის ადგილად აჭარის მიწა–წყალზე განლაგებულ პუნქტებს ასახელებს 630–იან წლებში ბერძენი ქრონისტის მიერ შედგენილი „პასქალური ქრონიკაც“. აქ ნათქვამია, რომ ანდრია ქადა-

³⁶ ს. გოგიტიძე. ძიებანი ვახტანგ გორგასლისდროინდელი ქართლის ისტორიიდან, ბათ., 1998, გვ. 59, 62, 64–65; მისივე, სოფელი მარადიდი, ბათ., 2006, გვ. 22.

³⁷ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII–IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 23.

გებდა „დიდ ქალაქშიც, სადაც არის ციხე-სიმაგრე აფსაროსი და მდინარე ფასისი“.³⁸

ს. ყაუხჩიშვილის ვარაუდით, მდ. ფასისი ამ შემთხვევაში არის მდ. ჭოროხი, ხოლო დიდი ქალაქი (მეგალე პოლისი)– ბათუმი.³⁹ ჯ. ჩხეიძე მიიჩნევს, რომ უფრო მართებული იქნებოდა მეგალე პოლისად გონია–აფსაროსი მიგვეჩნია, ამას პროკოპი კესარიელის ცნობაც ადასტურებს, რომლის მიხედვით, ეს ქალაქი ძველად მრავალმცხოვრებიანი ყოფილა.⁴⁰ ეს უკანასკნელი აზრი გაიზიარა ი. სიხარულიძემაც.⁴¹

ადსანიშნავია, რომ ძველად მდ. ჭოროხს აფსაროსის, ფსარეს, ჰარპასოსისა და აკამფსისის გარდა, ფასისიც ერქვა. ჩვენი აზრით, ასეთ შეხედულებას ამაგრებენ ანტიკური წყაროების (ერატოსთენი, აპოლონიოს როდოსელი, სტრაბონი, დიონისიოსი, სოლინი, V ს. ბერძენი ანონიმი, პრისციანი, პროკოპი კესარიელი და ა.შ.) მონაცემები.⁴² ხოლო მას შემდეგ, რაც დადგინდა ტერმინების დიდაჭარასა და დიდერ//ძიდ-რიტ//ძადრის//დიძანის ურთიერთკავშირი, ხომ არ გვეგულისხმა დიდ ქალაქში–დიდაჭარა. როგორც ცნობილია, ბიზანტიური (ბერძნული) მეგალე პოლისი ნიშნავს ქართულ დიდ ქალაქს და ამ სახელწოდებათა პირველი ნაწილები (დიდი), ორივე ტერმინისათვის საერთოა (შეადარეთ: დიდ–აჭარა და დიდი ქალაქი). მით უმეტეს, რომ მისი ადგილმდებარეობა ჯე-

³⁸ ს.ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, IV, ნაკვ. I, თბ., 1940, გვ. 190, შენ. 2; ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 8-9.

³⁹ ს.ყაუხჩიშვილი. ანტიკური მასალები ბათუმის ისტორიისათვის.-ქუთაისის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, 1950-1951, გვ. 21.

⁴⁰ ჯ.ჩხეიძე. ბათუმი, ბათ., 1959, გვ. 11-12.

⁴¹ ი. სიხარულიძე. ანდრია პირველწოდებული დიდაჭარას, გაზ. აჭარა, 1991, 5 ოქტომბერი.

⁴² ს. გოგიტიძე, ე. კახიძე. ბათუმი ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში.-ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა, ბათ., 2009, გვ. 8-10.

რაც უცნობია. თანაც „პასქალური ქრონიკის“ მონაცემების მიხედვით, მისი ლოკალიზაცია უნდა მოხდეს იქ სადაც არის მდ. ფასისი (ჭოროხი) და ციხე-სიმაგრე აფსარუნტი. გარდა ამ აღნიშნული გარემოებებისა გასათვალისწინებელია აგრეთვე, ის რომ ორივე აღნიშნული პუნქტი ქრისტიანობის შემოსვლისა და გავრცელების დროინდელია, ქართული წყაროების მიხედვით დასახელებულია ერთი (დიდაჭარა), ხოლო ბიზანტიურით – მეორე (დიდი ქალაქი). როგორც ჩანს, (დიდა)აჭარა ბერძნებმა როგორც ძნელად წარმოსათქმელი ტერმინი, შეცვალეს (დიდ) ქალაქად.

დიდაჭარა რომ უძველესი დასახლებული პუნქტი იყო, დასტურდება როგორც ისტორიულად, ისე არქეოლოგიურად. დიდაჭარა ამჟამადაც ცოცხალი ტერმინია. ასე ეწოდება ხულოს რაიონის ერთ-ერთ სოფელს.⁴³ დასახლების სიძველეზე უნდა მიუთითებდეს ისიც, რომ აქვეა ნაპოვნი ძვ. წ. XVII საუკუნით დათარიღებული კოლხური ცულების განძი.⁴⁴ ეფიქრობთ, მართებულია დ. მუსხელიშვილის აზრი იმის შესახებ, რომ დიდაჭარა ახ.წ. I საუკუნეში კი არა, უფრო ძველადაც ამ ქვეყნის ცენტრი იყო.⁴⁵ დიდაჭარაში გვიანბინჯაოს საწყისი პერიოდის განძის აღმოჩენა საფუძველს იძლევა მოცემულ ხანაში ზემო აჭარის აღნიშნული ტერიტორია – დიდაჭარა და მისი შემოგარენი – მეურნეობრივად და სოციალურადაც დაწინაურებულ „ქვეყნად“ წარმოვიდგინოთ და ამით მეტი დასაბუთება მოვუძებნოთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ სახელს

⁴³ ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე... გვ. 72-73.

⁴⁴ ა.ინაიშვილი. დიდაჭარის განძი და კოლხური ნივთიერი კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი.-სდსმ, V, თბ., 1975, გვ. 3-49; მისივე, დიდაჭარის განძი, ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის 13-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 1976, გვ. 26-31.

⁴⁵ დ.მუსხელიშვილი. აჭარის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, ხელნაბეჭდი, 1997, გვ. 40.

– „დიდაჭარას“, როგორც ფეოდალური ხანის აჭარის ქვეყნის თავდაპირველ ცენტრს, რაზედაც თავის ვარაუდს გამოთქვამდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი.⁴⁶

სოფელ დიდაჭარის უძველესობაზე მიუთითებს, აგრეთვე, ერთ-ერთი გადმოცემა, რომელიც ზ. ჭიჭინაძეს ჩაუწერია, და რომელიც მოგვითხრობს დიდაჭარასა და მის მეზობელ სოფელ დიაკონიძეებს შორის გამწვავებულ ურთიერთობაზე. მასში შესაძლებელია არეკლილი იყოს ღორჯომის ხეობაში ბრძოლა პირუელობისათვის.⁴⁷ მსგავსი ურთიერთობა შეიძლება ყოფილიყო აჭარის ცალკეული ხეულების გაერთიანების პროცესის დასაწყისში დიძარების (ვიზარების), დიდაჭარის სახელწოდებითა და მეთაურობით.

ჩვენი აზრით, ამ მონათხრობში შესაძლებელია გადმოცემული იყოს ის ვითარება, რომელიც სუფევდა ღორჯომის ხეობის სოფლებს – დიდაჭარისა და დიაკონიძე მებატონეებს (უფლებს) შორის. თქმულებაში ჩანს სოფ. დიაკონიძეების უპირატესობა დიდაჭარაზე. შემდეგ, როგორც ჩანს, ამ მხარის ძალაუფლება ამ უკანასკნელს აუღია და დიაკონიძეების ტერიტორიაზე არსებული სოფელიც გაუნადგურებიათ, რასაც ნაწილობრივ, არაპირდაპირი „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებიც ადასტურებენ. ახ. წლის I საუკუნეში დიდაჭარა არათუ ღორჯომის ხეობას, არამედ მთელ აჭარაზე მბრძანებლობს.

⁴⁶ ა. ინაიშვილი. დიდაჭარის განძი..., გვ. 31.

⁴⁷ ზ. ჭიჭინაძე. ფელეტონი, აჭარა, - გაზ. ივერია, 1899, 21 სექტემბერი.

დიდაზარის ტერიტორიაზე მოსახლე ბომის ვინაობისათვის

საინტერესოა, მაინც რომელი ტომი თუ ტომები ბინადრობდნენ დიდაჭარისა და, საერთოდ, ზემო აჭარის ტერიტორიაზე? რა ერქვათ მათ და რომელი წარმომავლობისანი იყვნენ ისინი – დასავლურ ქართული (მეგრულ–ლაზური), თუ აღმოსავლურ ქართული (ქართი) ტომისანი?

აჭარის ტერიტორიაზე, რომ სხვადასხვა დროს, განსაკუთრებით, ანტიკურ და წინაანტიკურ ხანში, სხვადასხვა წარმომავლობის ტომები (მოსხები, მოსხურ–მოსინიკური, მოსინიკები, ლაზები, ჭანები, მეგრელები, ჰენიოხები, მაკრონები, ხალიბები, აკრიუგები, ეკერები და ა.შ.) ბინადრობდნენ, – ასეთი შეხედულება მოხსნილად უნდა ჩაითვალოს.¹ რა მდგომარეობა იყო ამ მხრივ მაღალმთიან აჭარაში, დიდაჭარის მიდამოებში?

დიდაჭარაში კოლხური ცულების (სულ 20 ერთეული)² ხიხაძირის ბრინჯაოს განძის,³ ფუშრუკაულის, ღორჯომის, ვერნების, სხალთის ცულების აღმოჩენა⁴–შესწავლა, მიუთი-

¹ ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002; მისივე: აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. ჟიორი, 1996, №1, გვ. 12-130; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 63-64, 155-156.

² აღ. რამიშვილი. კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათ., 1974, გვ. 25.

³ ა.კახიძე და სხვები. ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფელ ხიხაძირიდან.-სდსმ, X, თბ., 1981, გვ. 89-100.

⁴ ა.ინაიშვილი. დიდაჭარის განძი და კოლხური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. – სდსმ, V, თბ., 1975, გვ. 33, 48-49; ი. დავითაძე. გრავირებული ცული სოფელ ფუშრუკაულიდან.-სდსმ, VIII, თბ., 1979,

თებს იმაზე, რომ ზემო აჭარა ერცულდებოდა კოლხური კულტურის არეალში და აქაური ტომები ასული ყოფილან განვითარების მაღალ დონეზე, საწარმოო ძალთა პროგრესი შესაბამისად ასახულა აქაურ მკვიდრთა სულიერ კულტურაშიც. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეფიქრობთ, რომ აღნიშნული მიდამოები ეკუთვნოდა აღმოსავლურ-ქართულ ტომებს. ამის დასტურია აჭარის ტერიტორიაზე გამოვლენილი უძველესი ტოპონიმები, რომლებიც აღმოსავლურ ქართულ ელფერს ატარებენ. თავად ტერმინი დიდაჭარაც (ე.ი. დიდი აჭარა) ქართული სემანტიკის მქონეა. ასევე ქართული წარმომავლობისანი არიან ამავე სოფლის ტერიტორიაზე დამოწმებული ტოპონიმები. ისინი დაახლოებით ასამდეა. მათგან მხოლოდ 2 მიეკუთვნება ზანურ ფენას. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ იქვე მეზობელ სოფელ ღორჯომში (ნაომარში) აღმოჩენილია ადრებრინჯაოს ყუადაქანებული ტიპის ცული, რომელიც განსხვავებულია დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ცულებთან. მას ანალოგიები ეძებნება უფრო აღმოსავლურ ქართულ იარაღებთან.⁵ საერთოდ აჭარისწყლის ხეობის ბრინჯაოს (უფრო ადრებრინჯაოს) ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთები სიახლოვეს იჩენენ მტკვარ-არაქსის, ანატოლიისა და წინა აზიის ცივილიზაციებთან. აღნიშნული ეპოქის დასკვნით ნაწილში ეს რეგიონი წარმოადგენდა კოლხური კულტურის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერას (მჭიდრო კონტაქტები დასტურდება იბერიულ კულტურასთანაც.⁶ სხვათა შორის, ასეთივე მდგომარეობა ფიქსირდება უფრო ადრეულ ეპოქებშიც. აჭარის ადრენეოლითური ძეგლები არ

გვ. 32-37; ა. კახიძე, შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 1993, გვ. 32-37.

⁵ დ. ქორიძე. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 51, 125.

⁶ შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, ბათ., 1993, გვ. 177.

არის ადგილობრივი, ანუ დასავლური წარმოშობისა, რომ იგი გენეტიკურად დაკავშირებული უნდა იყოს მესხეთ-ჯავახეთისა თუ თრიალეთის რაიონების კულტურასთან⁷.

ბრინჯაოს ხანის აჭარა (ძვ.წ. XVII-XII სს.) შეიძლება დაკავშირებული იყოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველეს სატომო გაერთიანება, ქაშქა-აბეშლასთან. არც ისაა გამორიცხული ამ ტომების გაელენის სფეროში რომ ყოფილიყო,⁸ რომლებიც მეგრული წარმომადგენლობისანი იყვნენ.⁹ მომდევნო პერიოდში, ძვ. წ. XII საუკუნიდან ზემო აჭარა, საერთოდ აჭარის ტერიტორია დაიანის (დიაოხი) ან კულხახალის (კოლხა) სამეფოებში უნდა შესულიყო.¹⁰ გამორიცხული არაა ძვ. წ. VI საუკუნეში წარმოქმნილმა ქართულმა სამეფოებმა ქართლმა (იბერია) და ეგრისმა (კოლხეთი) გაინაწილეს ან იგი ჯერ კოლხეთის სამეფოში შედიოდა (ძვ. წ. VI –IV სს.), ხოლო შემდეგ ქართლის სამეფოში. როგორც ცნობილია, ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისიდან აჭარა წარმოადგენს ოძრხეს საერისთაოში (თუ საერისთავთერისთავოში) შემავალ საერისთავოს ანუ პროვინციას.¹¹ ამ დროს მისი მიჯნები ზღვას წვდებოდა და მოითვლიდა ისეთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონებს, როგორიცაა: აფსაროს-

⁷ გ. გრიგოლია. ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი პალური, თბ., 1977, გვ. 24.

⁸ ს. გოგიტიძე. აჭარის ისტორია, ჟურნ. ჭოროხი, 2012, №6, გვ. 90.

⁹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ისტორია, ჟურნ. ჭოროხი, 2012, №6, გვ. 90.

¹⁰ ს. გოგიტიძე. ქაშქა-აბეშლა: აფხაზურ (აფსუა)-ადიღეური თუ ქართველური მოდგმა? ბათ., 2010.

¹¹ ამ კულტურათა შესახებ იხ. ს. გოგიტიძე. დაიან-დიაოხი, ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006; მისივე, ფარნავაზი და არიან-ქართლის ლოკალიზაცია, ბათ., 2011; Локализация «стран» Даиан-Диаоха.-კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი სა'ხ. ინსტიტუტის მოამბე, VI, მონრეალი-თბ., გვ. 53-62; Локализация и этническая принадлежность стран Даиан-Диаоха.-АФК, Тб., 2010, с. 403-404.

გონიას მხარე, მაჭახელს, ბათუმისა და ქობულეთ ფიჭვნარის მიდამოებს. სწორედ ამ დროიდან (ძვ. წ. V საუკუნიდან) წერილობით წყაროებში ჩნდება ტომი დიძერები, მაგრამ პოლიტიკური სიტუაციის შესაბამისად ისინი ჩანან მხოლოდ მდ. ჭოროხის შესართავის ერთ მონაკვეთზე.¹² მათი ტერიტორიის ის ნაწილი ამ პერიოდში (ფსევდოსკილაქსით, ძვ. წ. V ს.) უჭირავთ კოლხებს, რომლებსაც სამხრეთი საზღვარი აფსაროსზე ჰქონდათ. ჩვენ პირადათ აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებს არაერთი ნაშრომი და მონოგრაფია მიუძღვნით. ჩვენ იმ აზრისა ვართ, რომ ის ტომები (დიძერები, ვიზარები, ბიძერები, ძიდრიტები...), რომლებიც აჭარის მიწა-წყალზე ბინადრობდნენ და იყვნენ აჭარელთა, აჭარის მკვიდრთა წინაპრები.

გ. მელიქიშვილის მიხედვით, ანტიკური ხანის ბიძერები, ადრინდელი უიტერუხის (იხსენებიან ურარტულ წყაროებში ძვ.წ. IX-VIII სს.) ნაშთია. თუკი ისინი ადრე ოძრხიდან (აბასთუმანის მიდამოები) აღმოსავლეთით ლენინაკანამდე განივრცობოდნენ, ძველადმოსავლური ხანის დასასრულ ეტაპზე ისინი დასავლეთით შავი ზღვისაკენ გამოიჭრნენ, ოძრხეს დასავლეთით. საერთოდ ბატონ მეცნიერს ურარტული უიტერუხი და ანტიკური ბიძერი ერთი და იგივე სახელწოდებები ჰგონია.¹³

ჩვენი აზრით, ასეთი გაიგივება საფუძველს მოკლებული უნდა იყოს. უიტერუხი თავისი სამეფო ქალაქით ურაიანით (ურიეიუნი) ვარევანის მიდამოებში განლაგებული მცირე ტერიტორიის მქონე ქვეყანა უნდა იყოს, ანუ, როგორც ურარტული წყაროები ეძახიან hubi (ხევი, ხეობა). რაც შეეხება ბიძე-

¹² В.В.Латышев. СК.-ВДИ, 1948, №4, с. 228: ბიძერები მოსახლეობენ არქაბედან აფსაროსამდე. შეადარეთ: Гекате Милетели. -ВДИ, 1947, №1, с. 301.

¹³ Г.А. Меликишвили К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 113-114.

რებს და ვიზარებს, მათი დაკავშირება ოპრხესთან და აჭარის ტერიტორიასთან შესაძლებელია. ამიტომ ესაა საერთოდ პირველი ტომი, რომელიც აჭარის ტერიტორიაზე ფიქსირდება.

მართებული არაა, რომ თითქოს ურარტული ქათარზა და ბერძნული კოტარძენე ფიგურირებს სახელწოდება გოდერძში (აჭარიდან სამცხეში გადასასვლელი), როგორც ამას გ. მელიქიშვილი უთითებს.¹⁴ ასევე ცდება ა. ლორთქიფანიძე, როცა წერს, რომ 3 ათასი წლის წინ გოდერძის გადასასვლელისა და ზემო აჭარას მაშინაც ეს სახელები ერქვათ.¹⁵ მსგავსი ვარაუდები აქვთ სხვა მკვლევრებსაც.¹⁶ მაგრამ მსგავსი არაფერი არასდროს ყოფილა. აქვე მინდა შევნიშნო, რომ ქათარზა, გოდერძი, ხოტენა, ხორძენა, კლარჯეთი, კატარძენა – არა ერთი, არამედ სხვადასხვა პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ერთეულებია, ამასთანავე, ისინი ერთიმეორისაგან დაშორებულ ტერიტორიაზე ლოკალიზდებიან. რადგან ქათარზა თითქოს ზემო აჭარის ან კლარჯეთის სახელწოდება უნდა იყოს, ამასთან დაკავშირებით მინდა შევნიშნო, რომ ეს მცირე ქვეყანა (ხევი, ხეობა) მდებარეობდა მხოლოდ და მხოლოდ ლენინაკანის მიდამოებში. ასევე გოდერძი არათუ სატომო სახელწოდება, არამედ მცირე ქვეყანაც არასდროს ყოფილა. იგი მხოლოდ ანთროპონიმული სახელწოდებაა სოფლისა და გოდერძის გადასასვლელს არც კი გაშორებია არასდროს.

მკვლევართა ერთი ნაწილი ხოტენეს ქვაბლიან-აჭარისწყლის ხეობებში გულისხმობენ. თითქოს პონტოს მეფეს მით-

¹⁴ იქვე, გვ. 114.

¹⁵ ა. ლორთქიფანიძე. ზემო აჭარის ანტიკური სახელწოდება, გაზ. აღორძინება, 2011, 10 აგვისტო.

¹⁶ რ. სურმანიძე. იდუმალი გოდერძი, გაზ. აჭარა, 1994, № 180; იბიბი-ლეიშვილი, ნ. მგელაძე. გოდერძი: საკუთარი სახელი თუ ტრანსფორმირებული ეთნონიმი? გაზ. აჭარა, 2000, 3 ივნისი; შ. ვარშანიძე. ნარკვევები შუა საუკუნეების აჭარის ისტორიიდან, ბათ., 1974, გვ. 23.

რიდატეს ხოტენეში შეჭრის შემდეგ ბრძოლით გზა გაუკაფია, ხოლო ამის შემდეგ დაჰყოლია მტკვრის ხეობას და გადაუნაცვლებია ფოცხოვ-ქვაბლიან-ჭუბრაულის ხეობებში, აქ კი მტკვართან იბერებს შეტაკებია.¹⁷

მინდა აღვნიშნო, რომ ზემოთ მოყვანილი ცნობის იბერები და ხოტენები მოსახლეობდნენ არა გოდერძის ან სამცხის მიდამოებში, არამედ ჭოროხის ხეობის ზემო წელზე. იბერები იგივე სასპერები, სპერელები (თან. ისპირის მიდამოების მოსახლეობა), ხოლო ხოტენები//პოტენები//ოტენები-ტაონე-ბი//ტაოხები//ტაოელები არიან. სწორედ აქ შეხვდა ქართველური ტომების მეფე მითრიდატე VI ევპატორი ხოტენებსა და იბერებს.

საინტერესო ტერმინია ძიდრიტი (დძირიტი, დიძარი). არიანეს მოღვაწეობის პერიოდში (კერძოდ 131 წ.) აჭარის ზღვისპირა ზოლში (ვიწე(რ)//ვიძერ-მდ. ნატანები) ძიდრიტების გამოჩენა,¹⁸ იმის მომასწავებელია, რომ „ქართლის (ცხოვრების“ ცნობის ქართლის ქვეყანა დიდაჭარაში (დიდი აჭარა), დიძარები//ძარიტები ვიგულისხმეთ. არიანეს ცნობით, ისინი აფსაროსის გასწვრივ ზღვის სანაპიროზე პენიოხებთან და ლაზებთან მოსახლეობენ.¹⁹ პენიოხებში, რა თქმა უნდა, იგულისხმებიან ბერძნულ-რომაული წყაროების მახერონებისა და პენიოხების სამეფო, რომლებიც რიზე-ათინას მიდამოებში ბინადრობდნენ. ჩრდილოეთის მიმართულებით ისინი არქაბემდე ან ვიწემდე (ფინთიკლი) აღწევდნენ. ამ ქვეყანას

¹⁷ გ.ნარიშკინიძე, ნ. მგელაძე. აჭარისწყლის ხეობა საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალ საერთაშორისო სავაჭრო-სატრანზიტო გზების სისტემაში-ლინგვოკულტუროლოგიური ძიებანი, II, ბათ., 2011, გვ. 7.

¹⁸ ნ.კეჭუყმაძე. ფლავიუს არიანეს „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, თბ., 1961, გვ. 42-43; ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის.

¹⁹ თ.ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 158; შეადარეთ მისივე; საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 100-101.

სპარსული წყაროები, „ზოროასტრის ქააბა“ მახელონიას უწოდებს.²⁰ ეთნიკური ღაზები კი, კლავდიოს პტოლემაიოსის მიხედვით, კოლხეთის, ანუ დღევანდელი სამეგრელოს ზღვისპირა ზოლში მოსახლეობდნენ²¹. მაგრამ ღაზიკის სამხრეთი საზღვრების შესახებ ამ პერიოდში ძნელია მსჯელობა. ვიცით მხოლოდ ის, რომ ღაზიკას თავისი ძლიერების ზენიტში ახ.წ. VI ს. შუა ხანებში, ეგრისში „დიდი ომიანობის“ პერიოდში, თავისი საზღვრები სამხრეთით აქვს მხოლოდ და მხოლოდ ნატანების ხაზზე. სწორედ აქ, ნატანების ჩრდილო მხარეს გურიანთა-ვაშნარში მდებარეობდა პეტრას ციხე, სადაც პროკოპი კესარიელის მიხედვით ღაზთა უკიდურესი სამხრეთი მიჯნა იყო.²² ასე რომ, დიდაჭარელთა მფლობელობა დაახლოებით ასეთ საზღვრებში უნდა წარმოვიდგინოთ: ვიწე-არქაბედან ნატანების ხაზამდე. აჭარის აღნიშნულ ზღვისპირა ზოლსა და მაღალმთიან რაიონებში ბინადრობდნენ ქართლის მეფის ფარსმან II ქველის (თუ ავაზის), 120–165 წწ.) ქვეშევრდომობაში შემავალი ანუ ვასალი აჭარლები, რომლებიც აჭარის ცენტრის მიხედვით იწოდებოდნენ დიდაჭარლებად, ანუ ბერძნულად დძარები/დიძარები. ამ პერიოდის აჭარა, რომ დიდაჭარად (ახალი ცენტრის მიხედვით) იწოდებოდა, ადასტურებს სახელწოდებები დიძერი//ძიდრი-ტი//ძადრი. ზღვისპირა ზოლში მცხოვრები აჭარლები, იმის გამო იწოდებიან ძიდრიტებად, რომ მათი მთავარი პუნქტის სახელი იყო დიდაჭარა ანუ ძიდრი//დძირი//დიძარი//დიჭარი//ძადრი, ანუ როგორც ადგილობრივი მოხუცები ეძახიან დედოაჭარა, დედააჭარა. თუმცა გამორიცხული არაა ეს მდგო-

²⁰ В.Г. Луконин. Иран в III веке, М., 1979, с. 62; 6. ლომოური. ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბ., 1975, გვ. 13.

²¹ Клавдий Птолемей. Географическое руководство.-ВДИ, 1948, 2, с.251.

²² ამ საკითხებთან დაკავშირებით მომზადებული გვაქვს მონოგრაფია. იხ. აგრეთვე ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, II, 1965, გვ. 126.

მარეობა ახ.წ. I საუკუნეშიც შემდგარიყო, თუ უფრო ადრე არა. პლინიუსის (23–79 წწ.) ეპოქაში იბერია აჭარისწყლის ხეობით ზღვის სანაპირო ზოლში გამოსული ჩანს.²³ არქეოლოგიურად დგინდება ძვ.წ. II-I საუკუნეებში აჭარის მთიანეთიდან ზღვისპირა ზოლში მოსახლეობის გადმონაცვლების ფაქტი. სწორედ ამ დროს მიგრაციას უნდა გადმოეტანა სახელწოდება ძიდრიტი (დძარი, დიძარი) ზღვის სანაპირო ზოლში, რასაც რა თქმა უნდა ქართლის სამეფოს კიდევ ერთხელ მიეცა მომენტი ამ ტომის (? დიდაჭარელთა) საშუალებით ზღვის სანაპირო ზოლის ანექსიისა. მთისა და ზეგნის მოზღვავებული მოსახლეობა მესაქონლეობის განვითარებისათვის მოითხოვდა თავისუფალი ტერიტორიების ათვისებას, ზამთრის პირობებში საჭირო იყო ზღვისპირა აჭარის ველები. ეს ტრადიცია ბარისა და მთის ურთიერთობის შესახებ გვიან საუკუნეებშიც გრძელდებოდა.

ეს ყველაფერი ქართლის ძლევამოსილი მეფის ფარსმან (ავაზისა თუ ქველის, 120–165 წწ.) სახელთანაა დაკავშირებული, რაზეც არიანე ამახვილებს ყურადღებას. ამ მეფის ძლევამოსილება გადმოცემულია ქართლის ცხოვრებაში, ბერძნულ წყაროებსა (დიონ კასიუსი, არიანე, ზონარა, ელიუს სპარტიანე, იულიუს კაპიტოლინი) და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში (არმაზის ბილინგვა).²⁴ ამ მეფის წინამორბედების ფარსმან I დიდისა (35–66 წწ.), მითრიდატე II (66–120 წწ.) და

²³ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია, გვ. 31.

²⁴ იოანე ზონარა. – გეორგიკა, VI, თბ., 1966, გვ. 201; კ. წერეთელი. შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე, თბ., 1992, გვ. 32, 48; ე. ვაშაკიძე. მეფე ქართლისა ფარსმან ქველი-დიდგორი, 1991, გვ. 21–22; ნ.ლომოური. ქართველი მხედარი მარსის მოედანზე, თბ., 2001; Г.В. Церетели. Эпиграфические находки в Мухета-древней столице Грузии. – ВДИ, 1948, №2, с. 52; В.В. Латышев. СК. – ВДИ, 1949, №3, с. 256; Элий Спартиан. Жизнеописание Адриана, перевод С.Кондратьева. – ВДИ, 1957, №1, с. 263, 265; Юлий Капитолин. Антонин Пий, перевод С. Кондратьева, ВДИ. 1957, №2, с. 249.

მომდევნო მეფის ხსეფარნუგის (165-?) მოღვაწეობის პერიოდში ქართლის საზღვრები ყოველმხრივ იზრდებოდა. ფარსმანების (ქველი და ავაზი) მიერ წარმოებულმა ბრძოლებმა პართების და რომაელების წინააღმდეგ საშუალება მისცა მთელი სომხეთის დაუფლებისა, პართიის (სპარსეთის) განადგურებისა და რომში ჩასვლისა და იქ სამხედრო ვარჯიშის ელემენტების ჩვენებისა და ა.შ. დ. კასიუსისა და ი. ზონარას გადმოცემით, ფარსმანმა (იგულისხმება ფარსმან II) ერთდროულად საომარი მოქმედებები წამოიწყო სომხეთის, ალბანეთის, მიდიის (პართია-ს.გ.) და კაპადოკიის (რომის იმპერია) წინააღმდეგ.²⁵ რომის იმპერია, რომელიც იმ პერიოდში მსოფლიო იმპერიად ითვლებოდა, იძულებულია მის წინაშე დათმობაზე წავიდეს და გარკვეული ტერიტორიები დაუთმოს. ასეთ შემთხვევაში, გასაგებია აჭარისწყლის ხეობით მათი (იბერია-ქართლის) შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივი ტერიტორიის დაუფლება.

რა თქმა უნდა, დიდი აჭარა (დიდაჭარა) მოითხოვს უბრალო აჭარის, ანუ მცირე, პატარა აჭარის არსებობასაც. ჩვენი აზრით, ეს უკანასკნელი მდინარე აჭარისწყლის სათავეებთან უნდა მოხდეს, იქ, სადაც მკვლევართა მიერ მიგნებულია მეგალითური კულტურის ნაშთები და დანგრეული ქალაქური ტიპის დასახლება. ვ. ჭანტურიას აზრით, სწორედ ეს ადგილი იწოდება ერთ-ერთ ფრანგულ რუკაზე აჭარად²⁶. თუმცა არ გამოვრიცხავთ პატარა ან მცირე აჭარად იწოდებოდეს ქვემო აჭარა ანუ ზღვისპირა ზოლი-ვიწე-არქაბედან ქობულეთ-ფიჭვნარამდე.

პ. ინგოროყვას მიხედვით, სახელწოდება ბიწერნი მომდინარეობს დაბა ვიწეს ანუ ბიწეს სახელიდან. ტერმინი ძიდ-

²⁵ ნ. ლომოური. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1996, გვ. 82.

²⁶ В. Д. Чантурия. Просвещение в Аджарии, Бат., 1956, с. 7-8.

რელნი აგრეთვე მომდინარეობს გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან. ბიწერები ძველი სახელწოდებაა ამ კუთხის მცხოვრებთა, ძველი ცენტრის მიხედვით, ხოლო ძიდრელნი ახალი სახელწოდება ახალი ცენტრის მიხედვით.²⁷ დაახლოებით მსგავსი აზრი გააჩნდა დ. ხახუტაიშვილს. იგი წერდა, რომ ბერძენი ანონიძის (ახ. წ. V ს.) მონაცემებზე დაყრდნობით, შეიძლება დაისვას ზიდრიტებისა და ბიძერების ერთიანობის საკითხი. ამავე დროს, ბიძერები ზიდრიტების ერთ-ერთი თემი უნდა ყოფილიყო.²⁸

აქ უნდა შეინიშნოს ის გარემოება, რომ დაბის სახელი ვიწე/ბიძერი კავშირში უნდა იყოს სატომო სახელ ბიძერთან, მაგრამ სატომო სახელი რომ დაბა ვიწედან მომდინარეობდეს, არა გეგონია. ბიძერი/ვიზარი კავშირში უნდა იყოს აჭარაში გამოყოფილი ფუძისა ა-ჭარ-ა. ასეთი შენაცვლება ბერძნულში ჭ ბგერის არარსებობით უნდა აიხსნას. ძველბერძნული ენა ჭ-ს ნაცვლად ძ, ზ-ს და სხვას იყენებდა (შეადარეთ: დერ-ჭანი=დერ-ძანი//დერ-ზანი). მეორე მხრივ თუკი ტერმინ აჭარაში გამოყოფილ ჭარ ფუძეს სატომო სახელს დაუკავშირებთ, მაშინ ადვილად ახსნადი იქნება ტერმინი ბი-ძერ-ი, ვი-ზარ-ი.

ნ. ლომოური მიიჩნევს, რომ ზიდრიტებს ეკავათ თანამედროვე აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია. მათ მოსაზღვრე ლაზებს, ჩრდილოეთის მხრიდან რიონის ორივე მხარე ეკავათ, ხოლო მათგან სამხრეთით მოსაზღვრე ჰენიოხებთან-მდ. არქაბეს (ორხოფი) ხაზზე გადიოდა საზღვარი.²⁸ ზიდრიტების ტერიტორია ან აწინდელი გონიის სამხრეთით

²⁷ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 202 (1, ა), 439, 484.

²⁸ იხ. ს. გოგიტიძე. დავით ხახუტაიშვილი და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქართველური ტომების საკითხი. კოლხეთის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის შრომები, V, ბათ., 1999, გვ. 13.

²⁸ Н.Ю.Ломоури. Грузино-Римские взаимоотношения, Тб., 1981, с. 221; მისივე, ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968, გვ. 8.

უნდა ყოფილიყო, ან მის ჩრდილოეთით. თუკი ისინი აფსაროსის სამხრეთით მოსახლეობდნენ, მაშინ მათთვის ზღვის სანაპიროზე რჩება მეტად ვიწრო ზოლი მდ. ორხოფიდან გონიომდე (სულ რაღაც 10–11 კმ). ასეთ ვითარებაში აფსაროსი ლაზების მიწა-წყალზე უნდა ეივარაუდოთ, რადგან არიანეს გადმოცემით ზიდრიტების მეზობლები ლაზები არიან.²⁹

მაგრამ ზიდრიტები ასეთი უმნიშვნელო ტომი ყოფილიყო, რომ მათი ტერიტორია მხოლოდ 10–ოდე კილომეტრით განსაზღვრულიყო სანაპიროზე, საეჭვოა, ისინი ქართლის სამეფოსათვის საკმარისი დასაყრდენი გამხდარიყვნენ ზღვის სანაპიროზე გამოჭრისა და რომის ხელქვეით ტერიტორიათა გათიშვისათვის. მეორე მხრივ, მიუთითებს ნ. ლომოური, ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად ლაზების სამოსახლო II საუკუნეში ასე შორს სამხრეთისაკენ გავრცელებულად წარმოვიდგინოთ. ლაზეთის სამეფოს გაძლიერებისა და ტერიტორიული გაფართოების შედეგად მისი სამხრეთის საზღვრები მდ. ჭოროხის შესართავს სამხრეთით არ სცილდებოდა და აფსაროსიდან ერთი დღის სავალით იყო დაცილებული.³⁰

პატივცემული მეცნიერის დასკვნით, ზიდრიტების ტომი აფსაროსის ჩრდილოეთით ვრცელდებოდა და, მაკრონ–პენიოხთა სამეფოს ემიჯნებოდა ამ მიმართულებით. ზიდრიტებს კი, როგორც ჩანს, ეკავათ ჭოროხის შესართავის ჩრდილოეთით თანამედროვე აჭარა–ქობულეთის მხარე.³¹

²⁹ იქვე, გვ. 9.

³⁰ იქვე, გვ. 9–10; მისივე, ლაზეთის სახელწოდების საკითხისათვის, მაცნე, ისტ. სერია, 1965, №5, გვ. 74–75.

³¹ ნ. ლომოური. ეგრისის სამეფოს ისტორია, გვ. 10.

ს. ჯანაშიაც მიიჩნევს, რომ ძიდრიტებს ეკავათ ჭოროხის ჩრდილოეთით მდებარე მიწა-წყალი ანუ აჭარა-ქობულეთის მხარე.³²

შ.ვარშანიძის აზრით, ძიდრიტები იბერიულ ელემენტს წარმოადგენდა. ბერძნული ხელნაწერებიდან ადრინდელი სახელი ძარიტები დამახინჯებით უნდა იყოს გადმოტანილი. ძარიტ ფორმას ქართულ ჭარიტ (ჭარ-ები) ფორმად მივიჩნევთ.³³ არიანესთან დაცული სახელწოდება ძიდრიტები, ადრინდელი ძარიტების თუ ჭარიტების ფორმანაცვალი ან დამახინჯებული სახელია. ტერმინ ჭარიტ-ში -იტ დაბოლოება, როგორც ძველი ბერძნული ფორმა, ქართული ელ ფორმის, ბადალია. მაშასადამე, ჭარ-იტ-ები ქართულად აღითქმებოდა, როგორც ჭარ-ელ-ები. ამრიგად, მიუთითებს მკვლევარი, ძიდრიტ და ჭარიტ ეპონიმებს შორის გენეტიკურ ურთიერთობაში უნდა დავინახოთ (ძიდრიტ-ძარიტ-ჭარიტ-აჭარელი).³⁴ შ. ვარშანიძე თავის ადრინდელ ნაშრომში ძიდრიტთა გავრცელების არეალს აჭარის ზღვისპირეთით შემოფარგლავდა,³⁵ მოგვიანებით მათი საზღვრები ჩრდილოეთით გადაიტანა – მდ. სუფსაზე.³⁶

გ. და გ. გურგენაძეების აზრით, ზიდრიტების ტერიტორია ჭოროხის სამხრეთითაც ვრცელდებოდა და ამ აზრის უარსაყოფად აბსარუცში რომაელთა ჯარის ყოფნა არ კმარა, რადგან გასათვალისწინებელია, რომ თუ იბერიამ ზიდრიტე-

³² ს. ჯანაშია. შრომები, III, 1959, გვ. 23; შეად. დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 84.

³³ შ.ვარშანიძე. აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე, ბათ., 1990, გვ. 40.

³⁴ იქვე, 40-42.

³⁵ შ.ვარშანიძე. ნარკვევები შუა საუკუნეების აჭარის ისტორიიდან, ბათ., 1974, გვ. 60.

³⁶ შ.ვარშანიძე. აჭარა ანტიკური ხანიდან... გვ. 48.

ბის დამორჩილებით გათიშა რომის ხელქვეითი ტერიტორია, თავის მხრივ, რომი აბსარუცში ჯარის ყოფნით თიშავდა ზიდრიტების ტომის მთლიანობას. აი, ეს იყო მიზეზი აბსარუცში დიდი ჯარისა და გამაგრების არსებობისათვის³⁷. ამ მკვლევართა ვარაუდით, ლაზებს სამხრეთიდან ესაზღვრებოდა „თავისუფალი ხალხი“ და მათთან საზღვარი გადიოდა მდ. ნატანების მარჯვენა სანაპიროზე, კერძოდ, მდინარეების სუფსასა და ნატანებს შორის მდებარე მთიანეთის წყალგამყოფ ხაზზე. ამ „თავისუფალ ხალხში“ შედიან ძიდრიტები.³⁸

ძიდრიტების (დძირიტების) ძადრის (დ(ი)ჭარი) და დიძარის (დი(და)ჭარა) ეთნიკურ და მათი განსახლების შესახებ ნაწილობრივ წინამდებარე წიგნში ვილაპარაკეთ, მის შესახებ სხვადასხვა პრობლემაზე ჩვენ გავამახვილეთ ყურადღება ძალიან ბევრ ნაშრომში, სხვათა შორის, ერთ სპეციალურ მონოგრაფიაშიც.³⁹

ი. ბეკირიშვილის განმარტებით, ზოგიერთი ავტორი ცდილობს დაგვარწმუნოს, რომ სახელწოდება დიდაჭარაში დიდი თითქოს თავს, ანუ ზემოს გამოხატავს და არა დიდს, რაზედაც მკვლევარს მოაქვს შესაბამისი ქართული სიტყვების განმარტება და შესაბამისი სიტყვებით ნაწარმოები ტოპონიმები, რის საფუძველზეც იგი ასკვნის, რომ დიდაჭარა დიდი აჭარის გამომხატველია და არა თავი ან ზემო აჭარის.

³⁷ გ.გურგენაძე, გ.გურგენაძე. ქალაქი პეტრა და ჯიხანჯირის ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა, თბ., 1994, გვ. 10-11.

³⁸ იქვე, 27.

³⁹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002; მისივე: აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. „კოროხი“, 1996, №1, გვ. 120-130; სოფელი მარადიდი, ბათ., 2006 (თანაავტორი), გვ. 20; „ფარნავაზიანი“ და აჭარა, ბსკის და კოლხეთის ინსტიტუტის ერთობლივი სესიის მოხსნ. თეზისები, ბათ., 1996, გვ. 13 და სხვა ნაშრომები.

მისივე გამოკვლევით ჯერ აჭარა წარმოიშვა, ხოლო შემდეგ – დიდაჭარა.⁴⁰

ი. სიხარულიძე გადმოგვცემს, რომ იმ პერიოდში, როცა „მიმოსვლა“ დაიწერა, აჭარა დიდ-აჭარად მოიხსენიება; თუმცა შემდგომი ხანის წყაროები არ ახსენებენ ამ უკანასკნელს, მაგრამ ეს ვერ ამცირებს მიმოსვლის ცნობის მნიშვნელობას, რადგან დიდაჭარა დღემდე შემორჩა საგეოგრაფიო ნომენკლატურას. დიდაჭარა დიდად საინტერესო ტერმინია და იმ დაშლილობის ქამზე უნდა მიგვითითებდეს, რომელიც ადრე-ფეოდალურ ხანაში განხორციელდა.⁴¹

ვფიქრობთ, ამ მიმართულებით მეტად საყურადღებოა ტ. ფუტყარაძის აზრი. მისი აზრით, სემანტიკურად აჭარის ფუძე კავშირში უნდა იყოს სოფლების აჭისა და აჭისთავის სახელებთან; იგი უნდა უკავშირდებოდეს წყალს, სისველეს (დამოწმებულია მ. ჯანაშვილი, გ. ბედოშვილი). თავად ჭარ წყალს, სითხეს აღნიშნავს, ჭარ ფუძეს წყლის სემანტიკა უკავშირდება, ხოლო ა-ჭარ-ა განიმარტება, როგორც წყალუხვი, წყლებით მდიდარი ადგილი და არა სა-ჭან-ე. მისი აზრით, სოფლის ეს სახელი წარმოშვა შემდეგმა გარემოებებმა: 1) ამჟამინდელი სოფელი წყლით მდიდარი იყო. შესაბამისად, სოფელს დაარქვეს დიდაჭარა, სიტყვასიტყვით – „დიდად წყლიანი“; 2) აჭარისაგან (ე.ი. პატარა აჭარისაგან-ს.გ) გამორჩეულს სიდიდით, მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით, დაარქვეს-დიდი აჭარა; 3) ეს უკანასკნელი სხვებისგან გამორჩეული იყო სულიერი სიდიდით, აქ ხომ მსოფლიოში პირველი ეკლესია აიგო, რის გამოც უწოდეს დიდაჭარა; 4)

⁴⁰ ი.ბექირიშვილი. ამას შენზე ამბობენ, აჭარავ! ბათ., 1995, გვ. 40-41; ი. ბექირიშვილი. არსებობდა თუ არა საერთოდ ე.წ. „ქვემო გურია“? ბათ., 1983-1985, გვ. 79-85 (ხელნაბეჭდი წიგნი ინახება ს. გოგიტიძესთან).

⁴¹ ტბელ აბუსერიძე. ცხოვრება ქვითხუროისა ბასილისა, გამოცემა ი. სიხარულიძისა, ბათ., 1981, გვ. 48.

შესაძლებელია იქვე არსებობდა პატარა აჭარაც, რომელიც დროთა განმავლობაში დიდს შეუერთდა, ან დაიკარგა. დაუშვებელია, „დიდი“ სიტყვით განესაზღვრათ მათი ხედვის ველში არსებული ერთადერთი აჭარა. საბოლოოდ, მკვლევარი ვარაუდობს, რომ უფრო ლოგიკურია, დაეუშვათ: ცნობილი ტოპონიმის—დიდაჭარის—მსაზღვრელი დიდმა ქრისტიანულმა წარსულმა განსაზღვრა; სოფლის ამგვარი სახელწოდება მემატიანის შემოქმედება.⁴²

სხვათა შორის, ადგილობრივი მოხუცები ცდილობენ სოფლისა და მდინარის სახელწოდება დიდ აჭარად ან დედო-აჭარად გაიაზრონ და ეს ორივე სახელი, სავარაუდოდ აღნიშნული ტერმინებიდან მოდის.⁴³

აღნიშნულიდან გამომდინარე, დედა ან დედოაჭარა დედაცენტრს, დედაქალაქს, აჭარის დედას უნდა აღნიშნავდეს, რაც თავისთავად მეტყველებს იმაზე, რომ დიდაჭარა ძველი დასახლება, ძველ ცენტრს უნდა წარმოადგენდეს. ამ მხრივ უინტერესო არ უნდა იყოს ვ. ჭანტურიას მიერ 1956 წელს გაკეთებული განცხადება, რომლის მიხედვით უნდა არსებულიყო დასახლებული პუნქტი—აჭარა. იგი გადმოგვცემდა, რომ მოსკოვში საერთაშორისო ბიბლიოთეკაში მუშაობისას მე მივაგენი გენერალური რუკა, რომელიც ვიდაც შიშკოვს 1810 წელს ფრანგული დედნიდან ასლი აუღია; რუკის ავტორი და მისი შედგენის თარიღი უცნობია. ამ რუკაზე ბათუმიდან აღმოსავლეთით, აჭარის მთების მწვერვალებთან, დაახლოებით შაენაბადას, გორისერისა და გოდერძის მთებს შორის, მდ. თურაქსის მარჯვენა შენაკადის სათავეებთან (თურაქსას

⁴² ტ. ფუტკარაძე. რატომ დაერქვა აჭარის ერთ-ერთ სოფელს დიდაჭარა? – დიდაჭარა, 2008, გვ. 84-86.

⁴³ კრ. ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, თბ., 2009. გვ. 19, 133.

მარჯვენა შენაკადია მდ. აჭარისწყალი) აღნიშნულია აჭარა.⁴⁴

ე.ჭანტურია წერს, რომ ხლაფორთიანი და მძიმე მუშაობის შედეგად (ო. ხალეაშთან ერთად), ჩვენ შეეცდებით აღმოგვეჩინა აჭარის ადგილმდებარეობა. მთებსა და ჩელედეთის (ჭელედეთი) უღრან ტყეში (3 კილომეტრში გოდერძის გადასასვლელის დასავლეთით, კუშტურის (გორისსერისა და შაენაბადას მთებს შორის) და ჩელედეთისა და კუშტურის ყიშლებს შორის მივაგენით მეგალითური ხასიათის ქალაქის ნანგრევებს. ნანგრევებში შემორჩენილია დოლმენი გუმბათოვანი საფარველით, სანახევროდ მიწაში ჩაფლულები, დანარჩენი ნახევარი მიწაყრილებშია მიმოფანტული. ეს ძეგლები მიუთითებენ ქრისტიანობამდელ წარმოშობაზე. ამ ქალაქის მცხოვრებლებმა, რომ ჯერ კიდევ უძველეს დროს მიიღეს ქრისტიანობა, ასაბუთებს ორი ქვის ჯვარი, რომელზეც ჩვენს მიერ იქნა ნაპოვნი ჩელედეთის ტყეში, მოზრდილი შენობის ნანგრევებში. ქვებზე დახვეწილადაა გამოჭრილი ქართული ორნამენტები და შუაში ჯვრის გამოსახულებით, ნაპოვნი ჩვენს მიერ კუშტურის მიდამოებში. ორივე ჯვარი და ქვა ჩაებარეთ აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში, როგორც ძვირფასი ექსპონატები. ეს ყველაფერი მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ქალაქის ნანგრევებს აქვს გრძელი ისტორია, რომ ეს ქალაქი შენდებოდა დიდ დროს. ამ ცხოვრობდნენ აჭარლები, რომლებსაც ჰქონდათ კულტურა და განვითარებული ტექნიკა. ბოლოს მკვლევარი შენიშნავს, რომ ფრანგული რუკის უცნობი ავტორი სრულიად სამართლიანად ზუსტად იმავე ადგილას ათავსებს აჭარას, სადაც აღმოჩნდა ქალაქის ნანგრევები.⁴⁵

⁴⁴ В.Д. Чантурия. Просвещение в Аджарии, Бат., 1956, с. 7-8.

⁴⁵ იქვე, გვ. 8.

ქრისტიანობა დიდუჯარაში

აჭარაში ქრისტიანობის შემოსვლა ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეში უნდა მომხდარიყო, ჯერ კიდევ მოციქულთა ხანაში. ლეგენდარული ხასიათის გადმოცემები, რომლებიც ჩვენამდე მოღწეულია მესამე და მეოთხე საუკუნეების რომაელ მწერალთა ცნობების მიხედვით, იმის მაჩვენებელია, რომ ქრისტიანობას ძველი ტრადიციები გააჩნია საქართველოში და შესაბამისად – აჭარაშიაც.

რომაელ, ბიზანტიელ და ქართველ ისტორიკოსთა შრომებში დაცული ცნობების მიხედვით ქრისტიანობა საქართველოს ზღვისპირეთში ჩვენი ერის პირველი საუკუნეებიდან გავრცელებულა. პირველ რიგში აღსანიშნავია მოციქულთა ხანაში იესო ქრისტეს მოწაფეების ანდრია პირველწოდებულის, სიმონ კანანელის, მატათასა და ფილიპეს მოღვაწეობა.

აჭარაში ქრისტეს პირველ მოციქულთა შემოსვლის დროს ქართლის (იბერია) სამეფოს განაგებდა წარმართი მეფე ფარსმან I (დაახლოებით 36-66 წწ.). როგორც ცნობილია, ამ ეპოქაში აჭარა ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ქრისტეს მოციქულებმაც ახალი სარწმუნოების ქადაგება ფარსმანის ქვეყნის განაპირა მხრიდან აჭარიდან დაიწყეს, რაც გამოწვეული იყო მისი რომის იმპერიასთან სიახლოვით.

მოციქულთა წილხდომა პირველად მოხსენიებული აქვთ II-III საუკუნეების რომაელ ავტორებს – ორიგენსა და ეკხერს. მათ, ისევე როგორც ევსები კესარიელს (260-340 წწ.) ანდრია პირველწოდებულის მოღვაწეობის მხარედ დასახელებული აქვთ სკეითია. სწორედ ამიტომ იყო, რომ

ზოგიერთი ისტორიკოსი ანდრიას მოღვაწეობას საქართველოში გამოირიცხავდა.

უძველესი ცნობები ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის შესახებ აჭარაში მიეწერება III-IV საუკუნეების ავტორებს: დოროთეოს ტვირელს, ეპიფანე კეპრელს და სოფრონს. ისინი ანდრიას მოღვაწეობის ადგილად ერთხმად ასახელებენ დიდ სებასტოპოლს, აფსარის ციხე-ქალაქსა და მდინარე ფასისს. მიუთითებენ, რომ ამ ადგილებში ცხოვრობდნენ კოლხები.¹ ცნობილია, რომ რომაული წყაროების აფსარი (აფსარუნტი) შეესაბამება დღევანდელ გონიოს, რომელიც მდებარეობს ჭოროხის შესართავის მარცხენა სანაპიროზე. არაა გამორიცხული, რომ მდინარე ფაზისში მდინარე ჭოროხი იგულისხმებოდეს, რადგან ანტიკურ ხანაში ჭოროხს სხვა სახელებთან ერთად ფაზისიც ეწოდებოდა. არაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ ამ ბოლო დროს გამოითქვა მოსაზრება (გ. გრიგოლია), რომლის მიხედვით, ჩრდილოეთ კოლხეთში მდებარე სებასტოპოლის (სოხუმი) გარდა, უნდა არსებულიყო მეორე სებასტოპოლიც აჭარის ზღვის სანაპირო ზოლში (ციხისძირის მიდამოები).² ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ი. მანანდიანი ერთ ასეთივე სახელის მქონე ქალაქს რიონის შესართავის რაიონში მიუთითებდა.³ ი. მანანდიანსა და ნ. კიბერტზე დაყ-

¹ В. Василевский. Хождение Апостолье Андрея в стране мирмидонян, труды II, вып. I. 1909, с. 225-226.

² გ. გრიგოლია. ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994, 78-144; მისივე, Цихисძირი-Севастополис.-АЭФК, Тб., 2010, с. 129.

³ Я. А. Манандян. Крутовой путь Помпея в Закавказье, - ВДИ, 1939, №4, с. 74, 76, 77.

რღნობით, ასევე ფიქრობდა ს. ერემიანიც (კასტორიუსის “ტაბულა პევტინგერიანას” მონაცემების მიხედვით).⁴

ანდრია მოციქულის ერთ-ერთ თანამოღვაწე მატათაზე იერონიმეს თხზულების დამატებაში (მიეწერება IV საუკუნის ავტორ სოფრონის) ნათქვამია: “მატათამ... იქადაგა სახარება მეორე ეთიოპიაში (კოლხეთში), სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე და ჰესის ნავსადგური (შემდეგდროინდელი სურმენე, რომელიც ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული), იქვე გარდაიცვალა და დამარხულია დღემდე.”⁵ არსებობს აგრეთვე მატათა მოციქულის შესახებ მეორე ცნობაც, რომლის მიხედვით იგი გარდაიცვალა კოლხეთში, “სადაც არის აფსარის ციხე, იქადაგა რა იქ სახარება.”⁶ ანდრიას მიმოსვლის ისეთი ვერსიაც არსებობდა, რომელიც მის თანამგზავრად მიიჩნევდა მოციქულ მატათას.⁷

ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის ადგილად აჭარის მიწა-წყალზე განლაგებულ პუნქტებს ასახელებს 630-იან წლებში შედგენილი “პასქალური ქრონიკაც”. იქ ნათქვამია, რომ ანდრია პირველწოდებული ქადაგებდა „დიდ ქალაქში, სადაც არის ციხე აფსაროსი და მდ. ფასისი.”⁸ ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, მდ. ფასისი არის ამ შემთხვევაში

⁴ С. Т. Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов. – ВДИ, 1939, №1, с. 93.

⁵ ე. ეასილევსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 226.

⁶ იქვე, გვ. 227.

⁷ კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1967, გვ. 257; შეადარეთ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 42.

⁸ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა. ტ. IV, ნაკვ. I. თბ., 1941, გვ. 10, შენიშვნა 2.

მდ. ჭოროხი, ხოლო “დიდი ქალაქი” (მეგალე პოლისი) ბათუმი.⁹

კაბადოკიის პონტოს საზღვრების აღწერას პტოლემე-მაიოსი პროვინციის აღმოსავლეთ საზღვრებში ასახელებს მოსხურ მთებს და კაბადოკიას, ჩრდილოეთიდან შემოსაზღვრავს ქალაქ სებასტოპოლისით. ამ აღწერილობაში საყურადღებო ფაქტია, რომ აქ მოხსენიებულია მოსხური მთები, რომელიც ადრე მხოლოდ ჭოროხის ქვემო წელიდან ტრაპეზუნტ-ბაიბურთის ხაზამდე გადაჭიმულ პონტოს მთაგრეხილის ნაწილად იყო მიჩნეული.¹⁰ ახ. წ. პირველი საუკუნეების მოსხურ მთებში იგულისხმება ღადო-ფერსათის ანუ გურია-აჭარის მთაგრეხილებიც.¹¹ გ. გრიგოლია მიუთითებს ამ მონაცემებზე და აღნიშნავს, რომ პტოლემე-მაიოსის გეოგრაფიის კაბადოკიის პონტოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი მონაკვეთი, სამცხესთან ერთად, მოიცავდა აჭარა-გურიის ზღვისპირეთსაც.¹² ასეთ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, სრულიად დასაშვებია ბერძნული წყაროს დიდ სებასტოპოლისში (დიდ ქალაქში) დიდაჭარა ვიგულისხმოთ. აჭარა, როგორც ბერძნებისათვის (არა მხოლოდ მათთვის) ძნელად წარმოსათქმელი სიტყვა, ბერძნულში “კ” ბგერის უქონლობის გამო, ტერმინი დიდაჭარა დიდ ქალაქად იქნა აღქმული. როგორც ცნობილია, ანტიკური დიდაჭარა დღევანდელ სოფელ დიდაჭარის ადგილზე მდებ-

⁹ ს. ყაუხჩიშვილი. ანტიკური მასალები ბათუმის ისტორიისათვის, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები X, 1950-1951 წწ. გვ. 21.

¹⁰ ს. ჯანაშია. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 261-270.

¹¹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 59-60.

¹² გ. გრიგორია, ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1995, გვ. 128.

ბარეობდა და წარმოადგენდა აჭარის უძველეს ცენტრს ქრისტიანობის შემოსვლისა და გავრცელების ხანაში.

ზემოთ აღნიშნული ავტორების გარდა, ქრისტიანული სარწმუნოების შემოსვლაზე კოლხეთსა თუ იბერიაში ლაპარაკია VIII-IX სს. ბიზანტიელ ისტორიკოსებთან (ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი, ნიკიტა პაფლაგონიელი). მათ გამოუყენებიათ ძველი წყაროები (ეპიფანე კეპრელი, კლიმენტი რომაელი, ევაგრე სიცილიელი და სხვა). ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ცნობით, ანდრიას სამჯერ უმოგზაურია ქართველი ტომებით დასახლებულ მიწა-წყალზე. ეპიფანეს ცნობით, მატათა თავისი მოწაფეებითურთ დარჩენილა სუსანეთში, ე.ი. ჭანეთში.¹³

ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის თხზულებაში ანდრია მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ IV ს. ავტორზე ეპიფანე კეპრელზე დაცულია შემდეგი ცნობა: „კეპროსის ეპისკოპოსი ეპიფანე ამბობს, გადმოცემის მიხედვით, ნეტარმა მოციქულმა ანდრიამ დამოძღვრა სკეითები, სოგდიანები და გორსინები დიდს სებასტოპოლისში, სადაც არის აფსარის ციხე, ჰისოს ნავსადგური და მდინარე ფასისი, იქ მოსახლეობენ იბერიელები, სუსები, ფუსტელები და ალანები.“¹⁴

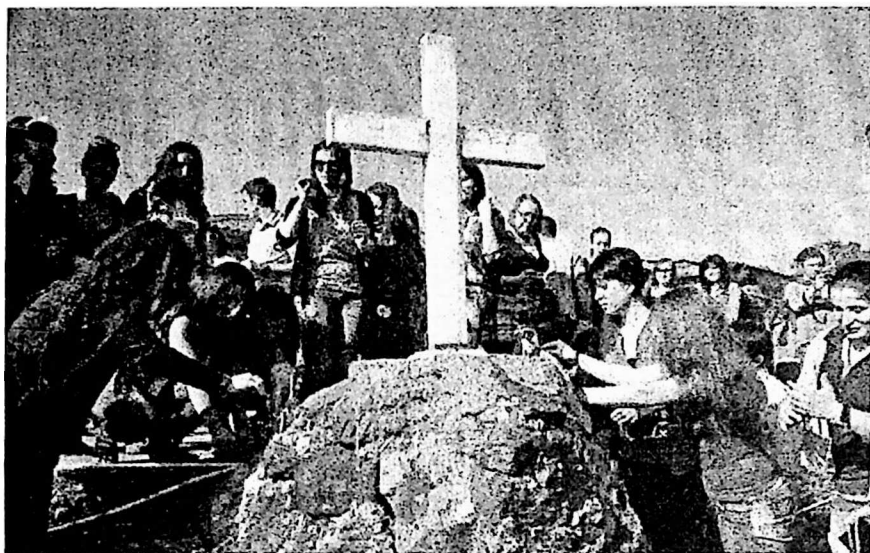
აქ საინტერესოა ნაწყევტები ეპიფანეს ტექსტიდან: „გორსინები დიდ სებასტოპოლისში“. ჩვენი აზრით, ამ გორსინებში გორ-გვარს, მოდგმას,¹⁵ ხოლო სინ//სან (შეადარეთ სანები, მო-სინ-იკ-ი) ჭანების ტომს აღნიშნავს, ტერმინი განიმარტება – სვანების (ჭანების) მოდგმა, გვარი ანუ ტომი. რაც

¹³ გეორგიკა, IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 57.

¹⁴ იქვე, გვ. 57-58.

¹⁵ ნ. მგელაძე, „გვარი“, ეტიმოლოგია და სემანტიკა-ბათ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები, I, გვ. 111.

შეეხება დიდ სებასტოპოლისის შეიძლება ციხისძირის ნაქალაქარს ან იმავე გონიო-აფსრუნტს აღნიშნავდეს, ან სულაც მაშინდელი აჭარის ცენტრს დიდაჭარას.

ეპიფანეს ცნობით, ანდრია პირველწოდებული თავისი მოგზაურობის დროს მისულა „ტრაპეზუნტში, ლაზიკის ქალაქში“. აქედან წასულა იბერიაში, როგორც ჩანს, გოროხის ხეობაში. შემდეგ ზღვისპირეთის მრავალი მცხოვრები მოუქცევია და წასულა იერუსალიმში.

სხვა მოგზაურობის დროს ანდრიას თან ხლებია უკვე მატათა, თადეოზი და სიმონი თავიანთი მოწაფეებითურთ. ისინი ჩამოსულან იბერიასა და ფასისში. აქედან წასულან სუსანიაში. ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ცნობით, მატათა თავისი მოწაფეებითურთ დარჩენილა სუსანიაში, ე.ი. ჭანეთში,

თანამედროვე ლაზეთში. იგი აქ ქადაგებდა და სასწაულებს ახდენდა.¹⁶

IX ს. ბიზანტიელ მწერალს ნიკიტა პაფლაგონიელსაც აქვს ცნობა ანდრიას საქართველოში მოსვლის შესახებ. იგი წერდა: „ხოლო შენ, ჩემო უპატივცემუელესო ანდრიაჲ, წილად გხედა ჩრდილოეთი- იბერნი, სარმატნი, ტაურნი, სკითნი და ყოველი ქვეყანა და ქალაქი, რომელი პონტ ეუქსინის ჩრდილოდ და რომელნი სამხრეთით მდებარეობენ მიმოიარონ დიდების წყურვილუელმა“.

ბასილ კეისრის (976-1025 წწ.) “თვენში ანდრია მოციქულის შესახებ ნათქვამია: ანდრია ტრაპიზონიდან წავიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც ზღვას ერთვიან მდინარეები ფსარე და ფასიდი.¹⁷ ე.ი. ჭოროხი და რიონი.

ანდრია მოციქულისა და მის თანამოღვაწეთა საქმიანობას იცნობდა VIII-XI საუკუნის ქართველ სწავლულთა მთელი პლეადა: იოანე საბანისძე,¹⁸ ანონიმი ავტორი (მას ეკუთვნის პოემა მიქაელ საბაწმინდელის შესახებ),¹⁹ ეფთიმე მთაწმინდელი,²⁰ გიორგი მთაწმინდელი,²¹ გიორგი მცირე მთაწმინდელი²² და ეფრემ მცირე.²³

ანდრია მოციქულის და სიმონ კანანელის საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ მოგვითხრობს აგრეთვე XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი. მი-

¹⁶ გეორგიკა, IV, ნაკვ. I, გვ. 57-58.

¹⁷ ვ. ვასილევსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 227.

¹⁸ იოანე საბანისძე. მატეილობა აბო თბილელისა კ. კეკელიძის გამოცემა, თბ., 1953, გვ. 66.

¹⁹ კიმენი. I, კ. კეკელიძის გამოცემა, გვ. 270.

²⁰ ეფთიმე მთაწმინდელის ქართული ვერსია, მ. საბინინის გამოცემა, საქართველოს სამოთხე, თბ., 1882, გვ. 24-45.

²¹ ათონის კრებული, თბ., 1901, გვ. 315.

²² პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ. გვ. 227.

²³ ეფრემ მცირეს პოეზია.- წიგნის სამყარო, თბ., 1989, 8/III.

სი ცნობით, ქართველთა მეფის ადერკის (1—57 წწ.?) მეფობაში აფხაზეთსა და ეგრისში წმინდა თორმეტი მოციქულიდან მოსულან ანდრია და სიმონი. სიმონი ქალაქ ნიკოფსიაში მომკვდარა, ხოლო ანდრიას მოუქცევია მეგრელები და წასულა კლარჯეთისაკენ. როცა მეფე ადერკის (იმ დროისათვის ქართლში მეფედ ფარსმანი იყო - ს.გ.) გაუგია მეგრელების მიერ რჯულის გამოცვლის შესახებ, გაბრაზებული და გაუგზავნია ერისთავები, რომლებსაც ძალის გამოყენებით ისევ ძველ სარწმუნოებაზე (კერპთაყვანისცემლობა) დაუბრუნებიათ. ქართველთა მეფეს დაუსჯია კლარჯეთის ერისთავი, რომელსაც უვნებლად გაუშვია ანდრია.²⁴

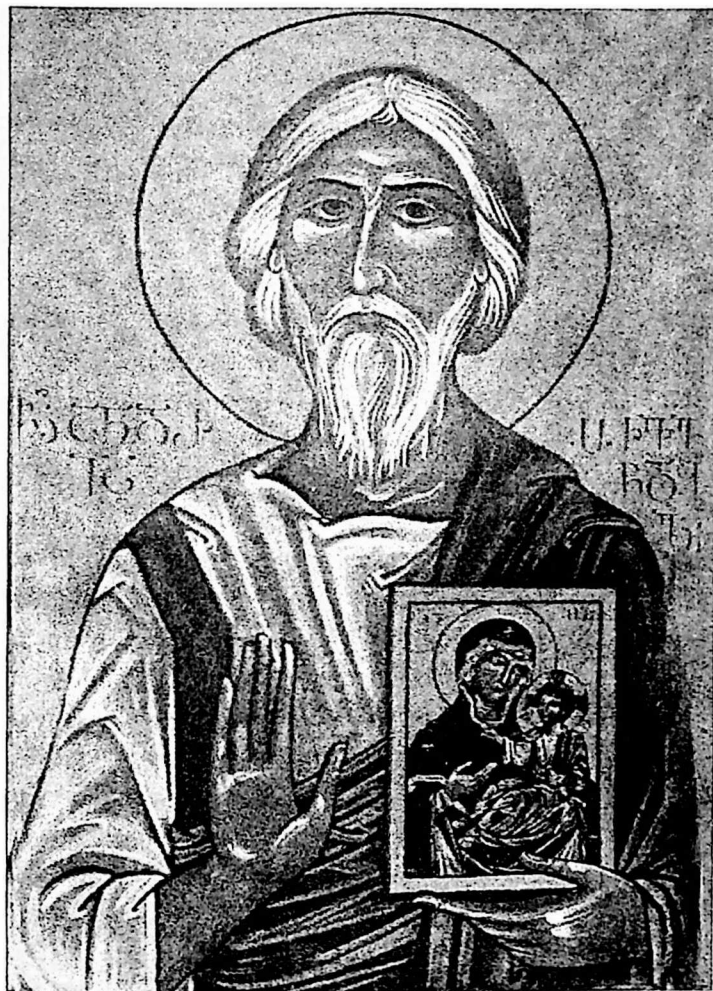
ქართველთა მეფის თეიმურაზის (1606-1632 წწ.) ელჩის ნიკოფორე ირბახის იტალიაში ჩასვლასთან დაკავშირებით წმინდა კონგრეგაცია დე პროპაგანდა ფიდეში თავმოყრილ საბუთებს შორის არის ასეთი ცნობა: „რაც შეეხება ამ ხალხის სარწმუნოებაში მოქცევას, ამბობენ, რომ პირველი, ვინც იქადაგა მათთან (საქართველოში) ჩვენი უფალი ბატონის იესო ქრისტეს წმ. სარწმუნოება, დიდებული მოციქული წმ. ფილიპე იყო. ხოლო მის შემდეგ - მოციქული სიმონი, რომელიც კერპთაყვანისმცემლებმა წამებით მოჰკლეს და რომლის საფლავი და წმინდა ნაწილები დღემდე დიდი პატივით სარგებლობს ამ ქვეყნის ქრისტიანთა შორის.“²⁵

როგორც ვხედავთ, ამ “ცნობების” ავტორს ადვილად უპოვნია საქართველოში წმ. მოციქულთა მოღვაწეობაზე არსებული ცნობები და ისინი საქართველოს შესახებ თავმოყრილ მასალებში შეუტანია. ამ ცნობებიდან ირკვე-

²⁴ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 38, 42.

²⁵ ი. ტაბაღუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, ტ. II, თბ., 1986, გვ. 172-173.

ვა, რომ იესო ქრისტეს თორმეტ რწეულ მოწაფეთაგან ერთს - ფილიპეს, ანდრია მოციქულზე და სიმონ კანანელზე ადრე უკადაგია ახალი სარწმუნოება საქართველოში.

იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი (საქართველოში ჩამოვიდა 1631 წ.) ერთ-ერთი იმ ავტორთაგანია, რომელიც ირწმუნება, რომ კოლხეთსა და იბერიაში ქრისტიანობა პირველ საუკუნეში გავრცელდაო.²⁶

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში ვახტანგ VI (1675-1735 წწ.) „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერ შეტანილია დამატებანი ანდრია მოციქულის ქადაგების შესახებ აჭარაში. იქ ნათქვამია: „მოვიდა... ანდრია ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა, სადა-იგი დაჰყო უამი მცირედი“. იქედან წასულა და „შევიდა ქვეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების, და იწყო ქადაგებად სახარებისა.“²⁷

მაშინ თურმე აჭარაში მემატიანის თქმით არ იცნობდნენ ღმერთს „და ყოველსა საძაგელსა და არაწმიდასა წესსა აღასრულებდეს, რომელი სათქმელადაცა უჯერო არს“. ანდრია, სანამ იგი ჩვენი მხარის მოსახლეობას ახალ სარწმუნოებაზე მოაქცევდა, მანამდე ბევრ ჭირსა და განსაცდელში ჩაუგდიათ ურწმუნოებს. მაგრამ იგი ღმერთისა და მისი ხატის შეწევნით ყოველთვის ფონს გადიოდა. იმ ადგილას, სადაც ანდრიამ “ყოვლად-წმიდისა ღვთისმშობლის“ ხატი დაასვენა, გადმოღვრილა დიდი და მშვენიერი წყარო, რომელიც XVIII საუკუნის პირველ ნახევარშიც არსებობდა. ანდრია მოციქულს აჭარაში დაუნიშნია მღვდლები და დიაკნები, შემდეგ ღვთისმშობლის სახელზე აუშენებიათ ეკლესია და აქაც მღვდელ-დიაკნები დაუყენებია. როცა ანდრიას აჭარიდან წასვლა მოუნდომებია, ადგილობრივი მოსახლეობა ევედრებოდა, რომ ღვთისმშობლის ხატი დაეტოვებინა მათ მცველად. მაშინ

²⁶ ი. ტაბაღუა. დასახ. ნაშრ., ტ. 1, თბ., 1984, გვ. 55.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 39.

ანდრიას ფიცარსე გამოუსახია სახე ხატისა და მიუცია მათთვის. ეს ხატი სიხარულითა და პატივით დაუსვენებიათ მის მიერ აშენებულ ეკლესიაში, რომელიც XVIII საუკუნეშიც კი მოქმედებდა აჭარაში.²⁸

ამან ძალიან გაახარა დიდაჭარის მკვიდრნი, რომელთაც კეთილად შეიწყნარეს ღვთისმშობლის ხატი. როდესაც თავიანთი ახალი სალოცავი ხატითაც დაამშვენეს და ყოველი საწადელი აისრულეს, მხოლოდ ამის შემდეგ მისცეს საშუალება მოციქულს განეგრძო გზა. დიდაჭარელნი მოწყალებდნენ მოიკითხავდნენ თუერმე მათ განმანათლებელს, მშვიდობას უსურვებდნენ და ამბორს უყოფდნენ.

ამ ქართული გადმოცემის ბერძნულ ვერსიაში, რომელიც XVI საუკუნის მოღვაწეს მანუელს მიეკუთვნება, დიდაჭარის ნაცვლად აჭარაა დასახელებული. მასთან მოთხრობილია, რომ აჭარაში ანდრია მოციქულმა “ადგილობრივი უგუნური ხალხისაგან მრავალი განსაცდელი დაითმინა, მაგრამ სასწაულების აღსრულებითა და ძალით, აგრეთვე, ღვთისმშობლის ხატის მადლით, ეს უხეში თემი კეთილგონიერი და თვინიერი გახდა, რამეთუ მიწაზე ხატის მხოლოდ ერთხელ დასვენებით აღმოცენდა ფრიად მშვენიერი წყარო, რომელიც დღესაც მოედინება, მასში ნათლავდა [ხალხს] და ჰკურნავდა ავადმყოფებს... შემდეგ მათთვის აუგია ეკლესია და საბოლოოდ “სიხარულით გააცილეს მოციქული.”²⁹ მანუელის თხზულებაშივე მოიხსენიება ბათუმი ვათის ფორმით: “ხოლო მოციქული მიიწია ადგილად, რომელსაც ვათი ეწოდება, სადაც არის ნავსადგური, იქედან წავიდა სებასტოპოლისში და ქადაგებით განვლო სამეგრელო, აფხაზეთი ...” ამრიგად, შენიშნავს

²⁸ იქვე.

²⁹ რ. ხალვაში. ანდრია პირველწოდებული საქართველოში, ბათ., 2011, გვ. 81-82.

რამაზ ხალვაში, მანუელის თხრობის მიხედვით, წმინდა ანდრია აწყურიდან ბათუმში ჩამოვიდა. ქადაგების ამ მარშრუტში ბათუმი მანუელმა ჩართო.³⁰

ია გრიგალაშვილი წერს, რომ მიიჩნევენ, დიდაჭარაში ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოქმედებდა ეკლესია და თანაც რამდენიმე. აქ დღემდე მოაღწიეს ამ მხრივ საინტერესო ტოპონიმებმა. რამდენიმე ადგილას მოსახლეობა ეკლესიის ადრე არსებობას ვარაუდობს. წყლები, რომლებიც ანდრიას ქადაგების დროს ამოსულა არც ზაფხულში და არ ზამთარში არ კლებულობს.³¹

მისივე გადმოცემით, ანდრიას საქართველოში სამჯერ შემოსვლის მიზანი იყო რწმენის განმტკიცება ადგილობრივ მოსახლეობაში. ამოწმებდა, აზუსტებდა, რამდენად ახორციელებდნენ მის ნაქადაგარს ახლადმოქცეულნი³².

საფიქრებელია, რომ სოფელი დიდაჭარა ახ.წ. I-III საუკუნეებში იყო საერისთავოს მთავარი პუნქტი. ვიცით, რომ ერთხანს აჭარის მეზობელი რეგიონის ცენტრი იყო ოძრხე და მხარეც „ქვეყანა ოძრხისად“ იწოდებოდა. უფრო გვიან ამ რაიონის ცენტრია სამცხე და ოლქიც იხსენიება: „ქვეყანა სამცხისა“ (ქც-I, გვ. 42, 47). ანალოგიურ შემთხვევასთან უნდა გვეკონდეს საქმე, წყაროში „ქვეყანა დიდაჭარის“ მიმართ მსჯელობისას. ერთი ცნობილი გადმოცემითაც დიდაჭარა ძველთაგანვე უნდა ყოფილიყო ზემო აჭარის საგამგეო-ადმინისტრაციული ცენტრი და ქალაქიც. ბუნებრივია, მოციქულები პირველად საერისთავოთა ცენტრებში და მსხვილ დასახლებულ პუნქტებში

³⁰ იქვე, გვ. 93-94.

³¹ ია გრიგალაშვილი. ქართული სამოციქულო ეკლესიის წარმოშობის ისტორიიდან. – წმინდა ნინოს ცხოვრება და ქართლის მოქცევა, თბ., 2009, გვ. 69.

³² იქვე, გვ. 68.

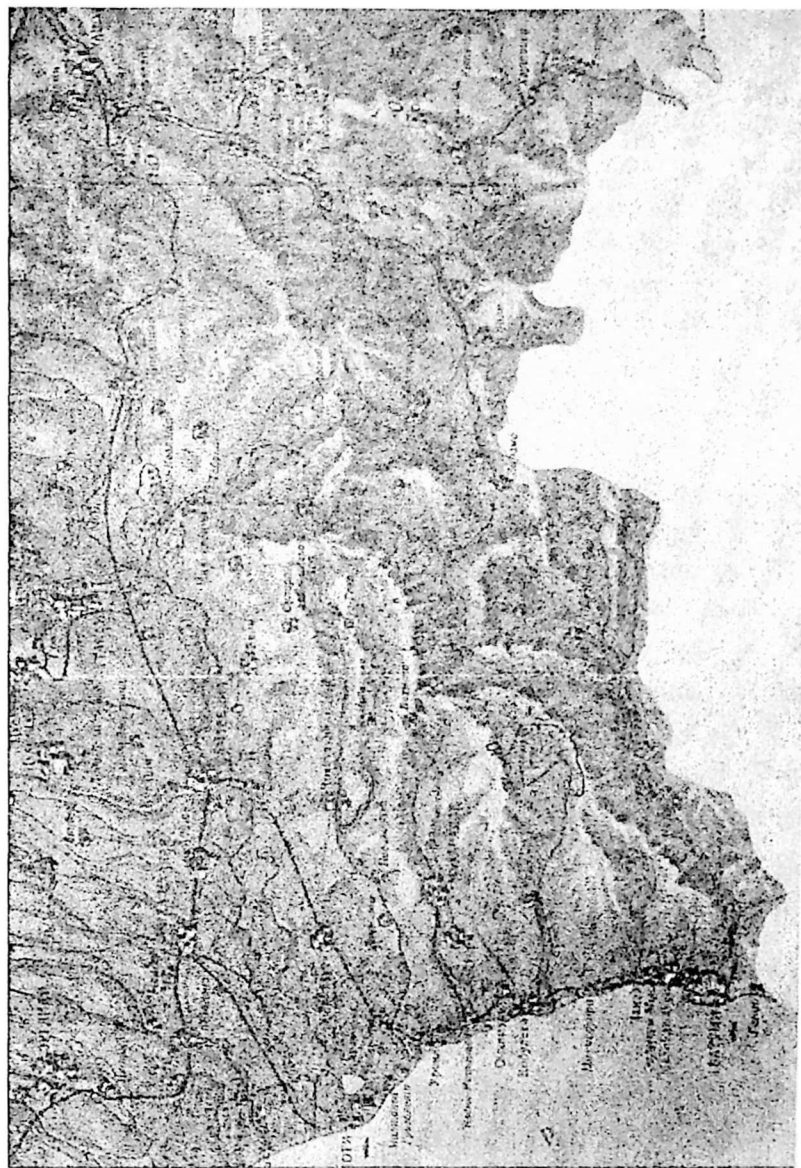
(დაბა—ქალაქებში) დაიწყებდნენ თავიანთ საქმიანობას. სავარაუდოა, რომ მსგავსი ვითარება განმეორდებოდა აჭარაშიც, რომლის ეთნოგრაფიული მიჯნები ჯერ კიდევ ძვ. წ. III საუკუნეში ნოსტის თავიდან ვიდრე ზღვამდე აღწედა სამცხესთან ერთად (ქც. I, 24, 43),³³ მაგრამ აქ ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებას. ხომ არაა ბერძნული ტექსტის დიდი ქალაქი (დიდი სებასტოპოლისი) იგივე, რაც დიდი აჭარა (ანუ დიდაჭარა). ყოველ შემთხვევაში ქართველმა მწერლებმა, შესაძლებელია ბერძნული წყაროების დიდი ქალაქი დიდაჭარად გაიაზრეს თუ დაუკავშირეს. სხვაგვარად აუხსნელი დარჩება ქართული ტექსტის ის ნაწილი, სადაც დიდაჭარაზე და ანდრიას მოღვაწეობაზეა საუბარი. ასეთი დაკავშირება შეიძლება გამოიწვიოს იმ გარემოებამაც, რომ ბერძნულ ტექსტში ნათქვამია: ანდრიამ იქადაგა დიდ სებასტოპოლისში, სადაც არის მდინარე აფსარი. აფსარი კი ჭოროხია, დიდი ქალაქიც სადღაც აქვეა ნაგულისხმევი. კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“, ხომ მეგალე პოლისი (დიდი სებასტოპოლისი) აჭარის ტერიტორიაზეც იგულისხმება. ნ. ლომოურისა და გ. გრიგოლიას აზრით, ეს ქალაქი ხომ ლოკალიზდება დაახლოებით ციხისძირ-ქობულეთის სანახებში. ეს არის ბერძნული წყაროს მეორე სებასტოპოლისი, და, თანაც დიდი. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ პტოლემეაიოსთან გეოგრაფიული კოორდინატები ხშირად არეული და არაზუსტია, შეიძლება მსგავს გაიგივებას საფუძველი გააჩნდეს.

ანდრია მოციქულის საქართველოდან წასვლის შემდეგ, ქრისტიანობა, რადგან იგი სახელმწიფოებრივი ინტერესებით არ იყო შეპირობებული, თანდათანობით მი-

³³ ვ. მგელაძე. თავდაპირველი ქრისტიანობის გავრცელება აჭარაში, ურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2000, №5, გვ. 125-126.

ვიწყებას მიეცა, მაგრამ კელავ აღსდგა მას შემდეგ, როცა ქართლის სამეფო წმინდა ნინომ მოაქცია და საქართველოში ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა. ბუნებურია, ანდრიას მოღვაწეობას პირველ საუკუნეში უკვალოდ არ ჩაუვლია. ქვეყანაში გატარებული რელიგიური რეფორმების პერიოდში აჭარასა და სამცხეში ქრისტიანობის რესტავრაცია გაცილებით იოლ ფორმებში უნდა წარმართულიყო, რადგან აქ უკვე არსებობდა მისი ფუნქციონირებისათვის საჭირო ნოყიერი გარემო-ეკლესიები, ქრისტიანული მრეელი, სიმბოლოები და სხვ. ანალოგიურ ვითარებასთან უნდა გეჟმონდა საქმე დიდაჭარაშიც. სადაც, მიუხედავად ოსმალთა 300-წლოვანი მმართველობისა და ისლამის გავრცელებისა, თვალსაჩინოდ შემორჩა ქრისტიანული კულტურის დამადასტურებელი მრავალი ფაქტი. საველე წყაროების მიხედვით, XX საუკუნის 50-იან წლებამდე დიდაჭარაში შავაძეთა გვარის ერთ-ერთი გენეალოგიური განშტოების „ფითნანთი“ („ფითნანთების“) ხანდაზმული მანდილოსნები, მათ შორის ამ ბუდეშტოში გამოთხოვილი ქალები, წლის გარკვეულ მონაკვეთში სოფლის განაპირას „ნაკაფის სერის“ სახელწოდებით ცნობილ შემადლებულ ბორცვს ესტუმრებოდნენ, სადაც საყდარი იდგა და ამ ადგილს ნასაყდარი ერქვა. აქვე მოწმდება ტოპონიმი „თარანგელოზის ყელი“ და დაბალ ხმაზე გალობდნენ. დიდაჭარის მოსახლეობაში დღესაც შემორჩენილია გადმოცემები, რომელთა თანახმადაც „კეეტერაანთ ნენე“ (ქმრის გვარი ბოლქვაძე) იტყოდა თურმე, რომ „ქალები თარანგელოში ავდიოდით, ვლოცულობდით და იქ მუმებს (სანთლებს) ვანთებდით“.³⁴

³⁴ ი. ბიბილავიშვილი, ნ. მგელაძე. პირველად დიდაჭარაში, გაზ. აჭარა, 2000, 29 აპრილი, გვ. 5; რ. წულუკიძე. „თარანგელო“-„თამარისყელი“-დიდაჭარობა, 2008, გვ. 94.

დიდაჭარაში ხანგრძლივი დროის მანძილზე არსებობდა ეკლესია და, როგორც ჩანს, არა მხოლოდ ერთი. აქ დღემდე მოაღწია მრავალმა, ამ მხრივ საინტერესო ტოპონიმმა და იმ ადგილმაც, სადაც მოსახლეობა ეკლესიის ადრე არსებობას ვარაუდობს.

დიდაჭარის მკვიდრი თ.წულუკიძე მიიჩნევს, რომ „თარანგელო“ ის ადგილია, სადაც ანდრია პირველწოდებულმა ჯვარი ვაზისა დაასვენა და მისივე მითითებით პირველი ეკლესია ააგო. ეს შესაძლოა მართლაც ასე იყოს, თუმცა, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ანდრია მოციქული დიდაჭარაში ყოფნის პერიოდში, ბუნებრივია ხის საყდარს ააგებდა, რომელიც დროთა განმავლობაში განახლებას მოითხოვდა. ამიტომ ძველი ხის საყდრის ადგილზე აქ, აჭარისწყლის ხეობაში გაერცელებული სამშენებლო ტრადიციის საფუძველზე, დარბაზული თუ ბაზილიკის ტიპის ერთი ან სამნავიანი ქვის ეკლესია უნდა აგებულიყო, ასევე, არაა გამორიცხული ანდრიას საყდარი იმ ადგილზე აეგო, სადაც ახლა შედარებით გვიან აშენებული ჯამე დგას, რადგან ხშირად მუსლიმანურ საკულტო ნაგებობებს-მეჩეთებს ეკლესიების კონსტრუქციული გადაკეთების საფუძველზე აგებდნენ ან ნაეკლესიარების ფუნდამენტზე ახალ ჯამეებს აშენებდნენ, რაც აჭარაში არაერთი ფაქტით არის დადასტურებული.

საეარაუდო ადგილას მიმდინარეობდა მცირემასშტაბიანი არქეოლოგიური გათხრები. ადგილობრივთა გადმოცემით, დროთა განმავლობაში ეკლესიის კედლის ნაშთები დანგრეულა და ისინი მოსახლეობას გაუზიდია ნაგებობების გასამართავად. ნაწილი კვადრებისა (დიდი მოცულობის ქვები) კი დღემდეა შემორჩენილი ბორცვის შემოგარენში. დადასტურდა რომ, შესასწავლი ტერიტორია დრო-

თა განმავლობაში საკმაოდ დაირეცხა და დაიმეწერა (ტოპონიმი ნაფლატი).³⁵

გათხრების შედეგად (ხელმძ. ტ. ებრალიძე) ბორცვის მოზრდილ ნაწილზე დადასტურდა ბუნებრივი კლდოვანი ქანი. სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში კი გამოიჩინა ძვ. წ. V საუკუნის ნაგებობის ნაშთები. აქვე აღმოჩნდა ამავე პერიოდის კერამიკული მასალა (ქვევრების, დერგების, საოჯახო კერამიკის ფრაგმენტები). აქ მოპოვებული მასალები აჭარისწყლის ხეობისა (კოლოტაური, კვაშტა) და აჭარის ზღვისპირა ზოლში აღმოჩენილი მასალების თანადროული და იდენტურია. სწორედ გადმოცემების მიხედვით ამავე ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო გამართული ეკლესია ანდრიას მიერ ახ. წ. 38 წლის ახლო ხანებში.³⁶

დიდაჭარის წარსულითა და მომავლით დაინტერესებული პირების (მაგალითად, ბიჭიკო ბოლქვაძე, ლევან შავაძე) გადმოცემით, ამ ადგილებში არის სასაფლაო და არსებობს დაახლოებით ნახევარმეტრიანი ბრტყელი ქვა, რომელზეც ამოტეიფრულია ჯვარი. ეს ჯვარი ადგილ ხუცურში ერთ-ერთი საცხოვრებელი სახლის საძირკველში უპოვიათ.

დიდაჭარაში ქრისტიანული ტოპონიმებიდან უნდა გამოიყოს თარანგელო, ხუციშვილები, ხუცური, ეკლიყანა (ეკლესიის ყანა?), ელიაწმინდა, ყვართი (კვართი?), იქაური მცხოვრების ა. დემეტრაძის სახლის სასტუმრო ოთახის ჭერზე ჩუქურთმაში ჩაქსოვილი ჯვრის გამოსახულება

³⁵ ტ. ებრალიძე. სოფელ დიდაჭარის ისტორიიდან. – დიდაჭარობა, სამეცნიერო კონფერენცია, 2008, გვ. 36.

³⁶ იქვე.

წნულის სახით, ე.ი. ხეზე ამოკვეთილ ორნამენტში ჩატანებულია ჯვრის გამოსახულებები³⁷ და ა.შ.

დიდაჭარის წარსულის შესწავლით დაინტერესებული თამაზ წულუკიძე თავის ჩანაწერებში მიიჩნევს, რომ იმ ადგილზე, სადაც ანდრია პირველწოდებულმა ჯვარი ვახისა დაასვენა, ჯვრის მსგავსად ამოჩუხჩუხდა წყაროს ოთხი თვალი. გარდა ამისა, დიდაჭარაში ერთი მართლაც უიშვიათესი ფაქტი მოწმდება. მოსახლეობა გამოყოფს ადგილს, სადაც რამდენიმე წყარო ამოედინება, და თვლის, მათ შორის ერთი წმინდაა. იგი არც ზაფხულში და არც ზამთარში არ იკლებს. წყაროზე ხელის შეხება ან მისი „წამოყვანა“ ცოდვად ითვლება, ე.ი. თანასოფლელებს სხვა დანარჩენი წყარო საერთო მოთხოვნილებისათვის გადმოჰყავთ, მაგრამ წმინდა წყალს არ ეკარებიან. ამ წყაროს ძირში „ნაკადული“ ჩაედინება. მას შემდეგ, რაც ანდრია მოციქულმა ახ.წ. I საუკუნეში დიდაჭარაში დაასვენა ღვთისმშობლის ხატი, სადაც ამოხეთქა მშვენიერმა დიდმა წყარომ, რომელიც ამ ცნობის დამფიქსირებელი ქართული მემკვიდრის ეპოქაშიც—შუასაუკუნეებშიც მოედინებოდა, თითქმის ოცი საუკუნე მიიწურა, მაგრამ დიდაჭარის მოსახლეობის მეხსიერებამ ხანგრძლივი დროის მანძილზე ამ ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენის ამსახველი ნიუანსები დღემდე ფაქიზად მოგვიტანა. თითქოს საკვირველია, მაგრამ იგი ფაქტია, რაც დიდაჭარლებს არა მარტო ჩვენს მხარეში – აჭარაში და, საერთოდ, საქართველოში, არამედ მთელ მსოფლიოში გამორჩეულ ადგილზე აყენებს.

დიდაჭარაში ანდრია პირველწოდებულის ქადაგება მართლაც მსოფლიო მნიშვნელობის ფაქტია, რადგან

³⁷ ი. ადამია. ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება, აჭარა, თბ., 1956, გვ. 46; ჯ. ვარშალომიძე. ორნამენტი ხეზე, ბათ., 1979, გვ. 79.

ქრისტეს მოციქულებს ყველგან არ უქადაგიათ, მიუხედავად იმისა, რომ მათ სურდათ ქრისტეს რჯულის გასაფრცვლებლად დედამიწის სხედასხვა კუთხეში გამგზავრებულიყვნენ. ქრისტიანულ კულტურას, რომელიც აჭარაში საუკუნეების მანძილზე ჩვენი წინაპრების შრომითა და მოღვაწეობით შეიქმნა, გაფრთხილება და მოვლა სჭირდება, რადგან იგი არის მხარის წარსულის, გარდასულ დროებაში მცხოვრები ადამიანების შემოქმედებითი უნარის უშუალო ამსახველი. გაფრთხილება და ხსოვნა ესაჭიროება ანდრია მოციქულის მოღვაწეობით შექმნილ ისტორიასაც. დიდაჭარა და დიდაჭარლები ამ მხრივ უდავოდ იმსახურებენ ყურადღებასა და პატივისცემას.³⁸

დ. ბერძენიშვილის გადმოცემით, დიდაჭარის მცხოვრებლები (მოხუცები) ზოგჯერ ცდილობენ სოფლისა და მდინარის სახელწოდება დედ(ა)აჭარად გაიაზრონ, ან მათი სახელი დედოაჭარიდან მოდის. ამავე პუნქტთანაა დაკავშირებული ჰიდრონიმი აჭარისწყალი. ადგილობრივი მოსახლეობა ეკლესიის ნაშთებს (გათლილი ქვები იყო) ნაკაფისერზე მიუთითებს, რომელსაც თარანგელო (მთავარანგელო(ზი) ერქვაო. სოფლის დასავლეთით მყოფ ამ მაღალ ბორცვზე ახლა წმინდა ანდრიას ნიშია; გადმოცემით ძველ დროს აქ ქალები ამოდიოდნენ, სანთლებს ანთებდნენ და ღოცულობდნენ. ნიშის მახლობლად ფერდობზე, გადმოცემით ყოფილა წყარო, ახლა დამშრალი. მოსახლეობა სხვაგანაც მიუთითებს წმინდა წყაროზე, რომლის მიკარება არ შეიძლება.³⁹

³⁸ ნ.მგელაძე, მ.ქურდიანი. ანდრია პირველწოდებული და სამოციქულო ეკლესიის მშენებლობის ისტორია საქართველოში.—დიდაჭარობა, საბეცნიერო კონფერენცია, 2008, გვ. 12-15.

³⁹ დ. ბერძენიშვილი. წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი საქართველოში.—ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, თბ., 2009, გვ. 133.

სოფელში სხვაგანაც ყოფილა ეკლესია. ადგილ ხუცურში, გზის პირას ახსოვთ ნაეკლესიარის ქვითკირის ნაშთი. აქვეა ძველი ქრისტიანული საფლავები. მახლობლადვე უპოვიათ ქვა, ჯვრის გამოსახულებით. სოფლის შემოგარენში ადგილ საციხურში არის ციხის ნაშთი, საციხურის მთაში-ქვაბისჯვარი, ელიაწმინდა, ნამონასტრევი (ნასოფლარ საციხურის თავზე), ჯვართნისა.

„ქართლის ცხოვრებას“ გააჩნია, აგრეთვე, მეორე ნაწარტი, სადაც ანდრიასთან ერთად, კიდევ ორი მოციქული – სიმონი და მატათა მოიხსენიებიან, როგორც ჭოროხის ხეობაში ქრისტიანობის გამავრცელებლები.⁴⁰

რატომ მაინც და მაინც აფსაროსში (გონია) მოსულმა ანდრიამ აირჩია საქადაგოთ დიდაჭარა და არა სხვა რომელიმე პუნქტი?

მაშინდელი აჭარის ცენტრი დიდაჭარა იმიტომ აირჩია ანდრიამ, რომ სწორედ იგი იყო ამ მხარის ერისთავთა საჯდომი. იგი იყო ასევე ქვეყანა დიდაჭარის რელიგიური, კულტურული და ეკონომიური ცენტრი. მოციქულები თუ ქრისტიანობის გამავრცელებლები ყოველთვის ქვეყნების ცენტრში მიიღტვოდნენ. ასე იყო წმინდა ნინოს, რიფსიმეს, გაიანეს და მათ თანხლებ პირთა შემთხვევებშიც. ისინი რომის იმპერიიდან დევნილები აღმოჩნდნენ სომხეთის სამეფოს იმდროინდელ დედაქალაქში, დვინში. როცა ისინი 318 წლის ზაფხულში აწამა მათმა მეფე თრდატმა (298–330 წწ.) და მისგან დევნილმა წმ. ნინომ შემოაღწია ჯავახეთის საზღვრებში, მაშინვე მოიკითხა დედაქალაქისკენ მიმავალი გზა. ასე მოხვდა ქართლის განმანათლებელი წმ. ნინო მცხეთაში, სადაც დაიწყო ახალი რჯულის გავრცელება. იგი ქადაგებდა მანამდე, ვიდრე საწადელს

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 42-43.

არ მიაღწია და ქართლში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად არ გამოცხადდა –326 წლის დასასრულს.⁴¹

გონიო-აფსაროსიდან რომელი გზა უნდა აერჩია ანდრიას, რომ მისულიყო დიდაჭარაში?

აფსაროსიდან დიდაჭარაში, კერძოდ აჭარისწყლის ხეობაში რამდენიმე გზით შეიძლებოდა შესვლა. ერთი გზით მას ახალსოფელი, ჭარნალი, თხილნარი, მახო, სიმონეთი და მირვეთი უნდა გაეგლო. შემდეგ ჭოროხი უნდა გადაეღახა, ისევე როგორც აჭარისწყალი შესართავთან (ხერთვისთან). როგორც წესი ანდრია გზადაგზა მდებარე სოფლებში შეივლიდა და ახალ მოძღვრებას ქადაგებდა, ისე როგორც “ქართლის ცხოვრებაშია” მოთხრობილი – „ქალაქი-ქალაქად და სოფლითი-სოფლად“ ასწავებდეს ერთა და იქმოდეს სასწაულთა“.⁴² აქვე ჩანართით ვგებულობთ, რომ ანდრია საკმაო ხანს გაჩერებულა დიდაჭარაში, ვიდრე საწადელს არ მიაღწია: ააგო ეკლესია, დანიშნა მღვდლები და ღიაკვნები.

ე. დეკანაძე გადმოგვცემს: მეამაყება, რომ პირველად ჩემს მშობლიურ კუთხეში, დიდაჭარაში იქადაგეს ღვთის სიტყვა, რომ ქართველმა პირველად დიდაჭარაში იღო ნათელი მოციქულის მიერ და უმშვენიერეს თარანგელოს გორაკზე ააშენეს პირველი ღვთის სახლი ანდრია მოციქულის ღოცვა-კურთხევით. მისმა ხელდასხმულმა პირველმა ქართველმა ღვთისმსახურება აღავლინეს ქართულ ენაზე ღაღადი ღვთისადმი. დღითიდღე ემატებოდა ქრისტეს მცნებების მიმდევარი და მალე არა მხოლოდ დიდაჭარაში, არამედ მეზობელი სოფლების მცხოვრებლებიც

⁴¹ ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, გვ. 28-62, 78, 98, 124; მისივე, მოდიოდა ნინო მთებით, გაზ. “მამულიშვილი”, ბათ., 1992, სექტემბერი.

⁴² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 42; ი. სიხარულიძე. ანდრია პირველწოდებული დიდაჭარას, გაზ. აჭარა, 1991, 5 ოქტომბერი.

დაადგნენ ჭეშმარიტების გზას, ზურგი აქციეს კერპებს და დაიწყეს ცხოვრება ქრისტიანული წესითა და კანონით. გავიდა საუკუნეები, წმინდა ნინოს მიერ მცხეთაში წარმოთქმული ღოცვის ექომ კელაე მიაღწია დიდაჭარამდე და თარანგელოს მთაზე აგებულ ტაძარში ისევ დაირეკა ზარი, კელაე გაისმა ქართველ ღვთისმსახურთაგან ჭეშმარიტი ღვთის სიტყვა. თარანგელოს ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამრეკლოს ზარების გუგუნი მისწვდა ნაშონასტრეს, ჯვარედინს, ჯვარს, ნეფისკალოს, ნაქალაქარს, კორტოხს, უჩხოხს, კურცხლებს, სხადლას, ევრნებს, თხილვანას, კალოთას, ხიხაძირს, ბაკოს და სხვა სოფლებს.⁴³

ანდრია პირველწოდებულის მოღვაწეობის საკითხს აჭარაში მოგვიანებით ეხებიან ცნობილი ქართველი ისტორიკოსები: მ. ჯანაშვილი, ს. ბარათაშვილი, ს. გორგაძე, ბ. ესაძე და პ. ინგოროყვა. მ. ჯანაშვილი და ს. ბარათაშვილი ანდრიასა და სიმონის აჭარაში მოსვლის თარიღზეც მიუთითებენ. მათი თქმით, წმინდა მოციქულები აჭარაში 40 წელს მოსულან.⁴⁴ კოლხეთსა და იბერიაში ს. გორგაძისა და ბ. ესაძის მოსაზრებით - 50 და 54 წლების მახლობლად.⁴⁵ ანდრია პირველწოდებულის და, საერთოდ, მოციქულთა მოღვაწეობის საკითხებს საქართველოში სპეციალური ნაშრომი უძღვნა ივ. ჯავახიშვილმა 1898 წელს. მან პირველ რიგში ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ანდრია მოციქულის შესახებ არაფერია ნათქვამი ძველქართულ წერილობით ძეგლში „ნინოს ცხოვრება-

⁴³ ე. დეკანაძე. „დიდაჭარას მობრძანდა ღვთის რჩეული ანდრია.“ – დიდ-აჭარობა, 2010, გვ. 65.

⁴⁴ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს მოკლე ისტორია, თბ., 1884, გვ. 20; ს. ბარათაშვილი. საქართველოს მოკლე ისტორია, ქუთაისი, 1895, გვ. 118.

⁴⁵ ს. გორგაძე. საქართველოს ისტორია, ქუთაისი, 1915, გვ. 60; Б. Эсадзе. Летопись Грузии, 1913, с. 19.

ში⁴⁶ (შედგენილია 330-იან წწ.). მისივე თქმით, ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში არაფერი ცოდნია რომის იმპერიაში მოღვაწე ქართლის სამეფო გვარის ჩამომავალ ბაკურსაც, რომელმაც ბიზანტიელ მწერალ რუფინუსს უამბო (390 წ. მახლობლად) ქართველთა მოქცევის შესახებ.⁴⁷ ასევე არაფერია ნათქვამი ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ „პეტრე იბერის ცხოვრებაში.“⁴⁸ აქედან გამომდინარე, ივ. ჯავახიშვილი დასძენდა: ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში არაფერი უნდა სცოდნოდეთ IV-V საუკუნეებშიც.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ ორიგენს პირველად აქვს მოხსენიებული მოციქულების წილ-ხედომის შესახებ და მისი გადმოცემით, ანდრიას სკვითიაში უქადაგია⁴⁹ და ცნობა ანდრიას შესახებ საქართველოში შემოიტანეს და გაავრცელეს X-XI საუკუნეში საზღვარგარეთ მოღვაწე ბერებმაო.⁵⁰

ივ. ჯავახიშვილი ზემოაღნიშნული წყაროების ანალიზის საფუძველზე მივიდა შემდეგ დასკვნამდე: “ანდრია პირველწოდებული არც როდის არ ყოფილა კავკასიაში საზოგადოდ და, კერძოდ, საქართველოში, რომ ანდრიას მიმოსვლა და ქადაგება ივერიაში მხოლოდ თქმულებაა, ისეთი თქმულება, რომელსაც ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.”⁵¹ მიუხედავად ამისა, ივ. ჯავახიშვილი მაინც არ უარყოფდა გადმოცემებს ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ საქართველოში ახალი წელთაღ-

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი. ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში. - „მოამბე“, თბ., 1900, №6, გვ. 37.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ იქვე, გვ. 45.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ იქვე, გვ. 47.

რიცხვით პირველ საუკუნეებში.⁵² მეცნიერის ზემოთაღნიშნული მოსაზრება გაზიარებულია ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში.⁵³

და მაინც, ზემოთ მოყვანილი მოსაზრების საწინააღმდეგოდ ჩვენი აზრით, მხედველობაშია მისაღები შემდეგი გარემოებები:

“ნინოს ცხოვრებაში“, რუფინუსთან და “პეტრე იბერის ცხოვრებაში“ არაფერია თქმული საქართველოში ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ. ეს ჩვენი აზრით, გამოწვეულია იმით, რომ აღნიშნულ წყაროებში მოთხრობილია არა ახალი სარწმუნოების ქრისტეს მოციქულთა მოღვაწეობის ხანაში ქრისტიანობის გავრცელება, არამედ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარების მომზადებისა და პირობების შესახებ (ე.ი. IV ს. I ნახ.). წმინდა ნინოსადმი ქართულ წყაროებში არსებული ცნობა (ქრისტე ღმერთს ჰყავდა 12 რჩეული მოწაფე და კიდევ 72, მაგრამ შენს გარდა ჩვენთან არავინ მოავლინაო)⁵⁴ წმინდა ნინოს საქმიანობის შეფასებითაც იყო განპირობებული. მიუხედავად იმისა, რომ ის ტყვედ იწოდება, მას ხშირად დედოფლის სახელითაც კი ამკობენ.⁵⁵ რუფინუსთან (აგრეთვე სხვა ბერძნულ-რომაულ წყაროებშიც) მოკლედ მოთხრობილია (მოქმედი პირების დაუსახელებლად) მხოლოდ ქართლის მოქცევის გარემოების შესახებ.⁵⁶ ასევეა გადმოცემული “პეტრე იბერის ცხოვრებაშიც“ (სადაც მოთხრობილია

⁵² იქვე, გვ. 48.

⁵³ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, გვ. 448.

⁵⁴ შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 328.

⁵⁵ იქვე, გვ. 327, 328 და სხვა.

⁵⁶ გეორგიკა, I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 203-205.

მხოლოდ პეტრესა და მის ახლო ნათესავთა შესახებ).⁵⁷ არც პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის (307-361 წწ.) და ქრისტიანობის გამავრცელებელ წმინდა ნინოს შესახებ არის ნათქვამი.⁵⁸

მიუხედავად იმისა, რომ ორიგენსა და ეკხერს ანდრიას მოღვაწეობის ადგილად დასახელებული აქვთ სკვითია, ეს არ გამოორიცხავს ანდრიასა და მის თანამოღვაწეთა მიმოსვლას საქართველოში, კერძოდ, შავი ზღვის სანაპირო მხარეებში. ძველი დროის ბერძენი, ლათინი და ებრაელი ისტორიკოსებისათვის სკვითია იყო ზოგადი სახელწოდება ქართველი და მისი მეზობელი ტომებით დასახლებული ვრცელი ტერიტორიისა.⁵⁹ ამიტომ იყო, რომ ბევრი ისტორიკოსი (არისტოტელე,⁶⁰ ლიკოფრონი,⁶¹ სვიდა⁶²...) ზოგიერთ ქართველური წარმომავლობის ტომსაც კი სკვითებს ეძახდა. ასეთ შემთხვევაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ბერძნულ-რომაულ, ებრაულ, ბიზანტიურ, ქართულ წყაროებს, რომლებიც ერთხმად აღნიშნავენ ქრისტეს პირველ მოციქულთა შემოსვლის ადგილად აჭარის მიწა-წყალზე არსებულ პუნქტებსა თუ მდინარეს, რაზეც უკვე ზემოთ ითქვა.

ამრიგად, ანდრია მოციქულის, სიმონ კანანელისა და მატათას შესახებ არსებული წყაროების განხილვისა და ურთიერთშეჯერების საფუძველზე ჩვენ მიზანშეწონილად

⁵⁷ ცხოვრება პეტრე იბერიისა, ი. ლოლაშვილის რედაქციით, თბ., 1988.

⁵⁸ ს. გოგიტიძე. ანდრია მოციქულის მოღვაწეობა აჭარაში, ჟურნ. ჯეოგრაფიკი, 1990, №4; მისივე, მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 16-21.

⁵⁹ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 59-61.

⁶⁰ თ. ყაუხჩიშვილი. დასახ. ნაშრ., ტ. II, თბ., 1969, გვ. 42.

⁶¹ თ. ყაუხჩიშვილი. დასახ. ნაშრ., ტ. IV, თბ., 1980, გვ. 37.

⁶² გეორგიკა IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1952, გვ. 324.

მიგვაჩნია ასეთი დასკვნის გაკეთება: ანდრია მოციქული თავისი პირველი მოგზაურობის დროს უნდა მოსულიყო ჭოროხის შესართავის მახლობლად განლაგებულ რაიონებში (ეს რაიონები ემეზობლებოდა ანდრიას უმცროსი ძმის პეტრეს მოღვაწეობის მხარეს) და მას აქ უნდა მოესინჯა ნიადაგი ახალი სარწმუნოების ქადაგებისათვის. შემდეგ იგი უკან ბრუნდება და ქრისტეს ორი მოციქულის – მატათასა და სიმონის თანხლებით მეორეჯერ შემოდის ქართლის სამეფოს განაპირა ოლქში - აჭარაში. სამხრეთიდან მოსულ ანდრიას თავის მოწაფეებითურთ მატათა უნდა დაეტოვებინა სამხრეთ კოლხეთში, სადაც ცხოვრობდნენ კოლხური ტომები: მაკრონები, მაქელონები, პენიოხები, ბიძერები და ზღვის სანაპირო ზოლის სიღრმეში ჭანები. რომელი მწერლების ცნობით აქ განლაგებული იყო ამ მხარის ორი დიდი ქალაქი, პესის ნავსადგური და აფსარი (გონიო). მათივე ცნობით მოციქული მატათა იქვე გარდაიცვალა და გონიოში დაუმარხიათ.

აჭარაში, განსაკუთრებით მის ზღვისპირა ზოლში (ფიჭვნარი, ბობოყვათი, ციხისძირი, ბათუმის შემოგარენი, გონიო) ადრეული ხანიდან შენდება სამლოცველოები, ტაძრები. აქ ჩქეფდა საეკლესიო მშენებლობა და სამონასტრო ცხოვრება. ტრადიცია აფსაროსს მიიჩნევს მატათას დასაფლავების ადგილად. აქ სიმბოლური ჯვარიცაა აღმართული. მაგრამ ჯერჯერობით საკულტო ნაგებობა არაა მიგნებული. ასე, რომ აფსაროსი პირველი საუკუნეებიდანვე მოწმეა და დიდი მონაწილე იმ დიდი მოვლენებისა, რაც საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებასთან და სახელმწიფო რელიგიად აღიარებასთან არის დაკავშირებული.⁶³

⁶³ ბ.დიასამიძე. ისტორიული ეტიუდები, ბათ., 2009, გვ. 13, 77, 82.

ი.სიხარულიძის გადმოცემით, ახლანდელი გონია ქრისტიანული სიწმინდეებით ერთ-ერთი გამორჩეული პუნქტია ჩვენს ზღვისპირეთში. გარდა იმისა, რომ აქ განისვენებს ქრისტეს რჩეულ მოწაფეთაგან მატათა, იქვე დამარხულია ორი დიდი წამებული-ფირმოს და ფირმინოსი. ამათ შესახებ გვამცნობს „შეიდთა ძმათა ანტიოქელთა ცხოვრება“. მემატიანის თანახმად, 7 ძმათაგან ორი სწორედ აქ აფსარის ტერიტორიაზე გარდაიცვალა.⁶⁴

წმინდა მსედართა „ცხოვრებისა“ და ადგილობრივ ჩვენებათა (გადმოცემები, ტოპონიმები) მკვლევარ ი. სიხარულიძეს საფუძველს აძლევს ფირმოსისა და ფირმინოსის განსასვენებელი აფსარის ნაქალაქარის დასავლეთ ნაწილში მოათავსოს.⁶⁴

როცა ანდრია მ აფსარუნტში (გონიო) ქრისტეს საქადაგებლად დატოვა მატათა მისი მოწაფეებითურთ, თვითონ სიმონ კანანელთან ერთად გადმოვიდა ჭოროხის შესართავის ჩრდილო ნაწილში და როგორც ჩანს, მან აქ უკვე ქრისტიანობის გავრცელება თავად ითავა. ანდრია მ თავისი მოწაფეებითურთ ქრისტეს რჯულზე მოაქცია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა. ამის მკაფიო დადასტურებაა მოგვიანო ისტორიოგრაფიაში დაცული ცნობები, რომლებიც ქართლის ცხოვრებაში მოიპოვება ჩანართის სახით: ანდრია “შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების...” აჭარის მოსახლეობის გაქრისტიანების შემდეგ იგი მიდის ჩრდილოეთის მიმართულებით. სიმონ კანანელი ან უნდა ხლებოდა ანდრიას აჭარაში ან ადრევე უნდა გაეგზავნა ჩრდილო კოლხეთში (ახლანდელი აფხაზეთი), სადაც მაშინ ცხოვ-

⁶⁴ ი.სიხარულიძე. აფსარ-გონიის სიწმინდენი, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №7, გვ. 81-82.

⁶⁴ ი.სიხარულიძე. აფსარის „წმინდა ადგილები“, ჟურნ. ჭოროხი, 1981, №1, გვ. 87.

რობდნენ წმინდა ქართველური ტომები: კორაქსები, კოლუბი, სანიგები, პენიოხები და სოანები.⁶⁵

სიმონის ჩრდილოეთ კოლხეთში მოღვაწეობის დასტურია თუნდაც VIII საუკუნის ავტორის ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ცნობა, რომ “არის ჯუქეთის ნიკოფსიაში საფლავი, რომელსაც აქვს წარწერა სიმონ კანანელისა.”⁶⁷

მაშასადამე, ჯერ კიდევ ქრისტიანული რელიგიის ჩასახვის ხანაში, აჭარის მიწა-წყალზე ფეხი დაუდგამს იესო ქრისტეს თორმეტ რჩეულ მოწაფეთაგან რამდენიმეს: ანდრია პირველწოდებულს, სიმონ კანანელს, მატათასა და ფილიპეს. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ამათგან ქრისტიანობის გავრცელებისათვის აჭარაში შრომა არ დაუშურებიათ ანდრია მოციქულსა და მატათას.

ი. ბექირიშვილი წერს, რომ ცნობების მიხედვით, წმინდა მათე, იგივე მატათა, კოლხეთში, კერძოდ, აჭარაში ქადაგებდა ქრისტიანობას. ეს კარგად ჩანს დოროთეოს ტეირის ეპისკოპოსისა და ნიკიტა პაფლაგონიელის (IX ს.) ჩანაწერებიდან. ისინი იუწყებიან, რომ მათე შეუერთდა მოციქულთა ჯგუფს, ქრისტიანობა იქადაგა, გარდაიცვალა პირველს ეთიოპიაში და იქვე დაიმარხა. ძველად ეთიოპია ერქვა კოლხიდასაც. ეს უფრო ნათელი ხდება სოფრონისა და ილუმენის (X ს.) სიტყვებიდან. მათი გადმოცემით წმინდა მათე ქადაგებდა და დაიმარხა (63 წ-ი.ბ.) სწორედ იქ, სადაც არის აბსარი. იმის გამო, რომ წმინდა ანდრიამ ქვემო აჭარაში ვერ იქადაგა, აქაურობას მათე ეწვია და ასე მოაქციეს ჩვენი მხარე ქრისტიანობაზე⁶⁸.

მკვლევრის გადმოცემით, ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის მიხედვით ანდრია მოციქულს მესამე მოგზაურობი-

⁶⁵ ს. გოგიტიძე. ქაშქა-აბეშლა: აფხაზურ (აფსუა)-ადიღეური თუ ქართველური მოდგმა? ბათ., 2011.

⁶⁷ პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ., გვ. 226.

⁶⁸ ი. ბექირიშვილი. ქრისტიანობა აჭარაში. ბათ., 1990, გვ. 15-16.

სას თან ხლებია მატათა მოწაფეებითურთ.⁶⁹ მისივე თქმით, რუსეთის არქიმანდატი მაკარი წერდა, რომ ანდრიას მიმოსვლების შესახებ გვატყობინებს ეპისკოპოსი იპოლიტე პორტუენელი (222 წ.), აგრეთვე ორიგენი (200–258 წწ.) და წყაროებით მოჰყავს. დოროთეოს ტვირელი (307–322 წწ.) წერდა ანდრია ქადაგებდა ბევრ ქვეყანაში, მათ შორის ზღვისპირა პონტოში, ანდრია ღმერთის მოძღვრებას ქადაგებდა აგრეთვე იქ, სადაც არის ციხე-სიმაგრე აფსარი და მდ. ფასისი. მისივე სიტყვით სოფრონიც (გარდ. 390 წ.) ამასვე გვეუბნება: ივერიაში ანდრია დიდხანს ქადაგებდა ქრისტიანობას და ბევრი განანათლავს.

წმინდა მათეც, რომ კოლხეთში მოღვაწეობდა, ამას ადასტურებს დოროთეოსი და ნიკიტა პაფლაგონიელი, რომლებიც ამბობდნენ მატათა გარდაიცვალა და დამარხულია კოლხეთში.⁷⁰

62 წელს გარდაიცვალა ანდრია. ადრევე მოკლულ იქნა სიმონი კერპთაყვანისმცემლების მიერ. ამავე ხანებში უნდა გარდაცვლილიყო მატათაც, მაგრამ ამით საქართველოში ახალი რელიგიის მზე არ ჩასვენებულა. აღნიშნულ მოციქულთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მთავარ საქმეს მათივე მოწაფეები აგრძელებდნენ. შემდეგ ხანებში საქართველოში გვევლინებიან რომის იმპერიიდან დევნილი და აქ შემოხიზნული მორწმუნეები. ამ აზრს ადასტურებს სოზომენი, რომელიც ირწმუნება, რომ ბარბაროსების წინააღმდეგ რომაელთა ომებისა და, ასევე, კერპთაყვანისმცემელი იმპერატორების მიერ ქრისტიანების დევნის დროს ბევრი სხვა ხალხი, მაგრამ არა რომაელი გაქრისტიანდა იმ ქრისტიანების შემწეობით, რომლებიც ტყვედ ჩაცვიფ-

⁶⁹ ი. ბეკირიშვილი. ქრისტიანობა აჭარაში, თბ., 1991, გვ. 19-20.

⁷⁰ ი. ბეკირიშვილი. წიაღისელები აჭარის წარსულში, ბათ., 2003, გვ. 24-25.

დნენ ან დევნის შედეგად იმ მხარეში მოხედნენ.⁷¹ ასეთივე აზრს იცავენ ირენუოსი, იუსტინიანე წამებული, ტერტულიანოსი და სხვებიც, რომლებიც მიუთითებენ, რომ აღნიშნულ დროზე (იგულისხმება ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება) დიდი ხნით ადრე ქრისტიანული სარწმუნოება გავრცელდა რომიდან ტერიტორიულად დაშორებულ ხალხებში.⁷² კარდინალ ბარონიუსის აზრით, ახ. წ. 100 წელს იმპერატორ ტრაიანეს დროს (98-117 წწ.) იბერიის იმ ნაწილმა, რომელიც პონტოს ზღვასთან მდებარეობს და კოლხიდად იწოდება, სახარება რომის პაპის (88-97 წწ.) წმ. კლემენტის შემწეობით მიიღო.⁷³

არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით, ორი მოციქულის – ანდრიასა და ბართლომეს ქადაგებით, კოლხეთსა და იბერიაში დაინერგა სარწმუნოება. მაგრამ, აღნიშნავს იგი, შემდგომში „მღვდლების უყოლობისა, თუ სხვა მიზეზების გამო, ამ მხარეებს დიდი ხნის განმავლობაში მოაქლდათ სარწმუნოება.⁷⁴ ახალი სარწმუნოების გავრცელებას სხვა ფაქტორებმაც შეუშალეს ხელი, კერძოდ, ადგილობრივ ხელისუფალთა დაუნდობლობამ ქრისტიანთა მიმართ. ქრისტეს აღსარებისათვის II საუკუნეში დასაეღეთ საქართველოში წარმართი რომაელების მიერ წამებულ იქნენ წმ. მოწამე სუქია და მასთან ერთად 16 ქართველი: ანდრია, ანასტასი, თალაღე, თეოდორიტე, იეჰირიონ, იორდანე, კონდრატე, ლუკიანე, მიმნანოს, ნერანგიოს, პოლიეუქტოს, იაკობ, ფოკა, დომენტიანე, ბიქტორი და ზოსიმე.⁷⁵

⁷¹ ი. ტაბაღუა. დასახ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 65.

⁷² იქვე, გვ. 66.

⁷³ იქვე, გვ. 65.

⁷⁴ იქვე, გვ. 56.

⁷⁵ საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1958 წლისათვის. გვ. 45.

რომის იმპერატორმა გალიენმა ნაწილობრივ შეცვალა ქრისტიანებისადმი ისეთი მიდგომა, რომლებსაც მისი წინამორბედი მმართველები ახორციელებდნენ. მის მიერ 260 წელს ქრისტიანობის შესახებ გამოცემული განკარგულების გამოძახილი უნდა ყოფილიყო ქართლის მეფის რევ მართლის (III ს. 60-70-იანი წწ.) მიერ გატარებული ღონისძიებები ქართლის სამეფოში: „ესე რევ მეფე დაღაცათუ იყო წარმართი, არამედ იყო მოწყალე და შემწე ყოველთა ჭირვეულთა: რამეთუ სმენილ იყო მისდა მცირედ რამე სახარებანი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, და აქუნდა რომე სიყუარული ქრისტესი.“⁷⁶ აქედან დიდი ხანიც არ იყო გასული, რომ რომის იმპერატორ დიოკლეტიანეს (284-305) მოღვაწეობის დროს დაიწყო საშინელი ხოცვა-ჟლეტა ქრისტიანებისა.⁷⁷ ამ პოლიტიკის მიმდევარი გახდნენ ამიერკავკასიის ქვეყნების (ქართლის, სომხეთის) მმართველებიც, რომლებიც დიოკლეტიანეს მიერ იყენებდნენ დასმული სამეფო ტახტზე. ამ დროს, ე.ი. IV საუკუნის დასაწყისში ჭოროხის ხეობაში (ტაოში) წარმართებს უწამებიათ ქრისტიანობის დაცვისათვის ძმები დავითი და ტარიჭანი.⁷⁸

ამავე საუკუნის 10-იანი წლებიდან რომის სახელმწიფოს მმართველთა პოლიტიკა ქრისტიანობის მიმართ ძირფესვიანად შეიცვალა. გალერიუსმა, ნიკომედიაში 311 წელს გამოცემული ედიქტით შეწყვიტა დევნა ქრისტიანებისა.⁷⁹ ხოლო კონსტანტინე დიდმა 313 წლის მილანის

⁷⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 58; ს. გოგიტიძე. ქრისტიანობის გავრცელება აჭარაში, გაზ. საბჭოთა აჭარა, 1990, 8 დეკემბერი.

⁷⁷ ს. კაკაბაძე. ძიებანი ქართველთა IV-VII საუკუნის ისტორიის შესახებ. — „საისტორიო კრებული“, წ. II, ტფ., 1928, გვ. 5.

⁷⁸ საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1958 წლისათვის, გვ. 53.

⁷⁹ ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 5; გ. გოზალიშვილი. ქართლის მოქცევის პრობლემა და ბაკური, თბ., 1974, გვ. 7.

ედიქტით ქრისტიანობას მიანიჭა თანაბარი უფლებები და-
ნარჩენ სარწმუნოებრივ მიმართულებებთან ერთად.⁸⁰ მი-
ლანის ედიქტის შემდეგ 318, 320, 321 წლების ედიქტით,
ქრისტიანობას კონსტანტინემ მიაკუთვნა ზოგიერთი უპი-
რატესი უფლებებიც.⁸¹ სწორედ ამგვარი ღონისძიებების
შემდეგ დაახლოებით დღევანდელი საქართველოს ტერი-
ტორიაზე არსებული ქვეყნების ლაზიკისა (ეგრისი) და
ქართლის (იბერია) სამეფოს მმართველმა წრეებმა ცნეს
ქრისტიანობა ერთადერთ ჭეშმარიტ სარწმუნოებად, რა-
შიც დიდი როლი ითამაშა წმინდა მორწმუნე ქალმა ნი-
ნომ, რომელიც სომეხთა მეფის თრდატის (298-330) მიერ
იყო დევნილი და შემოხიზნული ქართველთა ქვეყანაში.
სწორედ მან „არწმუნა“ ქართლის მეფეს მირიანს 324
წლის 20 ივნისს ქრისტეს რჯული,⁸² რასაც სულ მალე
ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად ცნობა მოჰყვა რო-
მის იმპერატორ კონსტანტინეს მიერ 326 წლის დასაწყის-
ში, საერთოდ ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად ქარ-
თლში გამოცხადდა მეფე მირიანის დროს 326 წლის და-
სასრულში და 327 წლის დასაწყისიდან (25 მარტი) მო-
სახლეობა ინათლება მდინარე მტკვარში. მანამდე კი რო-
გორც ჩანს, მირიანისავე გზას დაადგნენ დასავლეთ სა-
ქართველოს მმართველები. ამის მოწმობაა 325 წლის და-
საწყისში კონსტანტინეს ხელშეწყობით მოწვეული პირვე-
ლი მსოფლიო საეკლესიო კრების აქტები, რომელშიც

⁸⁰ ს. ყაუხჩიშვილი. ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, წ., I, თბ., 1948, გვ. 38.

⁸¹ იქვე, გვ. 40.

⁸² ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 53-54; მისივე, ქართლის მოქცევა და წმინდა ნინო, გაზ. მაჩუღიშვილი, ბათ., 1992, მაისი, გვ. 3-4.

318-ე ნომრით დასახელებულია ბიჭვინთის ეპისკოპოსის სტრატოფილე.⁸³

V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი თავის “სომხეთის ისტორიაში” მოგვითხრობს, რომ ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთაში მოღვაწეობის “შემდგომ სანატრელი ნუნე წავიდა იქიდან, რათა თავისი ადვილ-გასაგები საუბრით ქართველთა [ქვეყნის] სხვა კუთხეებიც დაემოძღვრა; იგი დადიოდა სამკაულების, ყოველგვარი ზედმეტის გარეშე, მას არ იზიდავდა ეს ქვეყანა და არც არაფერი ამქვეყნიური. უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, ის ჯვარს ეცვა, სიცოცხლე საიქიო მოთხოვნებს დაუქვემდებარა, საქმით დაადასტურა ღვთის სიტყვა და თავისი გულმოდგინებით სისხლის გვირგვინი მოიპოვა.”⁸⁴ შემდეგ მოვსესი დასძენს: „გაებედავ და ვიტყვი, რომ [ნუნე] მოციქული ქალი გახდა. მან იქადაგა [სახარება] კლარჯეთიდან დაწყებული ვიდრე ალანთა და კასპიის კარებამდე...”⁸⁵ ამ ცნობიდან ჩანს, რომ წმ. ნინოს საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად აჭარაშიაც გაუვრცელებია ქრისტიანობა, რომელიც ამ დროს ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი პროვინცია იყო.

ასე იწყებდა შემოსვლასა და განმტკიცებას ქრისტიანობა აჭარაში. მტრებისაგან მრავალჯერ შევიწროებულსა და გაჩანაგებულ ჩვენს სამშობლოს ისევ და ისევ ქრისტიანული სულისკეთება თუ აღადგენდა ნანგრევებიდან.

⁸³ გეორგიკა 1, გვ. 246.

⁸⁴ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, აღ. აბდალაძის რედაქციით, თბ., 1984, გვ. 172.

⁸⁵ იქვე.

საინტერესოა ტერმინი „დიდ-აჭარა“, რომელსაც მოიხსენიებს „ქართლის ცხოვრების“ დამატება და რომელიც ჩართულია ადერკი მეფის მოღვაწეობის პერიოდში. იქ ნათქვამია ტრაპიზონიდან წამოსული ანდრია პირველწოდებული „შევიდა ქვეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების“.⁸⁶

როგორც ჩანს, ვახტანგ VI-ის „სწაელულ კაცთა“ კომისიას გააჩნდა საამისო საფუძველი, რომ ისტორიული აჭარის მიწა-წყალი „დიდაჭარად“ მოიხსენიეს. მართალია, „მეფეთა ცხოვრება“ ანდრიას მოღვაწეობის თანადროულ ქართლის მეფედ ადერკის წარმოგვიდგენს და ამ შემთხვევაში ცდება ტექსტის ავტორი, რადგან ანტიკური წყაროებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით დგინდება, რომ აღნიშნულ პერიოდში ქართლში ჯერ მითრიდატე და შემდეგ ფარსმანი მეფობდნენ,⁸⁷ მაგრამ ეს გარემოება სრულიადაც აღნიშნულ ჩანართს ვერ უკარგავს ღირებულებას. როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში არსებობდა საამისო მასალები.

მკვლევართა გარკვეული ნაწილი მიიჩნევს, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ტერმინი „დიდ-აჭარა“ ადმინისტრაციულ ან საერისთავო ერთეულს გულისხმობს, ზოგიერთის აზრით, იგი მხოლოდ ზემო აჭარის

⁸⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 39.

⁸⁷ ნ. ლომოური. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966; ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებითურთ გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, თბ., 1973; ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 118.

სოფელია.⁸⁸ თანაც „დიდაჭარასთან... დაკავშირებული გეოპოლიტიკური სურათი ლეონტი მროველის (XI ს.) დროინდელი რეალობის ამსახველია“. მსგავსი აზრი სხვა დროსაც გამოუთქვამთ.⁸⁹ ასეთი შეხედულება სამართლიანადაა უარყოფილი მკვლევართა მიერ.⁹⁰

ამ საკითხთან დაკავშირებით ი. ბექირიშვილი აღნიშნავს, რომ აჭარა ძველთაგანვე მცირე, პატარა, ზღვისპირა აჭარად და დიდაჭარად იყოფოდა, ანუ ქვემო და ზემო აჭარად. შესაძლებელია, ზემო მაღალმთიანი აჭარის (ე.ი. დიდი აჭარის) ცენტრი ხულოს რაიონში არსებული ახლანდელი სოფ. დიდაჭარა იყო. სოფ. დიდაჭარა ისტორიულ ცენტრად ვერ იქცა იმის გამო, რომ სხალთა-ხიხაძირ-ხულოს ცენტრალურ გზაზე არ მდებარეობდა.⁹¹ მკვლევარი შენიშნავს აგრეთვე, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ცდილობს „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული დიდაჭარა სოფლად წარმოგვიდგინოს, რაც ახალი არაა; მისივე ვარაუდით, დიდაჭარას წინ ტერმინი „ქეეყანა“ უნდა მოეცინო, რათა როგორმე გამოირიცხოს აჭარის განვრცობა ძველ დროში ზღვამდე. ი. ბექირიშვილი იქვე შენიშნავს, რომ ნ. მგელაძემ თავისი ზრახვა მაინც ვერ დამაღლა, როცა ამბობს, რომ ქეეყანა დიდაჭარა „მხოლოდ აჭარისწყლის ხეობის გამომხატველი ყოფილიყო“.⁹²

⁸⁸ ნ. მგელაძე, მ. ფაღავა, ანდრია პირველწოდებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და კულტურული მემკვიდრეობის საკითხები აჭარაში. – ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №3, გვ. 128.

⁸⁹ ნ. მგელაძე, მ. ფაღავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 128; ნ. მგელაძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ეთნიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, გაზ. აჭარა, 1994, 30 ივლისი.

⁹⁰ ი. ბექირიშვილი. ამას შენზე ამბობენ აჭარავ, ბათ., 1995, გვ. 40-41; ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ... გვ. 148-149.

⁹¹ ი. ბექირიშვილი. ამას შენზე ამბობენ აჭარავ, ბათ., 1995, გვ. 40.

⁹² იქვე, გვ. 40-41.

აკად. დ. მუსხელიშვილი ისტორიულ გეოგრაფიული რეალიებისა და უძველესი ტოპონიმების ლინგვისტური ანალიზის საფუძველზე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აჭარის ზღვის ზოლის, დაბლობი ტერიტორიის „აჭარად“ სახელწოდება ძველისძველი მოვლენაა. შემდეგ იქვე განაგრძობს მეცნიერი: გვაქვს ტოპონიმი „დიდაჭარა“, ოდესღაც არსებობდა „ქვეყანა დიდაჭარა“, რომელიც აჭარისწყლის ხეობას მოიცავდა. ცხადია, ეს გულისხმობს „მცირე აჭარის“ არსებობასაც. ეს უკანასკნელი სწორედ დღევანდელი ბარის აჭარის უძველესი სახელწოდება იყო. რაც შეეხება სახელწოდება „ქობულეთს“, იგი შედარებით გვიანდელია. ამგვარად, შენიშნავს დ. მუსხელიშვილი, „აჭარა დღევანდელ ფარგლებში გარკვეული პერიოდიდან ერთიან რეგიონად უნდა ჩამოყალიბებულიყო“. ამისათვის ისტორიულად არსებობდა ყველა წინაპირობა.⁹³ მკვლევარი იქვე აღნიშნავს, რომ „ქვეყანა ქართლისა დიდაჭარა“ მთლიანად აჭარისწყლის ხეობას უნდა გულისხმობდეს. „მცირე აჭარა“ ზღვისპირა დაბლობს ეწოდებოდა. „დიდაჭარა“ ახ. წ. I საუკუნეში კი არა, უფრო ძველადაც ამ ქვეყნის ცენტრი იყო. ამ ცნობიდან ისიც არის სავარაუდო, რომ ისევე, როგორც უფრო ძველად ქვეყნის კულტურული ცენტრი ზღვისპირეთშია (მცირე აჭარა?), საიდანაც მისი ცხოველმყოფელი ნაკადი მთიანეთშიც („დიდი აჭარა“) აღწევს.⁹⁴

ამ საკითხებთან დაკავშირებით ამჯერად მოკლედ შევჩერდებით: 1. „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული დიდაჭარა და მასთან დაკავშირებული ცნობები ლეონტი მროველს არ ეკუთვნის; 2. საბუთად არ გამოდგება ის,

⁹³ დ. მუსხელიშვილი. აჭარის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, ხელნაბეჭდი, 1997, გვ. 21-22, 130.

⁹⁴ იქვე, გვ. 53.

რომ ბიზანტიური წყაროები ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის აღნიშნული ეპიზოდის დახასიათებისას დიდაჭარას (აჭარას) კი არ მოიხსენიებს, არამედ ზოგადად კოლხეთსა და იბერიას. შევნიშნავთ, რომ ბიზანტიური წყაროები მოციქულთა მიმოსვლებში ქართლის ან კოლხეთის რომელიმე სხვა პროვინციასაც არ ასახელებენ, მაგრამ ეს გარემოება საბუთად არ გამოდგება იმისათვის, ვამტკიცოთ, რომ X საუკუნეზე უწინარეს ან თუნდაც ანდრიას ეპოქაში აჭარა (დიდაჭარა) და დასახლებული პუნქტი აჭარა ან დიდაჭარა არ არსებობდა. ბიზანტიური წყაროები ქართულისაგან განსხვავებით, ზოგადად მიუთითებენ ანდრიასა და მის თანამგზავრ მოციქულთა მიმოსვლების შესახებ. მსგავსი ცნობები IX-XI საუკუნეების ბიზანტიურ წყაროებშიც (ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი, ნიკიტა პაფლაგონიელი, ბასილი კეისარი) მოგვეპოვება⁹⁵ და არც იქაა დასახელებული აჭარა (ან დიდაჭარა), მაგრამ ამის გამო არავის არ აქვს უფლება ამტკიცოს, რომ მითითებულ ეპოქაში არ არსებობდა ქვეყანა აჭარა (თუ დიდაჭარა)? ზოგიერთი ავტორი ამ შემთხვევაში გვერდს უვლის სომხურ (ანანია შირაკაცი), ქართულ („მეფეთა ცხოვრება“, „მატიანე ქართლისაი“, „გობრონის წამება“) და თვით ბიზანტიურ (კონსტანტინე პორფიროგენეტი) წყაროებს.⁹⁶ ასევე აჭარის ან დიდაჭარის „არარსებობის“ დასამტკიცებლად არც ის საბუთი გამოდგება, რომ ამ ტერმინებს

⁹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 39; ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 57-59; ს. გოგიტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1997, გვ. 8-10; მისივე, ანდრია მოციქულის მოღვაწეობა აჭარაში. - ჟურნ. ჭოროხი, 1990, №4.

⁹⁶ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიის დამახინჯების კიდევ ერთი ცდა. - ჟურნ. „ლიტერატურული აჭარა“, 1999, №3, გვ. 144-153;

ეფთიმე მთაწმინდელიც არ მოიხსენიებს.⁹⁷ ეფთიმე 958-1028 წლებში მოღვაწეობდა და როგორც აღინიშნა, ამ დროს დანამდვილებით არსებობდნენ სახელწოდებები აჭარა და დიდაჭარა.

ზოგიერთ ავტორთა განმარტებით, „ქუეყანასა... დიდ-ა-ჭარა“-ში დასაშვებია ვიგულისხმეთ XI საუკუნის აჭარის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ან სტრატეგიული მნიშვნელობის დაბა. რამდენად მართებულია ამგვარი აზრი? ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ წერილის ავტორები დიდაჭარას IX საუკუნესთან კავშირში განიხილავენ.⁹⁸ შევნიშნაეთ, რომ დიდაჭარა IX ს. წყაროში არცაა მოხსენიებული და იგი არც ლეონტი მროველის შრომის ნაყოფია, ეს ცნება ხომ „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერაა ჩამატებული „ქართლის ცხოვრებაში“ (XVIII საუკუნეში). გაკვირვებას იწვევს ის აზრიც, რომ თურმე ლეონტი მროველის ეპოქაში (XI ს.) იწოდა დიდაჭარა ქვეყნად. თუ ამ ავტორთა მსჯელობებიდან ამოვალთ, მაშინ დიდაჭარის არსებობა XVIII საუკუნემდე არც კია სავარაუდო. საერთოდ კი წყაროს იმ ცნობაში, რომელშიც დიდაჭარაა მოხსენიებული გარკვევით ქართლის ქვეყანა დიდაჭარა იგულისხმება და არა სოფელი, დაბა ანდა რაიმე ამდაგვარი. ზოგიერთ ავტორს შევახსენებთ, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ იცის ტერმინები „სოფელი“, „ქალაქი“, „ქვეყანა“ და მათ ერთმანეთისაგან განასხვავებს. საკითხავია, არტანუჯის მიმართ მემკვიდრეობა (ჯუანშერი) რატომ არ გამოიყენა ტერმინი „ქვეყანა“, თუ ეს აღნიშნავდა სოფელს ან ქალაქს? იგი ხომ ამ შემთხვევაში ხმარობს სიტყვა „სოფელს“; „ქვეყანა დიდაჭარა“ მხოლოდ და მხოლოდ პროვინცია დიდი აჭა-

⁹⁷ ნ. მგელაძე, მ. ფაღავა, ანდრია პირველწოდებული... გვ.132

⁹⁸ ნ. მგელაძე, მ. ფაღავა, ანდრია პირველწოდებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და კულტურული მემკვიდრეობის საკითხები აჭარაში. - ჟურნ. „ლიტერატურული აჭარა“ 1999, №3, გვ. 128-129.

რის ან რამდენიმე საერისთავო ქვეყნის გაერთიანების გამოხატელობა, რომლის ცენტრსაც დიდაჭარა ერქვა.⁹⁹

შეფერდებით დიდაჭარის ეტიმოლოგიაზე. მკვლევართა აზრით, დიდაჭარა დუდაჭარას სახენაცვალე ფორმა ყოფილა, რაც “თავი აჭარას” ნიშნავს. ამავე ავტორებმა, როცა დასჭირდათ სახელწოდება დიდაჭარა ზანურ-ქართული ერთობის დროინდელ ტოპონიმადაც აქციეს.¹⁰⁰ ამით ისინი ცდილობენ აჭარის ტერიტორიაზე უძველეს ფენად ზანური წარმოგვიდგინონ. არაფერს ვამბობთ იმაზე, თუ როდის და როგორ იქცა დუდაჭარა “დიდ-აჭარად”, რომლის შესახებაც ნაშრომში არაფერია ნათქვამი. “დიდაჭარა” დიდ აჭარის გამომხატელობა განსხვავებით პატარა აჭარისაგან. “დიდი” ქართული სიტყვაა, რაც მოწმობს აჭარაში უძველესი დროიდან ქართი-ბიძერების აქ ბინადრობას.

ზოგიერთ ავტორს ჩვენთან პირად საუბარში აღნიშნული ტოპონიმების (აჭარა, დიდ-აჭარა) იმ დროისათვის არარსებობის დასაბუთებად მიჰქონდა ის გარემოება, რომ წყაროებში აღნიშნულ ამ ტერმინებს თან ახლავს განმარტებანი „რომელ არს“, ან „ეწოდების“.

ამჯერად, შევეცდებით წარმოვადგინოთ „ქართლის ცხოვრების“ იმ ჩანართის განხილვა, რომელშიც დიდაჭარა მოიხსენიება და რომელიც ქრონოლოგიურად ახ. წ. I საუკუნის 40-50-იანი წლების ამბებს შეეხება. აქ ნათქვამია: „ანდრია ... შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების“. როგორც აღინიშნა, ზოგიერთი მკვლევარი სიტყვას „ეწოდების“ განმარტავს როგორც „ახლა ეწოდება“ და არა „ეწოდებოდა“. მათი გაგებით, ტერმინი „დიდ-აჭარა“ თითქოს არ არის უძველესი სახელ-

⁹⁹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის... გვ. 148-149.

¹⁰⁰ ნ. მგელაძე, მ. ფაღავა. დასახ. ნაშრ., გვ. 131.

წოდება და იგი ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მოღვაწეობის დროინდელად უნდა მივიჩნიოთ. მართლაცდა, საინტერესოა „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვის „ეწოდების“ სემანტიკა. ამ სიტყვის მნიშვნელობის ამოცნობისათვის ისევ მივმართოდ „ქართლის ცხოვრებას“.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ეს სიტყვა დამოწმებულია რამდენჯერმე. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი. „მეფეთა ცხოვრებაში“ აღნიშნულია:

1. ქართლოსი „განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი... უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თვისისა ქართლი და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი...“¹⁰¹

2. „აღაშენა ციხე ქუეყანასა ოძრხევისასა, რომელსა ეწოდების სამცხე“.¹⁰²

3. „...ქალაქსა მას რომელსა ეწოდების ურბნისი“.¹⁰³

4. „ქართლის ცხოვრების“ ჩანართში: ოძრხევის ქვეყანაში ერთ-ერთ მთას, რომელზედაც ანდრია პირველწოდებულმა ჯვარი აღმართა - „ეწოდების რკინის-ჯუარი“.¹⁰⁴

ზემოთ მოყვანილი ციტატები განვიხილოთ ცალ-ცალკე.

1. ტექსტიდან ჩანს, რომ უხსოვარ დროს “დიდი მცხეთის” ერთ ნაწილს (მთას) ქართველთა ეთნარქმა უწოდა თავისი სახელი ქართლი. შემდეგ ძვ. წ. IV-III საუკუნეთა მიჯნაზე ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებელმა ქართლის მეფე ფარნავაზმა ამავე მთაზე, ე.ი. ქართლზე აღმართა არმაზის კერპი, რის გამოც მთას ეწოდა არმაზი. მაშასადამე, ორონიმი არმაზი ძვ. წ. III ს. პირველ ნახე-

¹⁰¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 8.

¹⁰² იქვე, გვ. 47, 63.

¹⁰³ იქვე, გვ. 87.

¹⁰⁴ იქვე, გვ. 39.

ვარში გაჩენილი სახელწოდებაა. იგი რომ უძველესი ტერმინია მოწმობს ანტიკური წყაროების მონაცემებიც, კერძოდ სტრაბონი, პლინიუსი, კლავდიოს პტოლემეიოსი, მას შესაბამისად მოიხსენიებენ – ჰარმოზიკე, ჰერმასტი, ჰარმაქტიკა – სახელეებით.¹⁰⁵

მაშასადამე, ამ შემთხვევაში „ეწოდების“ ნიშნავს „ეწოდებოდა“, ე.ი. ძველად ერქვა და არა ახლა ჰქვია, როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს.

2. განა შეიძლება „რომელსა ეწოდების სამცხე“ გავიგოთ ისე, თითქოს ამ ქვეყანას სამცხე დაერქვა ლეონტი მროველის (XI ს.) მოღვაწეობის პერიოდში, ან ტერმინი „სამცხე“ გვიანდელია. ეს ხომ აბდაუბდაა! სახელწოდება სამცხე ხომ ერთ-ერთი უძველესი ქართველი ტომის „მესხების“ სახელთანაა კავშირში. ტერმინი „სამცხე“ თავისი მნიშვნელობით იგივეა, რაც ძველდმოსავლურ წყაროებში დადასტურებული „მუშკი“, „მუშკაია“, „მუშკინი“ და ბერძნული წყაროს (სტრაბონი) „მოსხიკე“ (სამცხე, მესხეთი).¹⁰⁶ ასე, რომ ტერმინ „სამცხეს“ იმის გამო, რომ მას წინ უზის სიტყვა „ეწოდების“, ლეონტი მროველის დროინდელ ტერმინად მიჩნევას ლოგიკური საფუძველი არ გააჩნია.

3. უძველეს უცხოურ წყაროებში ქალაქი ურბნისი მოხსენიებული არაა. სამაგიეროდ, იგი იხსენიება თხზულებაში „წმინდა ნინოს ცხოვრება“, რომელიც ჩვენი აზრით, შექმნილი უნდა იყოს 333 (თუ 339) წელს. ურბნისი, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთ-ერთი უძველესი

¹⁰⁵ Страбон. География, М., 1964, с. 475; Клавдий Птолемей. Географическое руководство. – ВДИ, 1948, №2, с. 252.

¹⁰⁶ И. М. Дьяконов. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. – Вестник древней истории, 1951, №2, с. 270, 285, 303; Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 341; Страбон. География, с. 473.

დასახლებული პუნქტი იყო არქეოლოგიურადაც დასტურდება.¹⁰⁷ მაშასადამე, ამ შემთხვევაშიაც არ არის „ქართლის ცხოვრების“ კრებული შემდგენელის თანადროული სახელწოდება.

4. „ქართლის ცხოვრებაში“ ზემოთ შეტანილი ჩანართი თარიღდება ახ. წ. I საუკუნის შუა ხანებით, იმ დროით, როცა ქრისტეს რჩეული მოწაფე ანდრია ქადაგებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, მათ შორის, აჭარაშიც. წყაროს ცნობით, ანდრიას აჭარისა და სამცხის საზღვართან მდებარე ერთ-ერთ მთაზე აღუმართავს რკინის ჯვარი, რის გამოც ამ ადგილს იმავე პერიოდში ადგილობრივმა მოსახლეობამ უწოდა რკინის-ჯვარი. მაშასადამე, ორონიმი „რკინის - ჯვარი“ უძველესი ტოპონიმია და არა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში წარმოქმნილი, ე.ი. იმ დროის, როცა იესეობდა „ქართლის ცხოვრება“.

ამრიგად, „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული სიტყვა „ეწოდების“ „ეწოდებოდას“ იდენტურია და ნიშნავს, რომ ამა თუ იმ გეოგრაფიულ სახელწოდებას ეს სახელი (სამცხე, არმაზი, ურბნისი, რკინის-ჯვარი) დაუმკიდრდა ძველად, ზოგიერთს კიდევ უძველეს ხანაში, მაგრამ ეს არ გამორიცხავს, იმ გარემოებას, რომ ეს ტერმინები ამ მემკვიდრეთა თანადროულად არ არსებობდა. ასე რომ „ეწოდების დიდ-აჭარა“ ნიშნავს „ეწოდებოდა დიდ-აჭარა“, ე.ი. ქართლის ქვეყანას ასე ერქვა ახ. წ. I საუკუნეში, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, იმას, რომ ტერმინი უფრო უძველესი არაა. ამ მხრივ საინტერესოა ამ ტერმინის შედარება ჰეკატეოს მილეტელის (ძვ. წ. VI-V სს.) მიერ მოხსენიებულ აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის - „დიძერების“ (იგივე ბიძერების, ვიზარების) სახელთან (ცნობა შემონახული აქვს ახ. წ. VI საუკუნის ავტორს სტეფანე

¹⁰⁷ ურბნისი, I, ნაკვ. I, თბ., 1962.

ბიზანტიელს).¹⁰⁸ ტერმინში „დი-ძერ“, რომ ფუძე „ძერ“ იგივე ძარ-ზარ-ჭარ-ის იდენტურია ეს უკვე გარკვეულია.¹⁰⁹ გამოეთქვამთ ვარაუდს, რომ ამ სატომო სახელში გამოყოფილი „დი(ი)“ შეიძლება დაუკავშირდეს „показатель класса множество людей“¹¹⁰ ან კიდევ „დიდის“ მნიშვნელობას. შუმერული დიდი შემონახულია ქართულ სიტყვაში დი-დე-და.¹¹¹ ასე რომ „დიძერ“-ში გამოყოფილი „დი“ დასაშვებად მიგვაჩნია ნისნაედეს „დიდს“. შეადარეთ დ. ბაქრაძის მიერ ფოცხოვის მიდამოებში მოხსენიებული ტოპონიმი დიჯვარი,¹¹² ე. ი. დიდი ჯვარი.

მაშასადამე, შესაძლებელია ტერმინი „დიძერ“ აღდგეს ფორმით „დიდ-ძერ“ და იყოს მიახლოებული ან შერყენილი ფორმა „დიდ(ა)ძარ“-ის, რაც ნიშნავს დიდ-აჭარას. საინტერესოა ნ. შავეროვის მიერ დასახელებული მდ. დიძანი-სუ, რომელიც სოფელ დიდაჭარას ჩამოუვლის და რომელიც აჭარისწყალს შეერთვის.¹¹³ დიძანი იგივე დიძარია, განსხვავება მათ შორის მხოლოდ „ან“ და „არ“ სუფიქსებშია.

სხვათა შორის, „ქართლის ცხოვრება“ ძველი ტერმინების ახლად წარმოქმნილი ტერმინებისაგან განსხვავების მიზნით ხმარობს სიტყვას „აწ მას ჰქევან“, მაგალითად, ჰე-

¹⁰⁸ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 44.

¹⁰⁹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, გვ. 120-130; მისივე: აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 123 და შემდეგი.

¹¹⁰ Р. Плиев. Хранитель тайн-язык, М., 1997, с. 102.

¹¹¹ თ. მიბჩუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 307.

¹¹² დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათ., 1987, გვ. 65.

¹¹³ Н. Н. Шавров. Краткие описание маршрутов от Батуми до Бенари и до Орджохы и от Артвина до Ардануча, Тиф., 1907, с. 13.

რეთს „აწ მას აღგილსა ჰქევან ხორანთა“; ეგრისს „აწ მას აღგილსა ჰქევან ბეღია“ და ა.შ.¹¹⁴

ამრიგად, ტერმინი „ქვეყანა დიდ-აჭარა“, დიდი აჭარის, დიდი ქვეყნის გამომხატველია, განსხვავებით პატარა თუ ჩვეულებრივი ქვეყნისაგან. აჭარა რომ ამ დროს დიდი ქვეყანაა ქართლის ტერიტორიაზე, ჩანს თხზულება „ფარნავაზიანიდანაც“ და თვით ჩანართიდანაც, კერძოდ, რომ ტრაპიზონიდან წამოსული ანდრია ტაოსა ან კლარჯეთში კი არ შედის, არამედ აჭარის ტერიტორიაზე. ინტერსმოკლებული არ იქნებოდა, ქართლის ქვეყანა „დიდაჭარა“, რომ რომაული წყაროს ქართლის ქვეყანას „ძიდრიტებს“ („ძადრის“) შეგვედარებინა. ასეთ შედარებას, ჩვენი აზრით გარკვეული საფუძველი გააჩნია.

როგორც წყაროებიდან ცნობილია, ანდრია მოციქული დიდაჭარაში თავისი ქადაგების შემდეგ წასულა სამცხისაკენ. ამ გზაზე მას გადაუვლია რკინის ჯვარი, გაუვლია ოძრხის ხევი, სოფელი ზადენ-გორა და მისულა აწყურს (აწყური), რომელსაც პირველად ეწოდებოდა სოსანგეთი. აქვე ყოფილა ტაძარი საკერპო ე.ი. კერპთაყვანისმცემელთა ტაძარი, აქ (აწყურში) მთავრობდა ვინმე ქერივი ქალი სამძივარი, რომელსაც ერთი შვილი ჰყავდა და ისიც ამჟამად მკედარი, რომელიც ანდრიას ყოვლადწმინდის, ღვთისმშობლის ხატის მეშვეობით განუკურნავს. აქვე პირველწოდებულს მოუხდენია სასწაულები. დასახელებულია ქალაქ აწყურის მთავარი ღმერთები („ბილწნი ღმერთნი მათნი, არტემი და აპოლონ“), ასევე ანდრიამ „ასწავა მათ ყოველი წესი სჯულისა და სარწმუნოებისა. და დაუდგინა ეპისკოპოსი, მღუდელნი და დიაკონნი, და კუალად განემზადა ქადაგებად სახარებისა. ამის შემდეგ ანდრია წასულა საქართველოს სხვა კუთხეებში.¹¹⁵

¹¹⁴ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 5, 8, 9, 20, 29 და სხვა.

¹¹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 39-40.

ყოველივე ამ მოგზაურობისა და ანდრიას ქადაგების შესახებ დეტალებშია მოთხრობილი. განა შეიძლებოდა ანდრიას მიმოსვლათა ასე დეტალურად აღწერა 17 საუკუნის შემდგომ, იმ შემთხვევაში თუკი რაიმე ძველი წყარო, ძველი საბუთი არ არსებობდა? რა თქმა უნდა, შეუძლებელია. აქ აღწერილია გზა, რომელიც უძველესია ანდრიას ქადაგების შესაბამისად. მემპტიანემ იცის, რომ იმ დროს ქალაქს, სადაც ანდრიამ იქადაგა, აწყვერი ერქვა, ხოლო მასზე უწინ სოსანგეთი რქმევია, იმ ქერივ დედაკაცს, რომელსაც ბავშვი განუკურნა-სამძივარი. ასევე მან იცის ძველი კერპების სახელები აპოლონი, არტემი, ზადენგორიდან გამომდინარე – ზადენი და ა.შ. თანაც ეს ყველაფერი ვრცლად აღწერილია, რასაც, ჩვენი აზრით, ვერ მოიგონებდა შემდეგ ეპოქებში მცხოვრები და ამ მოვლენების აღმწერი. გავაკეთოთ მოკლე ექსკურსი ქალაქების – აწყვერისა და სოსანგეთის შესახებ.

ახ.წ. IV საუკუნის რომაულ საგზაო რუკაზე, ე.წ. ტაბულა პეეტინგერიანაზე, რომელშიც I-II საუკუნეების მონაცემებიც არის შეტანილი, სამცხის ტერიტორიაზე დატანილია ქალაქი მეტკურიუმ, რომელიც აწყურს უნდა შეესაბამებოდეს.¹¹⁶ სახელწოდება მე-ტკური-უმ მხოლოდ და მხოლოდ ქართული აწყურის რომაული ფორმა შეიძლებოდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ანდრიას ქადაგების დროს ასეთი ტოპონიმი არსებობდა და მემპტიანემ იცის აგრეთვე – ის-თუ რა ერქვა ამაზე უწინარეს ამ ქალაქს-სოსანგეთი. შეიძლება იყოს TP დატანილი პუნქტი სანორა. ჩვენი აზრით, არც ეს უკანასკნელი სახელწოდება უნდა იყოს გამოგონილი. სო-სანგ-ეთი ზუსტად ასეთივე ფუძით ქალაქი და ოლქი დასახელებულია

¹¹⁶ С.Т. Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов (по табула певтингерияна.-ВДИ, 1938, №4, с. 92,95.

ასურულ წყაროებში სანგი-ბუტუ და ბიტ-სანგი-ბუთი.¹¹⁷ იგი მდებარეობდა ურარტუს ქართველური ქვეყნის განაპირა მხარეს ურმიის ტბის ჩრდილოეთ მხარეს.¹¹⁸ ამ ქვეყნის ტოპონიმების სემანტიკური ანალიზი მათ ქართველურ (უფრო მეგრულ) წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს. თავად ბუტუ-/ბითი, ურარტულში აღნიშნავდა სახლს,¹¹⁹ ჩვენი აზრით, ეს იგივე მეგრული სიტყვაა ბეთ, რომელიც ასევე სახლს ნიშნავდა: სანგი-ბუტუ-სანგის (სანიგის) სახლს. მსგავსი სახელის მქონე სამთავრო – სანიგეთი არსებობდა აფხაზეთის ტერიტორიაზე.¹²⁰ რომელიც ასევე სვანურ თუ მეგრულ ოლქს წარმოადგენდა (შეადარეთ: სანი-ჭანი-ჭანი-კე-სანი-კე-თი/-/სანი-გ-ეთ-ი).

ბოლო დროს ზადენგორასა და აწყურის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გაირკვა, რომ „ქართლის“ ცხოვრების“ ჩანართში მოხსენიებული ამბავი ანდრიას მოღვაწეობის შესახებ რეალობას შეესაბამება.¹²¹

ქალაქი აწყური წარმოადგენდა სამცხის მხარის ძირითად რელიგიურ ცენტრს. აქ იყო საეპისკოპოსო კათედრა, რომელიც დაარსებულია V-VI საუკუნეთა საზღვარზე. იგი არსებობდა XVII საუკუნემდე.¹²²

როგორც ჩანს, აწყური მანამდეც იყო ამ მხარის არა მხოლოდ რელიგიური, არამედ კულტურული და სავაჭრო –ეკო-

¹¹⁷ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №1, с. 326, 328.

¹¹⁸ Н.В. Арутюнян. Биаинили (Урарту), Ер., 1985, с. 302-304, ком. 517.

¹¹⁹ Г.А.Меликишвили. УКН, М., 1960, с. 373.

¹²⁰ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 159.

¹²¹ ტ. ებრაღიძე. სოფელ დიდაჭარის ისტორიიდან-დიდაჭარობა, 2008, გვ. 39.

¹²² კ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 393.

ნომიური ცენტრი. იგი ჩართული იყო სავაჭრო-საქარაევო გზის ერთ მონაკვეთში. ყოველივე ამის გამო დიდაჭარიდან წასულმა ანდრიამ, სწორედ ეს ადგილი ამიტომაც შეარჩია.

წმინდა ანდრიას სამცხეში მოღვაწეობის კიდევ ერთი ანარეკლია სოფელი ანდრიაწმინდა და მისი ეკლესია ურავლისწყლის მარცხენა სანაპიროზე. ეს ეკლესია X საუკუნის დარბაზული შენობაა და წმინდა ანდრიას სახელს ატარებს. აქ დღეობას იხდიან დიდი მარხვის მეხუთე ხუთშაბათს (თებერვალი-მარტი-აპრილი), მისი შემოსვლის დღეს. ამ სოფელში გადმოცემაა, რომლის მიხედვით ზადენგორადან ანდრიამ ფოცხოვი გამოტოპა და სოფელში მოვიდა. აქ სასწაულები მოახდინა: დაბადებით უსინათლო ქალს თვალები აუხილა; პიტალო კლდეს კვერთხი დაჰკრა და წყარო გამოედინა, რომელსაც დღესაც ანდრიას წყაროს უწოდებენ; ანდრია დაუბერიათ, უწამებიათ, შემდეგ ხაროში ჩაუგდიათ და ორმოსათვის საქონლის ტყაეი გადაუფარებიათ, საიდანაც ნათელი ამოსულა, რამაც აიძულა აქაური ბელადი გაენთავისუფლებინა მოციქული. აქედან ანდრია, კეალთახევისა და ორფოლას გავლით, აწყურს მისულა. ანდრიაწმინდაში მეორე ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისაა. იქვეა თევდორეს ეკლესიაც. საინტერესოა, რომ სამცხის ძველსა და დიდ სოფელ უდეში ერთ ძველ ეკლესიის ნანგრევს და უბანს შუშანქალას უწოდებენ. შესაძლებელია ეს ფაქტი კავშირში იყოს სუსანი-სოსანგეთთან და მხარს უჭერდეს აწყურის ძველ სახელწოდებას.¹²³ ჩვენი მხრიდან დავძენდით, რომ ამ უბნის სახელი შუშანქალაქს ან უბრალოდ შუშანაქალს შეიძლება უკავშირდებოდეს.

¹²³ დ.ბერძენიშვილი. ქართული ტრადიცია წმ. ანდრია პირველწოდებულის შესახებ.- ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, თბ., 2009, გვ. 150-152; მისივე, წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი საქართველოში.-იქვე, გვ. 132-137; მ. ფხაჯიაშვილი. ექსპედიციის ქრონიკები.-იქვე, გვ. 20.

ანდრიას მიმოსვლა საქართველოში და შესაბამისად, აჭარა-სამცხეში, რომ რეალობას შეესაბამება, და რომ აღნიშნულ პერიოდში ქართლის ქვეყანასა და მის მთავარ ცენტრს დიდაჭარა ერქვა, სხვა გარემოებებითაც დასტურდება. „ქართლის ცხოვრების ზოგიერთ რედაქციაში დაცული ცნობების თანახმად ანდრიამ „წარვლნა გზანი კლარჯეთისანი, ქვეყანანი პართისანი, რომელ არს სომხითი“.¹²⁴

აღნიშნული მოვლენის გადმომცემელი რომ ანდრიას მიმოსვლის პერიოდში ან მასთან ქრონოლოგიურად ახლოს მცხოვრები მემატიანე არ ყოფილიყო, მაშინ მას არ უნდა სცოდნოდა, ის გარემოება, რომ ანდრიას მოღვაწეობის პერიოდში არსებობდა ქვეყანა პართია. ამასთანავე მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ სწორედ ახ.წ. 35–62 წლებში სომხეთი წარმოადგენდა ბრძოლების ობიექტს პართიასა და ქართლს შორის. სომხეთი გარკვეული დროის განმავლობაში, I საუკუნის 30–40–50 წლებში იმყოფებოდა ქართლის (იბერიის) შემადგენლობაში, ხოლო შემდეგ დაეუფლენ პართები. პართები სელევკიდების მემკვიდრეებად გამოვიდნენ და დაეუფლნენ თითქმის მთელ წინა აზიას, მათ შორის სომხეთსაც.

აქვე დგება აწყურის მთავრის ანუ აწყურის მხარის უფლის, ქერივი დედაკაცის სამძივარის რეალურობის საკითხი. საინტერესოა რა საფუძველზეა შეტანილი ეს პიროვნება ანდრიას მიმოსვლის ტექსტში, რომელიც ჩანართის სახითაა შეტანილი „ქართლის ცხოვრებაში“.

სამძივრები საქართველოს დიდი ფეოდალური საგვარეულო იყო XII-XIV საუკუნეებში. სამცხეში არის მათი სახელობის სამძივრის ხევი. სამცხე-საათაბაგოს XVI საუკუნის ნუსხაში სამძივარი მოხსენებულია, როგორც სამცხის გადაშენე-

¹²⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 38, სქოლიო.

ბული ფეოდალური საგვარეულო, რომელთა მამულები ამ დროს ეპყრო გოგებაშვილს.¹²⁵ სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოსო სიაში მოხსენებულია „სამძივარი-მისითა სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.“¹²⁶

როგორც ცნობილია, ანდრიას მიმოსვლაში ჩანართების პერიოდად ითვლება 16–18 საუკუნეები. თუკი ამ დროს სამძივრების გვარი გადაშენებული იყო, მაშინ რა მნიშვნელობა ჰქონდა მათი ამ ნაწილში მოხსენიებას, თანაც სამცხეში არაერთი ცნობილი გვარი თუ საგვარეულო არსებობდა და შესაძლებელია და უფრო ეფექტური იქნებოდა მათი შეტანა ჩანართ ტექსტებში. ამასთანავე სამძივართა მთავარი, რომ იმ პერიოდში ქალი იყო და თანაც ქერივი, მემბტიანეს იმ პერიოდთან აახლოვებს, რადგან, როგორც ვხედავთ, ყველაფერი დეტალებშია მოთხრობილი. ეტყობა ყველაფერ ამას რეალური საფუძველი გააჩნდა.

დიდაჭარიდან წასულმა ანდრიამ „გარდამოვლო მთა, რომელსა ეწოდების რკინის-ჯუარი, და თქმულ არს, ვითარმედ ჯუარი იგი თვთ ნეტარისა ანდრიას მიერ აღმართებულ არს. ხოლო ვითარცა შთავლო ხევი ოძრხისა და მოვიდა საზღაურთა სამცხისათა, დაივანა სოფელსა, რომელსა ეწოდების ზადენ-გორა“. შემდეგ იგი აქედან გადასულა აწყურს, რომელსა სოსანგეთი ეწოდებოდა.¹²⁷

აღნიშნული ნაწყევტიდან ჩანს, რომ ანდრიას მანამ, სანამ დიდაჭარიდან აწყურში მივიდოდა, გაუვლია: მთა (რკინის ჯვარი), ოძრხის ხევი და ზადენგორა (სოფელი). ეფიქრობთ, მართებული არ უნდა იყვნენ ის მკვლევარები, რომლებიც

¹²⁵ ნ. შოშიაშვილი. სამძივრები.— ქსე, 9, თბ., 1985, გვ. 49.

¹²⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია, წ. I, სამცხე. ტფ., 1892, დანართი.

¹²⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 39.

რკინის ჯვარს სულ სხვა მხარეში ეძებენ, რადგან აქ მოტანილი ტექსტიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ ტოპონიმი რკინის ჯვარი ოძრხემდეა (ოძრხის ხევამდე) ნაგულისხმევი, ხოლო შემდეგ ლოკალიზდება ზადენგორა (აბასთუმნისწყლისა და ქვაბულიანის შეერთებასთან). მართლაც ადგილი რკინის ჯვარი ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით¹²⁸ და ამ ბოლო დროს ანდრიას ნაკვალევი გზის შემსწავლელმა მკვლევართა ჯგუფმა დაადასტურა, რომ მდებარეობდა ოძრხის მიდამოებში.¹²⁹ რა თქმა უნდა, ეს გზა თანამედროვე მარშრუტს არ შეესაბამება, მაგრამ, როგორც ჩანს, აჭარიდან (მისი ცენტრიდან) გზა პირდაპირ მიდიოდა აჭარა-სამცხის გამაერთიანებელი საერისთავოს ცენტრში – ოძრხეში. ოძრხე უძველესი ცენტრი იყო სამცხე-აჭარის და ამასთანავე, ერისთავისა თუ ერისთავთერისთავის სამყოფი ქალაქი, რომელიც ემორჩილებოდა ქართლის მეფეს. თავის მხრივ, მის იურისდიქციაში შედიოდნენ ამ ორი მცირე ქვეყნის ერისთავები. აქ დასახელებული ზადენგორაც ისტორიული წარსულის მქონე სოფელია. ის რომ ქრისტიანობის უწინარესაც არსებობდა, მასზე მიუთითებს თავად თავისი სახელწოდება. ღვთაება ზადენი ქართლის სამეფო ღვთაება იყო, რიგით მეორე არმაზის შემდეგ.¹³⁰ იგი უკავშირდება მცირეაზიური ქართველური მოდგმის ტომების ღვთაებას–შანდან//სანტაშს, და, რომელიც იყო ნაყოფიერებისა და მცენარეულობის ღვთაება.¹³¹

¹²⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 12.

¹²⁹ ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე, თბ., 2009, III ექსპედიციის რუკა.

¹³⁰ ს. გოგიტიძე. ფარნავეზი და არიან-ქართლის ლოკალიზაცია, ბათ., 2011, გვ. 124-125.

¹³¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული ერის ისტორია, I, თბ., 1928, გვ. 102; Г.Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 77, 112; მისივე, Наир-Урарту, Тб., 1954, с. 420.

ჰიდრონომიული ქსელი

ახ. წ. I საუკუნიდან ბერძენი და რომაელი ავტორები, განსხვავებით ადრინდელი მწერლებისაგან, უფრო ახლოს ეცნობიან კოლხურ სამყაროს. ამის გამოა, რომ მათ შრომებში მოიპოვება მეტი ინფორმაცია აქ მოსახლე ტომების, ქალაქების, მდინარეებისა და სხვათა შესახებ. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე მცხოვრები ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი აჭარის ტერიტორიის შესახებ თითქმის არ იძლევა ამგვარ მასალებს, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ კარგად ახასიათებს ამიერკავკასიის ქვეყნებსა (კოლხეთი, იბერია, ალბანეთი, არმენია) და კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე მოსახლე ქართველური მოდგმის ტომებს (ჰენიოხებს, სოანებს, ხალდეებს, მოსინიკებს, ტიბარენებს და სხვას). სტრაბონი სხვა ავტორებისაგან განსხვავებით ბიძერების ტომს, რომელიც თითქოს აჭარის ტერიტორიაზე უნდა მოსახლეობდეს,¹ შორს სამხრეთში ასახელებს, სადღაც შკვიდისის მთის სექტორში,² რაც დიდ გაუგებრობას იწვევს.

გაუგებრობას იწვევს, აგრეთვე, მდინარე ჭოროხის დაუსახლებლობა სტრაბონის “გეოგრაფიაში“. შესაძლებელია, იგი გადმოცემული იყოს ფასისის ფორმით, რომელსაც სათავე არმენიაში აქვს, განსხვავებით იმ ფასისისა-

¹ ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 25-26.

² Страбон. География, Л., 1964, с. 515.

გან, რომელსაც სათავე კავკასიის მთებში დევს. მაგრამ ფასისს, რომლის სათავე არმენიაშია, ბერძენი ავტორისავე აღნიშვნით, ერთვის ორი მდინარე – გლავეკოსი და პიპოსი.³ ასევე საინტერესოა დიოსკურიის მახლობლად დასახელებული მდინარე ქარესი.⁴ ასეთ განმარტებას მიკვლევრებმა ახსნა ვერ მოუძებნეს. თუ ტექსტში რაიმე შეცდომაა, მაშინ შეიძლება ქარესში მდინარე ჭოროხის ადგილობრივი სახელი (ჭარ-ოხი, ჭორ-ოხი) შევიცნოთ.

პლინიუს უფროსმა (23-79 წწ.), თავისი მოწამებრივი სიკვდილის წინ (იგი მსხვერპლი გახდა ვეზუვის ამოფრქვევისა), 78 წელს, იმოგზაურა ჩვენს მხარეში. „ბუნების ისტორიაში“ დაგვიტოვა მეტად საყურადღებო მასალები აჭარის ტერიტორიაზე არსებულ ქალაქთა, მოსახლე ტომთა და მდინარეთა შესახებ. აფსაროსთან მომავალი პლინიუსი აღნიშნავს: „ტრაპეზუნტიდან 140 000 ნაბიჯზე მდინარე აფსაროსია და იმავე სახელის ციხე-სიმაგრით შესართავთან. იმ ადგილებში მთებს გადაღმა იბერიაა, სანაპიროზე კი პენიოხები, ამპრევტები, ლაზები, მდინარეები აკამფსეონი, ისისი, მოგროსი, ბათისი, კოლხთა ტომები, ქალაქი მათიუმი, მდინარე პერაკლეონი იმავე სახელწოდების კონცხით და პონტოსის ყველაზე სახელგანთქმული მდინარე ფასისი.“ შემდეგ ქვემოთ, რომაელი ავტორი მაკერონების ტომს ასახელებს მდინარე აფსაროსამდე.⁵

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში პლინიუსი ასახელებს შემდეგ მდინარეებს: აფსაროსს, აკამფსისს, ისისს, მოგროსს, ბათისსა და ფასისს. აღნიშნული მდინარეები ასეთივე სახელებით ბათისსა და

³ იქვე, გვ. 472.

⁴ იქვე, გვ. 473.

⁵ პლინიუსი. ბუნების ისტორია, წიგნში: ა. გამყრელიძე. ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1973, გვ. 31.

აკამფსის გარდა დამოწმებული აქვს ძე. წ. IV ს. პერიპლუსის ავტორს. ეს უკანასკნელი ამატებს ახალსაც, მაგალითად, ყაჩაღთა წყალი; რომელიც ნავარაუდევია, როგორც კინტრიში ან აჭარისწყალი. აფსაროსს კი თავისი ორი შენაკადით - გლავეკოსითა და ლიკოსით მოიხსენიებს კლაუდიოს პტოლემეაოსი.⁶ თუ ამ შენაკადებს მდ. ფასისთან დაკავშირებით ცნობილ გლავეკოსთან და ჰიპოსთან არ ურევს გეოგრაფი, მაშინ შესაძლებელია მართებული იყოს ნ. ლომოურის მსჯელობა იმის შესახებ, რომ ამ შენაკადებში შევიცნოთ თანამედროვე ოლთუ-ჩაი და თორთომი.⁷

თ. მიბზუანის აზრით, ბერძენი ავტორები აბსაროსს უწოდებენ მდ. ჭოროხს, ზოგჯერ ეს მდ. აკამფსისის სახელით იხსენიება. პლინიუსი ორივე სახელს ხმარობს. შესაძლოა, ერთ მათგანში ჭოროხი იგულისხმებოდეს, ხოლო მეორეში მისი შენაკადი მდ. აჭარისწყალი.⁸

131 წელს აჭარის ზღვისპირა ზოლს ეწვია ფლავიუს არიანე. იგი წერს: „არქაბედან აფსაროსამდე სამოცი სტადიონი. აფსაროსიდან გავიარეთ მდინარე აკამფსისი ღამით, იგი აფსაროსს დაშორებულია თხუთმეტი სტადიონით, აკამფსისიდან მდინარე ბათისამდე სამოცდათხუთმეტი სტადიონია. მდინარე აკინასე ბათისიდან ოთხმოცდაათი სტადიონია დაშორებული. აკინასედან ისისი - ოთხმოცდაათი სტადიონით. აკამფსისი და ისისი სანაოსნო მდინარეები არიან და მათგან დილაობით ძლიერი ქარი

⁶ ნ. ლომოური. კლაუდიოს პტოლემეაოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, გვ. 42.

⁷ იქვე, გვ. 51, შენ. 16.

⁸ თ. მიბზუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 61.

უბერავს. ისისის შემდეგ გავიარეთ მდინარე მოგროსი. მოგროსსა და ისისს შორის ოთხმოცდაათი სტადიონია.“⁹

არიანეს ცნობებს თითქმის სიტყვა-სიტყვით გადმოგვცემს V საუკუნის ბერძენი ანონიმი. როგორც დავინახეთ, ბათისს პლინიუსიც ასახელებს. მაგრამ, არიანეს მიხედვით, თითქმის გარკვეულია მისი ადგილმდებარეობა. პლინიუსი მას სხვა თანმიმდევრობით ასახელებს. ეს უკანასკნელი ბათისს აკამფსისის, ისისისა და მოგროსის შემდეგ ასახელებს ფასისამდე.¹⁰ იქნებ ამის გამოა, რომ ბათისს ზოგიერთნი ფაზისთან აიგივებენ. თუმცა ბათისი სამართლიანად ყოროლისწყალთანაა გაიგივებული.¹¹ გარდა იმისა, რომ არიანეს მიერ გამოთვლილი მანძილი ემთხვევა აკამფსისიდან ბათისამდე და ბათისიდან აკინასამდე დაშორებას, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აკამფსისსა (ჭოროხი) და კინასს (კინტრიში) შორის შედარებით დიდი მდინარეა ყოროლისწყალი, და სწორედ ამ მდინარის შესართავთან იმავე სახელწოდების ქალაქიც (ბათუსი) მოიაზრება. არიანე აკამფსისსა და ბათისს შორის 75 სტადიონს (13 კმ) ითვლის, სინამდვილეში ჭოროხსა და ყოროლისწყალს შორის 15 კილომეტრია. ТП-ას მიხედვით, ქალაქ აფსაროსიდან პორტუს ალტუსამდე მანძილი 9 კმ-ია.¹² ბათისიდან 90 სტადიონის მოშორებით ჩრდილოეთისაკენ არიანე ასახელებს მდ. აკინასს. ანონიმი მას გადმოგვცემს კინასის ფორმით.¹³ ეს მდინარეა კინტრიში,

⁹ ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, გვ. 36-37.

¹⁰ პლინიუსი. ბუნების ისტორია, გვ. 31.

¹¹ ს. ყაუხჩიშვილი. ანტიკური მწერლები ბათუმის ისტორიისათვის, ქუთაისის პედ. ინსტ. შრომები, V, 1950; Л. А. Ельницкий. Из исторической географии древней Колхиды. – ВДИ, 1938, №2, с. 311.

¹² ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. – იშშ, ტ. IV, ნაკვ. I, 1958, სეგმენტი X-XI.

¹³ В. В. Латышев. СК. – ВДИ, 1948, №4, с. 228-229.

რომელიც ყოროლისწყლიდან იმავე მანძილითაა დაშორებული, რომელისაც მიუთითებენ რომაელი და ბერძენი ავტორები. ასეთ გაიგივებას მხარს უჭერს კინასისა და კინტრიშის სახელწოდების ფონეტიკური საიხლოვეც.¹⁴ არიანესთან ეს მდინარე ტოპონიმიკური პრეფიქსით მოიხსენიება. როგორც ჩანს, მდინარის სახელწოდება კავშირშია მის სათავესთან მდებარე პუნქტთან ხინოსთან (შეადარეთ: კინ-კინა-კინო-ხინო).¹⁵

აკინასიდან 90 სტადიონის დაშორებით არიანე ასახელებს მდ. ისისს. ამ მდინარის სახელი ასეთივე ფორმით დაკული აქვს ჯერ კიდევ სკილაქს კარიანდელს (ძვ. წ. IV ს.), შემდეგ პლინიუსს (ახ. წ. I ს.).

კ. მიულერის აზრით, მდ. ისისის სახელი უნდა შეესატყვებოდეს ТП-ზე აღნიშნულ სახელწოდებას Apasidam, რომელიც უნდა გასწორდეს ad Isiden-ად. კ. მიულერის ვარაუდით, ისისი დღევანდელი ჩოლოქია. ფ. ბრუნი ისისს ხინოს წყლის (კინტრიში) იდენტურად მიიჩნევს.¹⁶ გ. გრიგოლიას აზრით, აფასიდამი ერქვა ციხისძირის ტერიტორიას, რამდენადაც, რუკის მიხედვით 12 რომაულ მილზე (18 კმ.) მდებარეობს Portus altus-დან.¹⁷ მკვლევარს იგი მიაჩნია ადგილობრივ ძველ სახელად.¹⁸

ლ. ელნიცკიმ ისისის იდენტიფიკაცია დღევანდელ ნატანებთან მოახდინა.¹⁹ ასეთივე აზრისანი არიან მ. ინაძე.

¹⁴ ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, გვ. 79.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ Ф. Брун. Черноморье, восточный берег Черного моря, ტაბულა.

¹⁷ ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს ... სეგმენტი X-XI.

¹⁸ გ. გრიგოლია. ეგრის-ლაზიკის საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994, გვ. 98 და შემდ.

¹⁹ Л. А. Ельницкий. ук. соч., с. 311-315.

თ. ყაუხჩიშვილი, ნ. კეჭაყმაძე და სხვები.²⁰ მსგავსი აზრი ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული და აღიარებულია.

აქინასა და ისისს შორის მანძილს არიანე 90 სკადიონით (15-16 კმ.) განსაზღვრავს. კინტრიშსა და ნატანებს შორის 10-12 კმ.-ია. რომაელი ავტორისავე გადმოცემით ისისი სანაოსნო მდინარე ყოფილა.²¹ ამ მიდამოებში, კინტრიშის ჩრდილოეთით 15-16 კმ-ის მანძილზე მხოლოდ ნატანები შეიძლება ჩაითვალოს სანაოსნო მდინარედ.

ისისის შემდეგ არიანე ახსენებს მდ. მოგროსს, ანონი-მი მას ნუგროსს (Nugros) უწოდებს, ТП-ზეც Nigro არის.²² მდ. მოგროსი სუფსაა. იგი 15-16 კმ-ითაა დაშორებული ნატანებიდან, რაც ემთხვევა არიანეს მიერ მოცემულ მანძილს (90 სტ.).²³ სახელწოდება მოგროსში, როგორც ჩანს, მეგრელთა სატომო სახელის ერთ-ერთი ვარიანტული ფორმაა შემონახული. ამის შემდეგ რომაელი მოხელე ფაზისში შედის და მის აღწერას გეთავაზობს.

დღეისათვის უმრავლეს მდინარეთა ადგილმდებარეობა ზედმიწევნითაა გარკვეული და ისიც თუ რომელი რომელს შეესატყვისება. ფასისი რიონია, მოგროსი სუფსა, ისისი ნატანები, ბათისი ყოროლისწყალია.²⁴ ასევე თითქოს გარკვეულია ის თუ რომელი მდინარეებია აფსაროსი

²⁰ მ. ინაძე. ფლავიუს არიანე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1953, საკანდიდატო დისერტაცია, ნაბეჭდი გვ. 172-173; ნ. კეჭაყმაძე. ფლავიუს არიანეს. მოგზაურობა... გვ. 67-69; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 98.

²¹ В. В. Платьшев. СК. – ВДИ, 1948, №1, с. 268.

²² მ. ინაძე. ფლავიუს არიანე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 173.

²³ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 156.

²⁴ ნ. კეჭაყმაძე. ფლავიუს არიანეს „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, გვ. 67-69.

და აკამფსისი. რამდენადაც პლინიუსი და არიანე ორივეს ახსენებენ, მაგრამ არ მიჯნავენ, სწორედ ამის გამო ისინი ჭოროხის სხვადასხვა ტოტებადაა მიჩნეული. ფ. უსპენსკის აზრით, აფსარი და აკამფსისი ორი ტოტია ერთი და იმავე მდინარის, რომელსაც ახლა ეწოდება ჭოროხი. მათ შორის არიანეს მიხედვით 15 სტადიონია, რაც შეეფარდება სიმართლეს.²⁵

შეწერდებით აფსაროსისა და აკამფსისის ურთიერთმიმართებასა და მათი დამოკიდებულების საკითხის შესახებ ჭოროხთან.

სახელწოდება აფსაროსი როგორც მდინარისა პირველად გვხვდება ფსევდოსკილაქსთან. შემდეგ პერიოდში მას მოიხსენიებენ - პლინიუსი, პტოლემეაოსი, V ს. ბერძენი ანონიმი და სხვები, აკამფსისს კი პლინიუსი, შემდეგ არიანე, V ს. ბერძენი ავტორი, პროკოპი კესარიელი და სხვები.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აკამფსისი აფსაროსის ზღვასთან შეერთების მოდამოებში წარმოქმნილი უძველესი განტოტება უნდა იყოს. კ. მიულერის აზრით, აფსაროსი მდინარე ჭოროხის დელტის დასავლეთ ტოტს ეწოდებოდა, აღმოსავლეთისას კი აკამფსისი.²⁶ დ. ბაქრაძის აზრით, ჭოროხის უმთავრესი ტოტი, რომელიც ყველა ადრინდელ რუკაზე ჭოროხად არის აღნიშნული, კლასიკურ მწერლებთან ცნობილი იყო აკამფსისად... ჭოროხის სახელით ისინი უპირატესად მის

²⁵ Ф. И. Успенский. Старинная крепость на устье Чороха.- ИАН, П., 1917, №2, с. 164.

²⁶ ნ. კეკელიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 64, კომ. 11.

უმნიშვნელოვანეს მარჯვენა შენაკადს, ახლანდელ ოლთი-ჩაის იხსენიებენ.²⁷

შ. ინალ-იფას ვარაუდით, ჭოროხს ძველად აკამფსისი ერქვა, შემდეგ აფსარი,²⁸ ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით კი აკამფსისი ჭოროხია.²⁹ Батумское побережье - ეს ავტორები მიიჩნევენ, რომ არიანეს ცნობის მდინარე აფსაროსი მაკრიალია, აკამფსისი-ჭოროხი, ბათუსი-ყოროლისწყალი. ზოგჯერ ბათუსს სკუდუბთან აიგივებენ.³⁰

ჯ. ჩხეიძე წერს, რომ არიანეს მდ. ბათუსი 75 სკადიონზე არის აკამფსისიდან (ჭოროხი) ჩრდილოეთით, რაც ზუსტად თან. ყოროლისწყალს ემთხვევა. მაგრამ საკითხავია, ჭოროხს ოდესმე ხომ არ შეუცვლია კალაპოტი? ზოგი მკვლევარი ფიქრობს, რომ უწინ ჭოროხი დღევანდელ ბათუმსა და ბარცხანის შუაში ჩაედინებოდა. თუ ეს ასეა, მაშინ ბათუსის სახელწოდების ქვეშ ყოროლისწყალი არ უნდა მივიჩნიოთ.³¹

დ. ბერძენიშვილის ვარაუდით, არიანეს ან გამორჩა აფსაროსი, რაც ნაკლებ დამაჯერებელია, ან მან იხმარა მის დროს გაერცელებული სახელი, სხვები ძველი წყაროებით სარგებლობდნენ. იქნებ არიანეს დროს ორივე სახელი იყო გაერცელებული, მან კი აკამფსისი არჩია.³²

²⁷ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათ., 1987, გვ. 36.

²⁸ Ш. Инал-ипа. Абхазы, Сух., 1965, с. 98, сколию.

²⁹ Л. Меликсет-беков. Введению в историю государственных образованный Юго-Кавказа, Тиф., 1924, с. 104.

³⁰ Батумское побережье, под редакцией С. А. Анисимова, Бат., 1911, с. 20.

³¹ ჯ. ჩხეიძე. ბათუმი, ისტორიული ნარკვევი, ბათ., 1959, გვ. 9.

³² დ. ბერძენიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ახ. წ. I-II სს. ფლავიუს არიანეს მიხედვით, ტ. აბუსერისძის სახ. ბათუმის სამეცნ. კვლევითი ინსტიტუტის 1989 წლის ფონდები, გვ. 5.

თ. ჩიქოვანისა და ჭ. ნიკოლაიშვილის მტკიცებით, არიანეს ჯერ მდ. ჭოროხის ერთი ტოტი აფსარი გაუვლია შემდეგ კი აკამფსისი. ისინი მიუთითებენ აგრეთვე, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში არსებობს დღემდე შემონახული უძველესი გადმოცემა იმის თაობაზე, რომ გონიოს ციხეს ჩაუვლიდა მდ. ჭოროხის ერთი ტოტი, რომელსაც უხსოვარ დროში შეუცვლია კალაპოტი. აქვე მოტანილია ე. იაშვილის შეხედულება, რომ აკამფსისის მარცხენა ტოტი აფსარი ჩაუვლიდა აფსარუნტის ციხეს და შემდეგ ერთვოდა ზღვას.³³

6. კეჭაყმაძეს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ აკამფსისი ახლანდელი ჭოროხია, ხოლო მეორეგან - აკამფსისი დასავლეთი ტოტი აფსაროსია.³⁴ თ. ყაუხჩიშვილიც იზიარებს ჭოროხის ორი განტოტების არსებობის თეორიას და მიუთითებს, რომ მდ. აფსაროსი ჭოროხის დასავლეთი ტოტია, ხოლო მდ. აკამფსისი აღმოსავლეთ ტოტი.³⁵

სპეციალური განხილვის ღირსია შ. ვარშანიძის შეხედულება ამ საკითხთან დაკავშირებით. მან არათუ გაიზიარა ჭოროხის ზღვასთან შეერთების ადგილას ორი განტოტების თეორია, არამედ შეეცადა აკამფსისის ადგილმდებარეობის გარკვევას, მოგვეცა აკამფსისის დელტის სქემატური რუკა და ძველი წყაროების გათვალისწინების საფუძველზე შეეცადა აეხსნა ამ უკანასკნელის გაქრობის მიზეზი და დრო. ის თავის ადრინდელ ნაშრომში ვარაუდობდა, რომ აკამფსისი ჭოროხის უძველესი განშტოე-

³³ თ. ჩიქოვანი, ჭ. ნიკოლაიშვილი. ჭოროხზე ნაოსნობის ისტორიიდან, აჭარის ასსრ სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, ტ. III, ბათ., 1958, გვ. 70.

³⁴ 6. კეჭაყმაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 67, კომ. 27.

³⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, გვ. 98.

ბაა.³⁶ ასეთ შემთხვევაში საჭირო ხდება მდ. აკამფსისის ადგილსამყოფელის გარკვევა, რომელიც დღემდე არაა მოგნებული. იქვე გვაძლევს მდ. აკამფსისის დელტის სქემატურ გამოსახულებას, რომელზეც აღნიშნულია ამ ტოტის გამოყოფა მახოს ხიდის მიდამოებიდან და ხელვაჩაურ-მახვილაურ-ურეხის გზით ბათუმის ყურეში ჩამდინარეობა.³⁷ აქვეა ახსნილი მიზეზი იმის შესახებ, თუ სად გაქრა აკამფსისი მომდევნო პერიოდში: აკამფსისის მდ. ჭოროხში გადაშეება და მათი კალაპოტის გაერთიანება შესაძლებელია ქ. ბათუმის განაშენიანებასთან იყო დაკავშირებული, ან ბათუმის წალეკვის შემდეგ ამ წყლის გადაშეებასა და ქალაქის განახლების შემთხვევასთან გექონდეს საქმე.³⁸

ამავე საკითხს მკვლევარი 1990 წელს გამოცემულ ნაშრომშიც შეესო. იგი ცდილობს დასმული საკითხის დასაბუთებას.³⁹ აქ ჩვენ არ შევედგებით თითოეული არგუმენტის დაწერილებით განხილვას, აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რაც ამ წიგნის გამოცემასთან დაკავშირებით დაბეჭდილ რეცენზიაში მიუთითეს: ცდება შ. ვარშანიძე, როცა აფსარიდან (ჭოროხი) იმ ყურემდე, რომელშიც, მისი აზრით, აკამფსისი ჩაედინებოდა, არის 7,5 კმ, ხოლო არიანემ და V ს. ბერძენმა ანონიმმა აეტორმა აკამფსისი აფსარიდან 2,7 კმ მანძილზე მიუთითეს.⁴⁰

³⁶ შ. ვარშანიძე. გზები და საგზაო ნაგებობანი ძველ აჭარაში, ბათ., 1979, გვ. 7.

³⁷ იქვე, გვ. 66.

³⁸ იქვე, გვ. 71.

³⁹ შ. ვარშანიძე. აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე, ბათ., 1990, გვ. 139-145.

⁴⁰ ს. გოგიტიძე. აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე, გაზ. საბჭოთა აჭარა, 1990, 1 ნოემბერი.

აკამფსისის ბათუმის ყურეში ჩამდინარეობის დაუსაბუთებლობა იმაშიც ჩანს, რომ ბათუმის ყურეში არსებული კანიონის ჩვეროდან ყოროლისწყლის შესართავამდე შ. ვარშანიძის ანგარიშით 3,5 კმ-ია, ხოლო ბერძენი და რომაელი ავტორების ცნობით აკამფსისსა და ბათისს (ყოროლისწყალი) შორის მანძილი 75 სტადიონია, ე.ი. დახლ. 13 კმ.

შ. ვარშანიძე ასევე ვერ გარკვეულა აკამფსისთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებშიც. აქვეა აღნიშნული, რომ თითქოს არიანე აკამფსისს მკვეთრად გამოჰყოფს აფსარი-საგან,⁴¹ რაც მართებული არაა. არიანესთან მდ. აფსაროსი დასახელებული არაა. ასევე ცდება ავტორი, როცა მიუთითებს, რომ თითქოს არიანე მდ. აფსაროსსა და აკამფსისს შორის მანძილს 15 კმ-ით საზღვრავს. იგი ციხე-ქალაქ აფსარუნტიდან მდ. აკამფსისამდე 15 სტადიონს, ანუ 2,7 კმ-ს ითვლის.

ასევე არაა მართებული შ. ვარშანიძის მსჯელობა იმ ნაწილში, რომელშიც თითქოს პროკოპი კესარიელი აკამფსისის დასავლეთ ტოტს აფსაროსად მოიაზრებდეს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი მსგავს არაფერს ამბობს. პირიქით, მასთან აფსაროსად სახელდებული მდინარე საერთოდ ნახსენები არაა.

შ. ვარშანიძის წარმოდგენით, აკამფსისი ჭოროხს წინაანტიკურ თუ ანტიკურ ხანაში გამოჰყოფია.⁴² აქვეა შემოთავაზებული სხვადასხვა ვარიანტები აღნიშნული მდინარის უკანვე ჭოროხის კალაპოტში ჩაგდებისა. იგი ასეთ პერიოდად ახ. წ. I-XI საუკუნეების შუალედს მიიჩნევს. აღვნიშნავთ, რომ ასეთი ჰიპოთეზის წამოყენება სრულიად

⁴¹ შ. ვარშანიძე. აჭარა... გვ. 141.

⁴² იქვე, გვ. 143.

უსაფუძველოა, წყაროები ამგვარი ვარაუდის გამოთქმის საშუალებასაც კი არ იძლევიან. აღენიშნაეთ მხოლოდ იმას, რომ მკვლევარი ასეთ შეხედულებამდე მიიყვანა სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული შეხედულების (რომ თითქოს აფსაროსი და აკამფსისი ჭოროხის ორი ტოტია) გაზიარებამ.

რამდენად რეალურია ჭოროხის ორი ტოტის (აკამფისისა და აფსაროსის) არსებობა?

ჭოროხის ორ ტოტზე ანტიკურ მწერლობაში არაეის გაუმახვილებია ყურადღება. არც ჭოროხი მოხსენიებულა შესართავის რაიონში ორი სახელით ერთიდაიმავე ავტორთან. მიემართოთ ისევ პლინიუსისა და არიანეს ცნობებს ამ მდინარის შესახებ.

პლინიუსთან ზემოთ მოყვანილ ტექსტში, რომელშიც მდ. ჭოროხის სახელად აკამფსისია დასახელებული, აფსაროსი არ მოიხსენიება, მაგრამ სხვა დროს როცა აფსაროსს ასახელებს, არ ლაპარაკობს აკამფსისზე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისევე როგორც ბევრ სხვა შემთხვევაში ძველი წყაროების სარგებლობისას აფსაროსს ეძახის მდ. ჭოროხს, ხოლო თვალთ ნანახს - აკამფსს (მდ. ჭოროხის ეს ფორმა მწერლობაში მან შემოიტანა). ამიტომ, რომ ძველი წყაროებით სარგებლობისას ტომს, რომელიც ჭოროხის შესართავის რაიონში სახლობდა, უწოდებს ბუქსერებს (იგივე ბიქერებს), ხოლო, მისი მოკითხვით - ამპრეტებს.⁴³ თვით პლინიუსი მათი გამიჯვნის შესახებ არაფერს გვეუბნება.

მიემართოთ არიანეს ცნობებს. რომაელი მწერლის მიხედვით: “არქაბიდან აფსაროსამდე - სამოცი სტადიონი. აფსაროსიდან გავიარეთ მდინარე აკამფსისი ღამით, იგი

⁴³ პლინიუსი. ბუნების ისტორია, გვ. 31-32.

აფსაროსს დაშორებულია თხუთმეტი სტადიონით. აკამფსისიდან მდინარე ბათისამდე სამოცდათხუთმეტი სტადიონია“. ამ ნაწყვეტში არაფერი არაა ნათქვამი მდ. აფსაროსზე, არამედ ლაპარაკია მხოლოდ ციხე-ქალაქ აფსაროსის შესახებ. ამ უკანასკნელთან არიანე შეჩერდა, ღამეც გაათია და გამთენიისას გავიდა ჩრდილოეთის მიმართულებით. ამიტომ, ცხადია, რომ იგი მანძილს ჯერ ციხე-ქალაქამდე, ხოლო შემდეგ იქიდან ითვლის. ასე მაგალითად, მდ. არქაბედან - ციხე-ქალაქ აფსაროსამდე 60 სტადიონი ანუ დაახლ. 11 კმ-ია. ხოლო აფსარუნტიდან მდინარე აკამფსისამდე 15 სტადიონი, ე.ი. 2,7 კმ, რაც კარგად ემთხვევა გონიოდან ჭოროხის შესართავამდე არსებულ მანძილს. ასევე კარგად ემთხვევა დაშორება ჭოროხიდან მდ. ბათისამდე (ყოროლისწყლამდე). წინააღმდეგ შემთხვევაში, 2,7 კმ ჭოროხის ორ ტოტს აფსაროსსა და აკამფსისს შორის უნდა ყოფილიყო, ე.ი. დღევანდელ შესართავსა და ბათუმის ყურეს შორის. ესეც რომ ასე იყოს, მაშინ არიანეს მიერ მითითებული მანძილი (13) აკამფსისსა და ბათისს შორის წარმოუდგენელი მოგვეჩვენება, რამდენად ამ მონაკვეთზე დაშორება სულ რაღაც 3,5 კმ-ია.

ამრიგად, მივედით იმ დასკვნამდე, რომ აკამფსისი შედარებით ახალი რომაული ფორმაა მდინარე ჭოროხისა და შინაარსობრივად (ეტიმოლოგიურად) ერთსა და იმავეს ნიშნავს. მდ. ჭოროხის ორი ტოტის არსებობის ვარაუდი (აფსაროსი და აკამფსისი) გაუგებრობის ნიადაგზეა აღმოცენებული.

აჭარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი განძები

აჭარის ტერიტორიაზე ახ. წ. II-III საუკუნეებით დათარიღებული რამდენიმე განძი (ციხისძირის, გონიოს, მახოს, ზანაქიძეების) ნაპოვნი. ისინი ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების ქართული საიუველირო ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშებია და მხატვრული ღირებულებით უნიკალური საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის. დიდია ამ განძების მეცნიერული ღირებულება.¹

ციხისძირის განძი ინახება სახელმწიფო ერმიტაჟში (სანკტ-პეტერბურგი), გონიოსა და მახოს განძები – აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში, ზანაქიძეებისა კი – ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში.

აღნიშნულ განძთაგან სამდიდრით, მრავალფეროვნებითა და მხატვრული ღირებულებით გამოირჩევა ციხისძირის განძი. იგი შედგება ოქროს ნივთების, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტების, ბრინჯაოს მშვილ-

¹ წინამდებარე თავი მიმოხილვითი ხასიათისაა, აღნიშნული განძების აღწერილობის დროს ძირითადად ვსარგებლობდით: Б. В. Фармаковский. Случайные находки и приобретения, Кутаيسкая губерния, отчёт археологической комиссии, 1907, СПб., 1910; В. Леквинадзе. Богатое погребение конца IV в. из Уреки. – СА, 1975, №4; ნ. ხოშტარია. ციხისძირი (ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში), თბ., 1962; ოთ. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი. გონიოს განძი, თბ., 1980; ა. დავითაძე, ა. ქათამაძე. აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ოქროს ფონდი, თბ., 1983; ნ. ინაიშვილი. ციხისძირის განძი. – სდსმ, XVI, თბ., 1987; მისივე, ციხისძირი ახ.წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1993; გ. გრიგოლია. ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994; ვ. სიჭინავა. ახალი ცნობები ციხისძირ-პეტრას ისტორიისათვის (ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი). – აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, ტ. II, ბათ., 1957, გვ. 50-52; ა. კახიძე. ზანაქიძეების განძი, გაზ. აჭარა, 1994, 14 აგვისტო.

დსაკინძისა და ძეწკვისაგან. კოლექციაში იყო აგრეთვე მძივები, ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები.

ოქროს შესაბნევი - “აგრიფი” (“გულსაკიდი”). მასში ჩასმულია ამოკვეთილი ქვა, მთის ბროლი მამაკაცის გამოსახულებით მკერდამდე. ეს მამაკაცი მიჩნეულია რომის იმპერატორ ლუციუს ვერუსის გამოსახულებად. ეს არის კოლექციის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნივთი. მისი ზომაა 7X5,8 სმ. აგრიფი ახ. წ. II საუკუნით თარიღდება.

ოქროს ძეწკვი (ყელსაბამი). შედგება ერთმანეთთან ყუნწებით დაკავშირებული ნახევარპალმეტებისაგან. იგი მესამე საუკუნისაა. ყელსაბამი უკავშირდება რომის აღმოსავლეთ პროვინციების საიუველირო ხელოვნებას.

ოქროს საყურე. იგი შედგება შემდეგი ელემენტებისაგან: საყურე რგოლი, თვალბუდე, ტრაპეციის ფორმის ფირფიტა, ყუნწები და საკიდები. საყურის სიგრძე 62 მმ. საკიდის სიგრძე - 27 მმ. საყურის ეს ფორმა არსებობს მრავალი ვარიანტის სახით, რომლებიც თარიღდებიან ახ. წ. II-VI საუკუნეებით. ეს ნაკეთობაც ელინისტურ-რომაულ სამკაულთა ტიპს განეკუთვნება და ახ. წ. II საუკუნის მეორე ნახევრითა და III საუკუნით თარიღდება.

განძში ორი ოქროს ბეჭედი, მასში ჩასმული ამოკვეთილი ქვებით.

პირველი ბეჭედი მასიურია და მასში ჩასმულია მუქი წითელი იასპის ქვა, რომელიც ოვალური ფორმისაა, ბრტყელზედაპირიანი. მეორე ბეჭედი პირველთან შედარებით ნაკლებ მასიურია. მასში ჩასმულია აგრეთვე ამოკვეთილი ქვა (ინტალიო) - წითელი (ლუქისფერი) იასპი. ამ ტიპის ბეჭდები საკმაო რაოდენობით არის აღმოჩენილი საქართველოში და მკვლევრები III საუკუნით ათარიღებენ.

ოქროს გულსაკიდი, რომლის ქვა დაკარგულია, ოვალური ფორმისაა. გულსაკიდის ჩარჩოს ნაპირები შემკუ-

ლია ცვარათი (ან მისი მიბაძვით), თვით ზედაპირი დაფარულია ქვევიდან ამოტეფრული ტალღისებური ხაზების რელიეფური ორნამენტით.

მსხვილი მძივის მსგავსი ოქროს საგანი ჩასმულია წითელი ქვებით. ის შემკულია წითელი გრანატებით, აღმანდინებით და, შეიძლება ნაწილობრივ, მინებითაც.

რელიეფურგამოსახულებიანი ოქროს ფირფიტა. მცირე ზომის ოვალური მოყვანილობის ოქროს ფირფიტაზე ამოტეფრულია დიონისეს ან დიონისეს ატრიბუტებით შემკული მამაკაცის ბიუსტი. ფირფიტის სიგრძე 11 მმ-ია, სიგანე - 9 მმ.

კოლექციაში არის ბაჯადლო ოქროს ფართო ფირფიტა. მისი ზომაა 21,5X11 სმ. ფირფიტის წონა ძველი სიების მიხედვით 72 გრამია. ფირფიტა თითქმის მთლიანად დაფარულია ორნამენტით. ფიქრობენ, რომ ფირფიტა სარტყელის ნაწილს წარმოადგენს, სამთავროს, თრიალეთის, რაჭის ბრინჯაოსა და ახალგორის ოქროს სარტყლების მსგავსად.

თვალბუდე, ოქროსი, მინის თელით შემკული. თვალი ორფენიანია (ონიქსის მინაბაძი). ზედა ფენა მუქი ყავისფერია, ქვედა - რძისფერი. ბუდიდან მაღლა აზიდული თვალის ზედაპირი ოვალური და ბრტყელია, კარგად არის გაპრიალებული. თვალის მსგავსი ონიქსის თილისმა, კარგად გაშანდაკებული ნახევარწრიული ფორმისა, აღმოჩენილია წალკის რაიონში, სოფ. კუშნიში, ძვ. წ. VI საუკუნის ქალის მდიდრულ სამარეში.

ციხისძირის განძის შემადგენლობაში სხვა მნიშვნელოვანი და მრავალფეროვანი საგნებიც აღირიცხებიან: ვერცხლის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ლანგრები, სასმისები); ბრინჯაოს ნივთები: პატერის ტარები, ჩამწის ტარის ფრაგმენტი, სურის ყურის ფრაგმენტები, თეფში, კოვზი,

ძეწკევი, მშვილდესაკინძი, მძივები, კერცხლისა და სპილენძის მონეტები.

კოლექციის ხასიათი და შემადგენლობა მკელევრებს ავარაუდებინებს, რომ იგი ახ. წ. III საუკუნის საფლავის ინვენტარს წარმოადგენს, ხოლო კოლექციის თარიღს ახ. წ. II საუკუნით განსაზღვრავენ.

აღნიშნულ განძთან მრავალფეროვნებითა და მხატვრული ღირებულებით გამოირჩევა გონიოს განძი. იგი ნაპოვნია 1974 წელს აფსარუნტის ციხესიმაგრის მიდამოებში, დიდი ქვის ქვეშ ლითონის ჭურჭელში. მასში 26 დასახელების ნივთია. გონიოს განძში აღსანიშნავია ოქროს ნივთები: ჭაბუკის ქანდაკება, ფიალა, სამაჯური, გარსაკრავი, საკიდი, ბალთები, კილიტები, ღილი, მძივები, ფირფიტები, შტანდარტის თავი, ძეწკევი და სხვა.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ოქროს ფირფიტისაგან დამზადებული მრგვალი ჭედური მედალიონი, რომელსაც ოვალურ ბუდეებში ჩასმული აქვს ფერადი ქვები. მედალიონის შუა გულში ორი მითური ცხოველის ბრძოლაა გამოსახული. მედალიონი ძველი ქართული ოქრომჭედლობის მეტად ორიგინალური და თავისებური ნიმუშია. იგი გამოირჩევა სიდიდით, შესრულების ნატიფი, ფაქიზი ხელოვნებით მსოფლიო შედევრებს განეკუთვნება.

გონიოს განძში ასევე მნიშვნელოვანია ოქროს ფიალა, რომელიც მოცულობითა და წონით გამოირჩევა. თავისი ფორმისა და დამუშავების (კანელურებით) თვალსაზრისით, იმეორებს საქართველოში (თაგილონი, არმაზისხევი) ადრე აღმოჩენილ ოქროს თასებს.

აღსანიშნავია მცირე ზომის (7,6 სმ.) შიშველი მამაკაცის ოქროს ქანდაკება. მარჯვენა ხელში უჭირავს ჩაღრმავებული დისკო (თუ ფიალა). თავზე ახურავს კონუსისებური ქუდი, რომელზეც სამი ვარსკვლავია გამოსახული.

მკვლევრები ვარაუდობენ, რომ იგი წარმართული ხანის ღმერთი დიოსკური უნდა იყოს.

მეცნიერთა დიდი ყურადღება დაიმსახურა სხვადასხვა ფორმის კულონებმა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კულონი ორი ჩიტის გამოსახულებით, რომელთა ნისკარტებს შორის ბურთულა ჰქონდა. კულონის ძირითად ნაწილში, ცენტრში, გამოსახულია მხედარი, კუთხეებში ჩასმულია გიშრის ოვალური თელები. ამ უკანასკნელის ირგვლივ შემოვლებული წერტილოვანი ხაზები. მსგავსი ფორმის სხვა ორი კულონი, რომელთაგან ერთს ლომის გამოსახულება აქვს, გაწყობილია აგრეთვე გიშრის თელებითა და წერტილოვანი ხაზებით. წრიული ფორმის ბალთაზე გამოსახულია ღაბაღამოსხმული მამაკაცი, რომელსაც თავზე მზის სხივები ეფრქევა. ბალთას სამი მრგვალი ქვა ამშვენებს. მკვლევართა ვარაუდით, მასზე მზის ღმერთი პელიოსია გამოსახული.

ორი ცალი ოქროს სამაჯური, მასიური, სხმული. ზედაპირი დაწახნაგებული აქვთ, გამოიყოფა რვა წახნაგი, სამაჯურების ბოლოები გაღებულია. ერთი მათგანი მოცულობით მეორეზე დიდია. დიდი სამაჯურის ზომებია: ბოლოებს შორის მანძილი 0,7 სმ, მაქსიმალური სისქე ერთ-ერთ ბოლოსთან – 0,9 სმ, მინიმალური სისქე 0,6 სმ. მცირე სამაჯურის ზომებია: ბოლოებს შორის მანძილი – 0,4 სმ, მაქსიმალური სისქე ერთ-ერთ ბოლოსთან – 0,8 სმ, მინიმალური – 0,5 სმ.

გონიოს განძი შეიცავს სხვადასხვა სახის, ფორმისა და ზომის ოქროს კილიტებს. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კილიტები ძველი ქართული ორნამენტის – ბორჯდალას გამოსახულებით. საინტერესოა მასიური სამაჯურები, წნული ძეწკები, ფერადი ქვებითა და ვარდულებით შემკული ქამრის ნაწილები, კიდებზე მოყოლებული წნუ-

ლი ორნამენტებით და ფირფიტები. - მუხის ფოთლებისა და რკოთა გამოსახულებით. კილიტების დიამეტრი 1,3, სმ.

გონიოს განძის შემადგენელი ნივთები მრავალფეროვანი და საინტერესოა. ნივთების ერთი ნაწილი თითქმის ზუსტად იმეორებს საქართველოს სხვადასხვა პუნქტებიდან უკვე ცნობილ ძეგლებს.

1. ს. თაგილონი (მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე) I-II სს.

2. ურეკი III-IV სს.

3. ბანძა, არმაზისხევი (ახ.წ. I ს. და სხვა(ც).

4. კლდეთი (ზესტაფონის სამხრეთით 7 კმ-ზე).

5. დაბა ლოო (სოჭის ჩრდ. 25 კმ-ზე).

6. მახო (II ს.)

გონიოს განძის ნივთების დიდი ნაწილი მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით სრულიად ერთგვაროვანია და სხვა (არმაზისხევის, კლდეთის, თაგილონის, ურეკის, მახოს) კომპლექსებთან ერთად განეკუთვნება საიუველირო ხელოვნების იმ წრეს, რომელიც საქართველოში ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ჩამოყალიბდა. ამ განძის ცალკეული ნივთები აღნიშნული ხანის საქართველოს ოქრომჭედლობის შესანიშნავი ნიმუშებია, რომლებშიც ნათლად და ასახული როგორც ადრეულ, ურარტულ ეპიგრაფიკასა და ბერძნულ წყაროებში (ევემელოსი) მოხსენიებული ძველი კოლხეთის სამეფოსათვის დამახასიათებელი თემატური და საოქრომჭედლო ტრადიციები, ისე ცალკეული ელემენტები, რომლებმაც შემდგომში განვითარება ჰპოვეს ფეოდალური ხანის საქართველოს ოქრომჭედლობაში.

გონიოს ოქროს ნივთები არმაზისხევის და კლდეთის სამარხების ინვენტარი მხატვრულ-სტილისტური თავისებურების მიხედვით სრულიად ერთგვაროვანია.

სოფელ მახოში 1946 წელს იპოვეს ქართული ოქრომჭედლობის საუკეთესო ნიმუშები: გავარსით შემკული გულსაბნევი, ძეწკვი, სამაჯური და სხვა.

გონიოს, მახოს და ზანაქიძეების განძი ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების ქართული საიუველერო ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშებია და მხატვრული ღირებულებით უნიკალური საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის. დიდია ამ განძის მეცნიერული ღირებულება, რადგან იგი ნათლად ასახავს კოლხეთის თუ იბერიის სამეფოებისათვის დამახასიათებელ საოქრომჭედლო ტრადიციებს, ახალ მასალებს შეიცავს საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ციხე-ქალაქის აფსარუნტისა და სებასტოპოლის (აფასიდამი) შესახებ და ავსებს ძველ წერილობით წყაროებში შემონახულ ცნობებს არგონავტებსა და ოქროს საწმისზე.

აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ოქროს ნივთების კოლექციები მკაფიოდ მეტყველებს ისტორიული კოლხეთის თუ იბერიის ეკონომიკურ დაწინაურებასა და ქართული ტომების დიდ კულტურაზე. ახალ მასალებს წარმოაჩენენ კულტურული ურთიერთობის დარგში კოლხეთ-იბერიასა და რომის აღმოსავლეთ პროვინციებს შორის.

სოფ. ზანაქიძეებში, სოფლის თავში, საკმაოდ დამრეც ფერდობზე საცალფეხო გზის გაფართოებისას გამოჩნდა საინტერესო არქეოლოგიური ნივთები: ოქროს დიადემა, ადგილობრივი თიხის ხელადა და უცხოური კანთაროსისებრი ჭურჭელი. აქვე შეგროვდა სხვადასხვა სახის ნატეხები. ნივთები აღმოაჩინა სოფლის მკვიდრმა მიხეილ ფარტენაძემ და ისინი ჩააბარა ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმს. მცირე მასშტაბის საველე სამუშაოებიც ჩაატარა გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედმა არქეოლოგიური ექ-

სპედიციის ერთმა ჯგუფმა პროფესორ ამირან კახიძის ხელმძღვანელობით, სადაც აღმოჩნდა მინის ბალზამარი, გოფირებულტანიანი მძივი და საკიდი.

მოპოვებულ ნივთებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ოქროს თხელი ფირფიტისაგან დამზადებული დიადემა. იგი წაგრძელებული ოვალისებური მოყვანილობისაა. ორივე მხარეს ბოლოვდება ხვეულითა და შესაკრავად გამოყენებული პატარა ზომის წრეხაზებით. დიადემის ზედაპირი ორივე მხარეს დაფარულია სიკოცხლის ხის სქემატური გამოსახულებით. ხის ტოტები გადმოცემულია ცენტრალურ შტოზე საკმაოდ სიმეტრიულად განლაგებული პარალელური ხაზებით, ხოლო ფოთლები რელიეფური წერტილებით. დიადემის ცენტრალური ნაწილში გველების სქემატური გამოსახულებაა მოცემული. აქვეა ორი ნახერეტი, რომელზეც რაღაც გამოსახულება უნდა ყოფილიყო მიმაგრებული.

თანხლები მასალების მიხედვით, ზანაქიძეების ოქროს დიადემა ახ. წ. II საუკუნით თარიღდება.

ნაცრისფერკეციანი თიხის მეტად მოხდენილი ფორმის ღვინის სასმელად გამოყენებული კანთაროსისებრი წყვილყურიანი ჭურჭელიც ამავე ეპოქით თარიღდება. არც ამ მონაპოვარს ეძებნება უშუალო ანალოგი. იგი წარმოადგენს უცხოურ ნაკეთობას.

თანამედროვე გურიის ტერიტორიაზე, სოფელ ურეკის მიდამოებში, ზღვისპირა ზოლში 1942 და 1948 წლებში მოპოვებულ იქნა ახ. წ. პირველი საუკუნეების სამარხები და ნამოსახლარის ნაშთები.

ურეკის მონაპოვარში შედის: ოქროს მასიური თავბუდიანი ბეჭედი, ორი ბეჭედი, ორი სამაჯური (თვალებით შემკული), ოქროს საავეაროზე, ოთხი ოქროს საკიდი, ოქროს ყელსაბამი, ოქროს წყვილი საყურე, ოქროს თვალბუ-

დიანი და 16 მძივსაკიდიანი აგრიფი, ოქროს ბაღთები – 50 ცალი, ორი ოქროს მონეტა, ვერცხლის ბეჭედი, ვერცხლის ფიბულისა და ილარის ნატეხები, ვერცხლის სარტყელი, ვერცხლის ხუთი მონეტა, მათგან ოთხი ადრიანეს (117-138 წწ.) სახელზეა მოჭრილი, ქარვის, გიშრის, პასტის ინკრუსტირებული მძივები და სხვა.²

ძეგლის შემსწავლელმა მეცნიერმა ა. აფაქიძემ მასალების ანალიზისა და მონეტების გათვალისწინებით სამარხი ახ. წ. III სს. ბოლოსა და IV ს. დასაწყისი ხანით განსაზღვრა.

² ა. აფაქიძე. გეიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. 14. გვ. 89-125. იქვე ტაბულები.

შემოკლებანი

თსუ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

იიშ – ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები.

მსკი – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

სდსკუ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურა და ყოფა.

სდსბ – სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები.

სმამ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

ქწა – ქართული წყაროთმცოდნეობა.

АЭФК – Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа.

АВИИУ – Ассиро-Вавилонские источники по истории урарту.

ВДИ – Вестник древней истории.

ИАН – Известия Академии наук.

ТП – Табула Певтингериана.

СА – Советская археология.

СК – Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.

ЗКОИРГО – Записки Кавказского отдела Имп. Русского географического общества.

Ачара в I-III веках н.э.

В работе изучены некоторые узловые вопросы истории Ачары I-III веков н.э.

В этот период Ачара представляет собой часть Картлийского царства. По «мепета цховреба» она вместе с Самцхе входила саэриставо Одзрхе.

По мнению автора Термин «дидзер» должен быть измененной формой дид (а)дзар –а, означающего Дидачара. Этот последний должен иметь связь с упомянутой Н. Шавровым рекой Дадзани-Суса, протекающей рядом с деревней. Также термин «Дидачара» можно отождествит городом Дзадрис и названием племя Дзидрити (Д(и)дзари – Ди(да)джара), которые упомянуты у Ариана и Птоlemeоса.

Картлийская «Квехана Дидачара» ранее представляла собой отдельную скептухию в составе Колхиды в тех же границах которые приводятся Арианом.

знаменителными населенными пунктами на территории Ачары I-III веков н.э. были: Матиум (Мадиа), Апсарунт (Гонио) и Себастопол (цихисдзири). Апсарос раннее, греческое название реки Чорохи, а Акампсис сравнительно более новое, римское. В середине I веков н.э. в аджарии христианство распространяли Андрей Первозванный и Матата (Андрей – в верхней Ачаре, Матата – на побережье).

В Ачаре (Цихисдзири, Гонио, Занакидзеби) обнаруженно несколько значительных памятников этого периода, которые с хожи с другими памятниками обнаруженными на территории Картли.

Adjara in I-III centuries A. D.

In the issue is studied several key problems of Adjara history problems of the I-III centuries A. D.

In this period Adjara was the constituent part of Kartli kingdom according to the “Kings life” Adjara together with Samtskhe was the part of the Othrkhe principality (Saeristavo).

From the point of view of an author the termin “Dither” must be the alternative form of “Did(a)thara”, which means “Didadjara”. The last must be connected with the river “Dithani –su” nearby of Didadjara village, which was firstly mentioned by N. Shavrov. Also was connected with city of Zadriss mentioned by Arrianus and Ptolemy as well as with tribe of Zidritae. Kartli’s “Country of Didadjara” at the early period at the part of Colchis was the separate Skeptukhia with the same boundaries as it had been meant by Arian.

Matiumi (Madia), Apsarunti (Gonio) and Sebastopol (Tshikhisdziri) were the significant residential points of Adjara at the I-III centuries A.D. The Apsaros is comparatively old greek name of the river Chorokhi and Akamfsis later roman name of the same one.

At the middle of the A.D. the Christianity had been started to spread in Adjara by apostle Andrew in the mountaains and st. Matatha in the seaside part of the region.

Some important antiquities of this period, which are analogical to the antiquities excavated on the territory of Kartli, were found in Adjara (Tshikhisdziri, Gonio, Makho, Zanakidzeebi).

სარჩევი

რედაქტორისაგან	3
წყაროები და ისტორიოგრაფია	5
სოფელ დიდაჭარის მოკლე ისტორიული დახასიათება	14
დიდაჭარა – კოლხეთისა და ქართლის ქვეყანა	41
დიდაჭარა ბერძნულ, რომაულ და ქართულ წყაროებში	52
დიდაჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობისათვის	67
ქრისტიანობა დიდაჭარაში	83
პილრონომიული ქსელი	134
აჭარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი განძები	147
შემოკლებანი	156
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	157
რეზიუმე (ინგლისურ ენაზე)	158

გამომცემლობის დირექტორი – ნანა ხახუტაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი – ლალი კონცელიძე
ტექნიკური რედაქტორი – ედუარდ ანანიძე

წიგნში გამოყენებულია გივი ნახუცრიშვილის ფოტოები

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.12.2013

ქალაქის ზომა 60X84 1/16

ფიზიკური თაბახი 302

ტირაჟი 100